

К. Нармырзаева

ТІЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ

Ош-2020

К. Нармырзаева

ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ

Окуу-методикалык комплекс

Окуу куралы Ош мамлекеттик университетинин
Окумуштуулар кеңешинин чечими менен кайра
толукталып, кошумчаланып басууга сунуш
кылынган

Ош-2020

ББК 81 А-98

Окуу-методикалык комплекс Ош мамлекеттик университетинин
кыргыз тил илими кафедрасында даярдалды

Редактор - филология илимдеринин доктору, профессор **К.Зулпукаров**

Рецензент – филология илимдеринин доктору, профессор **Ж.Элчиев**

Нармырзаева К.

А - 98 Тил илимине киришүү. Окуу-методикалык комплекс.

- Ош, 2020, 226 б.

ISBN 9967-08-070-1

Окуу-методикалык комплексте *«Тил илимине киришүү»* курсу боюнча лекциялык жана практикалык сабактардын сааттарынын болжолдуу бөлүштүрүлүшү, лекциялардын кыскача тексти, практикалык модулдук сабактардын пландары, тест суроолору жана аудиториядан тышкаркы аткарылуучу иш чаралардын темалары, студенттердин өз алдынча иштөөсү боюнча боюнча усулдук көрсөтмөлөр, глоссарий берилген.

Колдонмо жогорку окуу жайларынын күндүзгү, сырттан окуу бөлүмдөрүнүн жана дистанттык окуу борборлорунун студенттерине жана кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине арналган.

А 4602000000 - 03

ISBN 9967 - 08 - 070 – 1

ББК81

©Нармырзаева К. 2020

КИРИШҮҮ

«Тил илимине киришүү» курсу жогорку окуу жайларынын гуманитардык багыттагы факультетинде окутулат. Бул курс келечектеги адисти - филолог мугалимди, тилдерди үйрөнүүгө теориялык жактан даярдоону ишке ашырат. Тактап айтканда, тил илимине киришүү курсунда студент улуттук тилди жана окуу процессинде окутулуучу башка тилдерди үйрөнүүдө зарыл болгон теориялык билимдерди алат. Тил жөнүндөгү жалпы түшүнүктөргө жана маалыматтарга ээ болот.

«Тил илимине киришүү» курсунда студенттерге берилүүчү билим кыргыз тилинин фактыларынан чыгуу менен ишке ашырылат. Башкача айтканда, жалпы тилдерге мүнөздүү болгон кубулуштар жана көрүнүштөр үйрөтүлүп, алардын кайсылары кыргыз тилинде жолугары студенттердин эсине салынат. Мисалы, үндүүлөрдүн үндөштүк кубулушунун табияты студенттерге түшүндүрүлүү менен, тилдик бул кубулуш кыргыз, өзбек ж.б. тилдерде кездешери айтылат, бирок кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамынын сандык жана сапаттык белгилери жөнүндө айтылбайт. Үндөштүк мыйзамынын бул өзгөчөлүктөрү «Азыркы кыргыз тили» курсунун фонетика бөлүмүндө тереңдетилип окутулууга тийиш.

Курсту окутууда окутуучу студенттердин тил жөнүндөгү жалпы түшүнүгүн ар тараптан кеңейтүүгө басым жасоосу зарыл. Анткени кыргыз тилине мүнөздүү болгон тилдик жана кептик кубулуштарды терең, үйрөнүү үчүн студент башка тилдерге тиешелүү фактыларды да билүүсү талап кылынат. Демек, тил илимине киришүү курсу - филолог адистерди даярдоодо өзгөчө мааниге ээ курс.

Бул окуу-усулдук колдонмо тил илимине киришүү боюнча түзүлгөн КРдин ЖКББ МББСнын жана 550300 Филологиялык билим берүү (кыргыз тили, адабияты) багыты боюнча НББПнын жана жумушчу программанын негизинде түзүлгөн.

Колдонмодо курс боюнча өтүлүүчү сабактардын көлөмү болжолдуу түрдө бөлүштүрүлдү. Лекциялык сабактардын текстинин кыскартылган варианты жана практикалык сабактардын болжолдуу мазмуну (суроолору) сунуш кылынды. Тест тапшырмалары жана бул курстун негизинде модулдун аралыгында учурдагы, аралык текшерүү суроолору аткарууга тексттер берилди. Буларды окуу жайынын шартына ылайыкташтырып кайра түзүп алуу ар бир окутуучунун эркине коюлат.

Колдонмого киргизилген лекциялардын тезисттик варианттары пайдаланылган адабияттардан фрагмент катары алынды жана автор тарабынан толукталды.

Окуу-усулдук колдонмону жогорку окуу жайында окутуунун бардык формаларында - күндүзгү, сырттан, кечки окуу бөлүмдөрүндө жана дистанттык окуу борборлорунда пайдаланса болот. Албетте, жогорку окуу жайынын шартын жана окутуунун конкреттүү формасын эске алуу менен, окутулуучу материалдардын көлөмүн жана мазмунун өзгөртүүгө болот.

Сунуш кылынган колдонмодо лекциялык сабактардын мазмунун практикалык сабактарда кайталабоого аракет кылынды. Бул, биринчи кезекте, окутулуп жаткан курстун материалдарынын көлөмүнүн көп экендиги менен байланыштырылат. Ошондуктан курс боюнча студенттердин алчу билимдерин мазмун жагынан байытуу үчүн студенттердин өз алдынча иштөөсүн жолго коюу зарыл. Лекциялык жана практикалык сабактарда студенттердин лингвистикалык терминдерди өздөштүрүүсүнө өзгөчө басым жасоо зарыл. Курстун мазмунун үйрөтүүдө өз алдынча иштөөнүн материалдарынын эсебинен лекциялык жана практикалык сабактардын көлөмүн көбөйтүүгө болот.

Колдонмонун сапатын жогорулатуу үчүн айтылган сын пикирлер жана сунуштар үчүн автор ыраазычылыгын билдирет.

Автор

Шарттуу кыскартуулар

к/н - катар номуру

практ. сабак - практикалык сабак

СӨАИ - студенттердин өз алдынча иштөөсү

т.а. - тактап айтканда

Б. - Бишкек

б. - бет

б.а. - башкача айтканда

сал.: - салыштырыңыз

ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ ДИСЦИПЛИНАСЫН ОКУТУУДА КҮТҮЛҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАРЫ, КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ КОМПОТЕНЦИЯЛАР

Окуу планы боюнча сааттардын торчосу

Баары	Ауд.саб.	Аудит.саб.			СӨАИ	Отчеттуулук
		Лекция	Практ. сабак	Лабор. сабак		
3 кредит (90 с.)	45	27 с	18 с		45 с	1-семестрде 2-УТ, АТ, экзамен

Жумушчу программа КРдин ЖКББ МББСнын жана 550300 Филологиялык билим берүү (кыргыз тили, адабияты) багыты боюнча НББПнын негизинде түзүлгөн.

1. Дисциплинаны окуп үйрөнүүнүн максаттары: Тил илими боюнча илимий түшүнүктөрдү тил илимине киришүү курсунун бардык бөлүмдөрү боюнча системалашкан базалык билимдерге ээ болот. Тил илиминде илимдердин, тыбыштардын, тилдердин, сөздүктөрдүн классификацияларын бөлүштүрүү көндүмдөрүн калыптандырат. Дүйнөлүк тилдердин ареалдык, генеалогиялык, морфологиялык классификацияларга бөлүнүшүн калыптандырат.

2. Дисциплинанын милдеттери:

- Тил илимине киришүүгө байланыштуу мамлекеттик документтер, окуу пландары, окуу программалары жана окуу китептери менен иштей билүүгө көнүктүрүү;
- Тил илимине киришүү боюнча сабактарды заман талабына ылайык пландаштыра билүүгө үйрөтүү;
- Кыргыз тили, адабияты боюнча сабак өтүү ык-жолдорун: план түзүү, доска жана дидактикалык материалдар, китеп менен иштөөгө, сабакты талдай билүүнү өздөштүрүүгө жетишүү;
- билгичтиктерин жана көндүмдөрүн баалай билүү ыкмаларына ээ болуусуна жетишүү;

- Сабак боюнча студенттердин өз алдынча иш жүргүзө билүүгө даярдоо.

Тил илимине киришүү дисциплинасын өздөштүрүүнүн натыйжасында студент *негизги билим берүү программасындагы* төмөнкү *окутуу натыйжаларына* жана *компетенцияларга* ээ болот:

НББПнын окутуу натыйжалары	Калыптандырылуучу компетенциялар	Тил илимине киришүү дисциплинасынын окутуу натыйжалары
<p>6-ОН– кыргыз тилинин, адабиятынын негизги мыйзамченемдүүлүктөрү жана өнүгүү тенденциялары жөнүндө билимдерди пайдаланат.</p>	<p>ОК-5 - маалыматты кабыл алууга, жалпылоого жана анализдөөгө, максат коюуга жана ага жетүүнүн жолдорун тандоого жөндөмдүү; жарандык демократиялык коомдун баалуулуктарынын негизинде сүйлөшүүгө даяр жана активдүү жарандык позицияны ээлөөгө жөндөмдүү</p>	<ul style="list-style-type: none"> • тил илиминин тилдик өзгөчөлүктөрүн • тилдин мааниси, тилдердин классификацияларын билет (1); • тилдердин функционалдык өзгөчөлүктөрүн билет (2); • тилдердин генеалогиялык, морфологиялык, ареалдык классификацияларынын окутуунун мазмунуна жана күтүлүүчү натыйжаларга ылайык тандай алат (3); • Дүйнөдөгү тилдердин эл аралык, мамлекеттик тил, расмий тил, өлүү тил, унутулган тил экенин ажырата алат (4); • Тил илимине киришүү сабагын окуу программасынын талаптарына ылайык пландаштыра алат (5);

	<p>ПК-10 - үйрөнүп жаткан тилдин адабияты, анын тарыхый өнүгүүсү жана учурдагы абалы жөнүндөгү билимдерге ээ болот;</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Тил илимине киришүүнүн негизги маселелерин, анда келип чыгуучу көйгөйлөрдү аныктай алат жана аны чечүүнүн жолдорун билет (6); • Тил илиминдеги классификацияларды изилдөөлөрүнүн жетишкендиктерин фонологиялык мектептердин түрлөрүн, мектептин түзүүчү окумуштуулардын илимий объектилерин айырмалай алат (7); • дисциплинанын баалоо технологияларын колдоно алат (8).
	<p>ПК-11 - үйрөнүп жаткан тилде оозеки жана жазма кепти кабыл алуу, түшүнүү, ошондой эле көп аспектиден талдоо көндүмдөрүнө ээ болот;</p>	<ul style="list-style-type: none"> • тил илимине киришүү сабагын окутууга байланыштуу нормативдик документтерди билет (8); • предмет боюнча окуу пландары, окуу программалары жана окуу китептери менен иштей алат (9); • үйрөнүп жаткан сабагын көп аспектиден талдоо менен пландаштыра алат (10).
	<p>ПК-13 - тексттердин ар кандай типтерин лингвистикалык (жана адабияттаануучулук) көз караштан өз алдынча анализдөөгө жана интерпретациялоого жөндөмдүү.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Тил илимине киришүү сабагынын мазмунуна ылайык дидактикалык материалдардын түрлөрүн билет (11); • альтернативдүү окуу программаларын жана окуу китептерин, дидактикалык материалдарды тандай алат (12); • лингвистикалык жана энциклопедиялык сөздүктөрдү колдонуу менен өз алдынча интерпретациялай алат;

3. Дисциплинаны окуп үйрөнүүнүн күтүлүүчү натыйжаларына (дисциплинанын мазмунун өздөштүрүүнүн деңгээлине) коюлуучу талаптар

Тил илимине киришүү курсун окуп үйрөнүү аркылуу студенттердин пландалган компетенцияларга ээ болгондугунун, б.а. дисциплинанын максаттарына анын мазмунун өздөштүрүү аркылуу жетишкендиктин көрсөткүчтөрү:

1. Тил илиминде тилдердин классификацияларын, тилдин байланыштын башка каражаттарын, лексикографтардын эмгегин, жазуунун тарыхын лингвистикалык көз караштан өз алдынча түзүп, алгоритмин сунуштайт;
2. Тилдердин классификациялары боюнча түшүнүктөрүн калыптандырат, өз ойлорун анализдей алат;
3. Тилдик теориялык, практикалык маселелерин, изилдөөлөр, окумуштуулардын пикирлерин өздөштүрүүгө ээ;

Эгерде студент төмөнкүлөрдү аткара алышса:

тил илимин киришүү курсу боюнча базалык билимдерин колдонуп түшүнө алышса;

Тилдердин классификацияларын өздөштүрө алышса;

Өз алдынча билип алуунун ыкмаларына ээ болушса;

Студент тил илими жана илимдердин негизги классификациялары, теориялары жана методдору, өзгөчөлүктөрү, тил илимине киришүү боюнча предметтик билим берүү стандарттарын пайдалана билүү, билим берүү процессинде инсанга багыттап окутуунун принциптерине ылайык шарттарды түзө билүү боюнча **билимдерге** ээ болушу зарыл.

Анда алар **ОК-5, ПК-10, ПК-11, ПК-12** компетенциялары калыптанган деп эсептөөгө болот.

4. Дисциплинанын пререквизиттери: КТП (ЖК.3.2), Азыркы кыргыз тили фонетика (ЖК.3.4) боюнча предметтик билим берүү стандарттары.

5. Дисциплинанын постреквизиттери: лексикология, морфология

6. Дисциплинанын технологиялык картасы

Баары	Аудитори	СӨАИ	1-модуль				2-модуль				Жыйын- тык текшерүү
			Лек	Сем саб.	СӨА И	УТ, АТ- 1	Ле к	Сем саб .	СӨА И	УТ, АТ- 2	
90	45	45	14	10	22		13	8	23		
Упайы			56	106	56	106	56	106	56	106	40 балл
Модулдар- дын жыйынтыгы			К1=5+10+5+10=30 упай				К2=5+10+5+10=30 упай				К3=30+30+40=100

7. Дисциплина боюнча упайларды топтоонун картасы

Упайларды топтоонун картасы дисциплинанын технологиялык картасынын негизинде түзүлөт. Бир модулдагы сабактардын түрлөрүнө (лекция, семинардык, лабораториялык сабактар, СӨАИ) берилген упайлар ошол сабактагы сааттардын санына бөлүнөт да, 1 саатка туура келүүчү орточо упай чыгарылат. Мындан орточо упайды сабактардын ар бир түрү боюнча сааттардын санына көбөйтүү аркылуу ар бир темага жана учурдагы текшерүүгө туура келүүчү упайлардын саны чыгарылат. Бул карта студент сабактын ар бир түрүндө ар бир теманын чегинде канча упай ала турганын жана ушул упайлар аркылуу учурдагы текшерүүнүн упайлары топтолорун көрсөтөт.

Бөлүмдөр, темалар	СӨАИ	сааты	калыпт. компет-р	Балл	Тапш. мөөнө тү
Тил илиминин изилдөө объектиси	1-УТ.	3	ОК-5, ПК-13	3	2-жума
Тилдин кызматы байланыштын башка каражаттары	2-УТ.	3	ПК-5, ПК-11	3	3-жума
Тилдин коомдук мүнөзү	3-УТ.	3	ПК-10, ПК- 11, ОК-5	3	4-жума
Тилдердин генеалогиялык классификациясы	4-УТ.	3	ПК-13, -11, ОК-5	4	6-жума
Тилдердин морфологиялык классификациясы	5-УТ.	3	ОК-4, ПК-10	4	7-жума
Тилдердин ареалдык классификациясы	6-УТ	3	ОК-5, ПК-11	3	
	1-АТ	4		10	8-жума
1-модуль боюнча жалпы:				30 б	
Тилдердин функционалдык классификациясы	1-УТ	4	ПК-11, ПК-13	4	9-жума
Тыбыштардын классификациясы	2-УТ	4	ПК-10, ПК-13	4	10-жума
Фонемалар. Фонологиялык окуулар	3-УТ	4	ОК-5, ПК-11	4	11-жума
Лексикография	4-УТ	4	ПК-13, ОК-5	4	12-жума
Жазуунун тарыхы	5-УТ	3	ПК-10, ПК- 13,	4	13-жума
	2-АТ	4		10	14-жума
2-модуль боюнча жалпы:				30б.	
Жыйынтык текшерүү				40б.	15-жума
Бардыгы:		45		100б.	

**«ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ» КУРСУ БОЮНЧА
СААТТАРДЫН БОЛЖОЛДУУ БӨЛҮШТҮРҮЛҮШҮ**

к/н №	Темалардын аталышы	Сааттардын бөлүнүшү		
		Лек- ция	Сем. саб.	СӨ АИ
А. Лекциялык сабактар				
1.	Тил илиминин изилдөө объектиси	2		2
2.	Тил илиминин бөлүмдөрү, алардын байланышы			2
3.	Тилдин кызматы. Байланыштын башка каражаттары	2		
4.	Тилдин коомдук мүнөзү			2
5.	Тил жана кептик аракет			2
6.	Тил, раса, дин жана саясат			2
7.	Тилдердин генеалогиялык классификациясы	4		
8.	Тилдердин морфологиялык классификациясы	2		
9.	Тилдердин ареалдык классификациясы			2
10.	Тилдердин функционалдык классификациясы			2
11.	Тыбыштар - тилдин материалдык негизи	2		
12.	Тыбыштарды классификациялоонун принциптери	2		
13.	Үндүү тыбыштарга мүнөздөмө			2
14.	Үнсүз тыбыштардын артикуляциясы			2
15.	Кеп агымындагы тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрү			

16.	Кеп агымындагы тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөрү	2		
17.	Муун жөнүндө түшүнүк			2
18.	Басым			2
19.	Орфоэпия жөнүндө түшүнүк			2
20.	Фонемалар жана тыбыштар. Фонологиялык окуулар	2		
21.	Жазуунун тарыхы	4		
22.	Алфавит. Графика			2
23.	Орфография жөнүндө түшүнүк			2
24.	Сөз жөнүндө түшүнүк	2		
25.	Лексикалык мани	2		2
26.	Тилдин сөздүк курамы (сөз маанилери)	2		
27.	Сөздүк курамдын өзгөрүшү			2
28.	Фразеологизмдер	2		
29.	Лексикография жөнүндө түшүнүк	2		
30.	Сөздүк курамдын стилистикалык жана хронологиялык катмарлары	2		2
31.	Адабий тил жана анын формалары			2
32.	Морфемалар	2		
33.	Грамматикалык ыкмаларды туюнтуу маанилери			2
34.	Грамматикалык категориялар			2
35.	Сөз түркүмдөрү жөнүндө түшүнүк			2
36.	Сүйлөм жөнүндө түшүнүк. Сүйлөмдүн түрлөрү	2		
37.	Татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, байланыш жасоо жолдору			2
38.	Тилдик деңгээлдер жөнүндө түшүнүк			2
	Бардыгы:	90	40	50

Б. Практикалык сабактар				
1-блок				
1.	Тилдин маңызы		2	
2.	Тилдердин генеалогиялык классификациясы		2	
3.	Тилдердин морфологиялык классификациясы		2	
4.	Тилдердин ареалдык классификациясы		2	
5.	Үндүү тыбыштар		2	
2-блок				
6.	Үнсүз тыбыштар		2	
7.	Сөз маанилери		2	
8.	Сөздүктөр		2	
9.	Сөз курамы. Морфемалар		2	
10.	Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү		2	
3-блок				
11.	Сөз айкашы		2	
12.	Сүйлөм жана анын түрлөрү		2	
13.	Графика. Алфавит		2	
14.	Тилдик кошумча каражаттар		2	
15.	Жазуунун тарыхы		2	
	Бардыгы:		30	
	Жалпы:	40	30	50

А. ЛЕКЦИЯЛЫК САБАКТАР
1 – ЛЕКЦИЯ
ТИЛ ИЛИМИНИН ИЗИЛДӨӨ ОБЪЕКТИСИ

«Тил илимине киришүү» курсу филология факультетинин 1-курсунда өтүлөт. Ал студенттерге жогорку окуу жайында лингвистикалык предметтерди үйрөнүүдө киришүү катары болочок тилчи мугалимдердин жана адистердин тил боюнча түшүнүгүн системага салууда, тил жөнүндөгү жалпы кругозорун жогорулатууда, негизги лингвистикалык терминдер тууралуу түшүнүк берүүдө, тилдик фактыларга жөнөкөй байкоо жана талдоо жүргүзүү ыкмаларын иштеп чыгууда өзгөчө мааниге ээ. Курста тил жана коом, тил жана ойлоо, тилдердин өз ара бири-бирине тийгизген таасири жана алардын нугу мыйзамченемдүүлүктөрү, улутка чейинки адабий тил, улуттук адабий тил, тилдердин классификацияланышы, тилдик система ж.б. жөнүндөгү негизги түшүнүктөр кыргыз жана тектеш жана башка тилдердин фактыларынын негизинде чечмеленет.

«Тил илимине киришүү» курсун окутуунун негизги максаты - болочок тилчини даярдоо жана кийинки курстарда окулуучу конкреттүү тилдерди үйрөнүүгө кол кабыш кылуу.

**Тил таануунун изилдөө предмети жана негизги
бөлүктөрү**

Тил таануу же лингвистика - тил, анын коомдук табияты жана кызматы, ички структурасы, функцияланышынын законченемдүүлүгү, жеке тилдердин классификациясы жана тарыхый өнүгүшү жөнүндөгү илим.

Тилди көптөгөн илим изилдейт, ошондуктан тил таануу илимин башка илимдерден айырмалоо үчүн анын изилдөө предметин аныктоо мааниге ээ.

Тилдик бир материалды, мисалы, сүйлөмдү - ар бир илим ар тараптан карай алат. Себеби тилдик жана кептик ишмердиктин фактылары жана кубулуштары ар түрдүү белгилерге ээ. Ошол

белгилерди бөлүп чыгуу же аныктоо конкреттүү илимдердин изилдөө предметин белгилейт. Мисалы, *Ар кандай тең, жактуу үч бурчтук тең, бурчтуу үч бурчтук болот* деген сүйлөм (т.а., анын мазмуну) конкреттүү илимдерде төмөнкүдөй изилденет:

1. Логикада. Субъект (*ар кандай тең, жактуу үч бурчтуктун жактары*) өз ара барабар (*окшош*) экендиги аныкталат. Экинчиден, субъект жана предикат ар түрдүү маанидеги бирдей эле көлөмдөгү түшүнүктү камтыйт;

2. Морфологияда. Сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр бөлүктөргө ажыратылат, ар бир сөз кайсы сөз түркүмүнө кире тургандыгы же кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгы, сөз түркүмүнүн категориялары көрсөтүлөт;

3. Лексикада. Сөздөрдүн түз жана өтмө маанилери, синонимдери жана башкалар белгиленет;

4. Синтаксисте. Сүйлөмдүн тиби, түрү аныкталып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзүлөт;

5. Стилистикада. Сүйлөмдүн китептик кепке тиешелүү экендиги көрсөтүлөт. ж. б.

Акыркы 2-5-пункттарды грамматист тыянактаса да болот. Жогорудагы сүйлөмдү талдоодо, биз эки аспектини логикалык жана грамматикалык аспектини көрдүк. Бирок ал аспектилер бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Буга карабай, ар бир аспект конкреттүү бир илимдин өзгөчө изилдөө жолу катары да каралат. Тил таануу илиминин изилдөө предмети эмне? Биз жогорудагы сүйлөмдү талдоонун натыйжасында тил илими менен байланышкан логика илиминин жана тилдин бөлүмдөрүнүн ар биринин изилдөө объектилерин ажыратып чыктык. Бирок тил илиминин предмети көрсөтүлбөй калды. Бул илимдин изилдөө предмети жок болуп жүрбөсүн? Илим катары тил илиминин да изилдөө предмети болушу зарыл. Аны биз тил илиминин башка илимдер менен болгон байланышын аныктоо аркылуу далилдейбиз.

Бул үчүн биринчи кезекте азыркы илимдердин классификациясына токтолобуз.

Илимдердин классификациясы (Б.М. Кедров түзгөн)

Философиялык илимдер

Диалектика

Логика

Математикалык илимдер

Математикалык логика жана колдонмо математика,
кибернетика

Математика

Табийгый жана техникалык илимдер

Астрономия жана космонавтика

Астрофизика

Физика жана техникалык физика

Химиялык физика

Физикалык химия

**Химия жана химиялык-технологиялык илимдер,
металлургия кошо.**

Геохимия

Геофизика

Геология жана тоо иши

Биология жана айыл чарба илимдери

Адамдын физиологиясы жана медициналык илимдер

Антропология

Социалдык (коомдук) илимдер

Тарых

Археология

Этнография

Экономикалык география

Социалдык-экономикалык статистика

Базис жана надстройка жөнүндөгү илимдер:

Саясий экономия, мамлекет жана укук жөнүндөгү илим,
искусствонун тарыхы, искусство таануу ж.б.

Тил таануу

Психология жана педагогикалык ж.б. илимдер.

Жогоруда классификациялангандай, азыркы илимдери ири эки бөлүккө бөлүнөт:

1. табият таануу (же табийгый) илимдери табияттын жашоо жана өнүгүү закондорун, кубулуштарын үйрөтсө,

2. коомдук (же социалдык) илимдер жана философия табияттын, коомдун жана ойлоонун жалпы закон-ченемдүүлүктөрүн үйрөтөт.

Ал эми табият таануу жана социалдык илимдердин чегинде (аралыгында) кеңири түшүнүккө ээ болгон техникалык илимдердин тобу пайда болду.

Тил илими да бир канча багыттарга бөлүнөт:

Жалпы тил илими үчкө бөлүнөт:

- Компаративистика;
- Экстралингвистика;
- Интралингвистика.

Бул бөлүктөр тил илиминде **сырткы лингвистика** (экстралингвистика), **ички лингвистика** (интралингвистика) жана **салыштырма тил илими (компаративистика)** деп да аталат.

Экстралингвистика тилди коомдук көрүнүш катары изилдейт. Ошондуктан ал кээде тилдин социологиясы, айрым адабияттарда **функционалдык лингвистика** деп да аталат.

Экстралингвистика социоллингвистикадан, менталингвистикадан жана стилистикадан куралат.

Менталингвистика тил менен ойлоонун байланышын изилдейт, тилдик материалдын маанилеринин теориясын, алардын уюштурулушун, тилдик каражаттар менен кептик жагдайдын байланышын изилдейт.

Социоллингвистика тилдин коомдук функциясын иликтейт.

Интралингвистика тилдин ички системасын, анын бирдиктеринин категорияларын, ярустарын жана структурасын изилдейт. Негизги бөлүмдөрү - фонология, лексикология жана грамматика.

Компаративистика индоевропа тилдеринин фонетикасын жана морфологиясын салыштырууга таянып, салыштырма-тарыхый тил илими катары пайда болгон. Салыштырма-тарыхый тил илими тектеш тилдерди салыштырып үйрөтсө, сыпаттама (сопоставительный) тил илими тектеш эмес тилдерди салыштырып үйрөтөт.

Ошентип, тил илимине киришүү предмети жалпы тил жөнүндө түшүнүк берет. Натыйжада, анын изилдөө предмети **жалпы тил** болуп саналат.

Тил илимине киришүү лингвистикалык илим катары ЖОЖдордо окутулат. Бул дисциплина жалпы тил илиминин бир бөлүгү катары өзүнүн изилдөө предмети, объектиси жана методдору бар илим болуп эсептелет.

Тил илимине киришүү жеке тил илими эмес. Анткени ал дүйнөдөгү тилдерге мүнөздүү болгон лингвистикалык кубулуштарды изилдейт жана болочок филолог үйрөнүүчү ар кандай жеке тилдин өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүүгө негиз болуп берет.

Тил илимине киришүү илими лингвистикалык салыштырма жана сыпаттама методдорду кеңири колдонот.

Тил илимине киришүү курсун терең, өздөштүрүү менен жогорку окуу жайында өтүлүүчү башка мисалы: азыркы кыргыз, орус, англис ж.б. тилдерди ар тараптуу үйрөнүүгө шарт түзүлөт.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 3-14-б.
2. Ибрагимов С., 3-9-б.
3. Головин Б. Н., 4-24-б.
4. Маслов Ю. С., 4-32-б.
5. Кодухов В. И., 6-20-б.
6. Орузбаева Б. О., 9-334-б.
7. Нармырзаева К., 15-19-б.

2 - ЛЕКЦИЯ

ТИЛДИН КЫЗМАТЫ. БАЙЛАНЫШТЫН БАШКА КАРАЖАТТАРЫ

Тил байланыш - катыштын негизги куралы катары коомдо жашаган жана эмгектенген адамдар тарабынан күндөлүк жана ар тараптуу колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Тилдин кызматын, анын коом, адамдын аң-сезими жана ойлоо ишмердиги менен болгон байланышын, тилдердин тарыхый өнүгүшүнүн закондорун жана функцияланышынын эрежелерин билбей туруп, тилдин системасын, анын бирдиктерин жана категорияларын терең, жана туура түшүнүүгө мүмкүн эмес.

Пикир алмашууда тил негизги курал катары кызмат аткарат. Демек, адам турмушунда пикир алышуунун башка каражаттары да бар. Бирок ал каражаттарга салыштырмалуу тил өзүнүн ички уюштурулушу жана структурасы боюнча белгилер системасынын татаалдыгы, көп ярустуулугу менен айырмаланат.

Адамдын пикир алышуусунун маанилүү каражаты - тил. Ошондуктан анын биринчи кызматы **коммуникативдик функция** болуп саналат. Адамдар бири экинчиси менен пикир алмашып, башкаларга өз оюн, каалоолорун, сезимдерин, ички толгонууларын туюнта алышат, бири-бирине таасир этет, өз ара түшүнүүгө жетише алат жана адамдардын жалпы ишмердигинде жалпы бир пикирге келүүнү камсыз кылат.

Тил адам коомунун жашашында жана өнүгүшүндө өз маанисин жоготпой, түбөлүк кала берет. Коммуникативдик функция - тилдин негизги **социалдык функциясы** болуп саналат.

Тил - ошондой эле улуттар аралык карым-катнаштын, кийинки муундарга адамзат топтогон тажрыйбаны жеткирүүнүн каражаты. Тилдин бул функциясы **аккумулятивдик функция** деп аталат.

Тил тыбыштык жана жазуу формаларына ээ. Тилдин негизги формасы - тыбыштык тил экендиги. Ошондуктан азыркы күнгө чейин жазуусу жок тилдер тирүү тил катары жашап келе жатат.

Тилдин жазуу формасына ээ болушу тилдин коомдук кызматынын кеңейишине өбөлгө түзөт.

Пикир алмашуунун кошумча каражаты көп түрдүү. Ал үн, сүрөт, жыт, кыймыл-аракет, мимика, түс жана башка түрдө коомдо пайдаланылат. Мисалы, азыр коңгуроо шыңгыраса, сабак аяктады деген сигналды түшүнөбүз.

Пикир алмашуунун графикалык кошумча каражаттары көп түрдүү болот. Алардын көпчүлүгү үчүн мүнөздүү болгон нерсе - тыбыштык форманы графикалык формага толук же айрым бөлүктөрүн өткөрө алгандыгы.

Карым-катышта адамдар тилдик кошумча каражаттарды да пайдаланат. Алар төмөнкүлөр:

1. Көмөкчү тил - кол алиппеси (дактилогия) (*гр. дактилос - манжа, логос-сөз*) жана Брайлдын шрифти. Булар угуу жана көрүү жөндөмдүүлүктөрүн жоготкон адамдар үчүн арналган.

Кол алиппеси манжалардын жардамы менен тамгаларды сыпаттоого (туюнтууга) негизделген.

2. Сигнализациянын атайын системасы.

Буга Морзенин алиппеси, жол белгилери, желекче, жарык, ракета менен сигнал берүү ж.б. кирет. Бул белгилердин жетишкен жана кемчил жактары бар.

3. Илимий символикалар.

Азыркы учурдагы илимдердин ар бирине мүнөздүү болгон шарттуу белгилер илимий символиканы түзөт.

Мисалы: *X тин У ке карата мамилеси* (мат.),

H₂O - суу (химия),

~~ - *аныктооч* (тил) ж.б.

Жогоруда сөз болгон сигналдар системасы, символикалар жана тилдик каражаттар ар түрдүү белгилик системалар катары пикир алышууда зарылчылыкка ылайык колдонулат.

Алардын ичинен тил гана пикир алмашуу каражатынын ар тараптуу өнүккөн системасы катары түзүлүп, коомдун бардык тармактарында адам ишмердигин универсалдуу тейлөөгө жарамдуу деңгээлге жеткен тилдик жалгыз каражат болуп саналат.

Кошумча сигналдык системалар жана илимий символикалар жогорудагыдай касиетке ээ эмес.

Тилдик кошумча каражаттардын колдонулуу чөйрөсү бир топ тар болот. Бирок бул өзгөчөлүктөр ал белгилердин коомдук кызматынын маанисин төмөндөтөт.

Тил - коомдук көрүнүш

Тил индивидуалдык да, биологиялык да көрүнүш эмес. Тилдин социалдык маңызы аны жаныбарлардын тыбыштык сигналдары менен салыштырганда даана көрүнөт. Жаныбарлар да адамдар сыяктуу түрдүү органдарга (тиш, тил, эрин, жаак ж.б.) ээ. Ал турсун аларда мээ да бар. Адам жаныбарлардын айрымдарын адамча сүйлөөгө да үйрөтө алат. Мисалы: Келлогу аттуу жаш шимпанзени ээси **папа** дегенге үйрөткөн. Карл Шульцтун Коко аттуу тоту кушу 120 сөздү айткан. Белгилүү дрессировщик Дуровдун ити **мама** деп айта алган. Ат, эчки, кой, эшек, төө, уй канаттуулары адамдын тил аркылуу берген буйруктарын ажырата алат (мисалы: *чу, кош, түтү, чек, өш, күч-күч* ж.б.)

Жаныбарлардын мындай өзгөчөлүгү алардын акылдуу экендигин көрсөтпөйт. Себеби алар конкреттүү жагдайдан тышкаркы мезгилде өздөрү билген сөздөрдөн башка сөздөрдү айта албайт. Ал турсун ал сөздөрдү ылайыктуу учурда колдонууну да билбейт. Демек, тил - адамга гана мүнөздүү болгон коомдук көрүнүш. Ал эми айбандар тилге ээ эмес. Алар адамдардын буйруктарын аткарганы менен, тилге аң-сезимдүү түрдө мамиле кыла албайт.

Тил илиминде тил менен расанын айырмачылыгы дайыма белгиленип келе жатат. Француз окумуштуусу А. Мейэ «тил расага көз каранды эмес, ал тарыхый шартка көз каранды» деп айткан. Америкалык Э.Сепир раса, тил, маданият бири-бирине дал келбей тургандыгын белгилеген. Тилдин коомдук кызматы баарыдан мурда анын эл менен болгон байланышынан көрүнөт. Себеби эл ошол тилди жаратат, сактайт, өнүктүрөт, нормаларын,

анын ичинде адабий жазма нормаларын иштеп чыгат. Демек, тил - адамдын жана адамдар коомунун жараткан продукциясы.

Тилдин диалектилери, говорлору жана наречиелери жөнүндө да жогоркудай пикирди айтууга болот. Мисалы, кыргыз тилинин түштүк диалекти миллиондон ашык кыргыз элине мүнөздүү. Анын ичкилик, чаткал ж.б. говорлору белгилүү бир территорияда жашап жаткан адамдардын тобун тейлейт.

Диалект, говорлор да адабий тилдин өнүкпөгөн формасы катары коомдук көрүнүшкө ээ. Тилдеги территориялык жана социалдык диалектилердин, социалдык жана кесиптик жактан айрым бир адамдардын тобуна ылайыкталганына карабай, жаргондор, диалектилер, кесиптик, арго сөздөр тилдин биримдигине, анын жалпы негизине зыян кылбайт, тилди тар социалдык кубулушка айландырып жибербейт. Тил өз табиятында жалпы элдүүлүк белгиге ээ. Анын диалектилик жана кесиптик жактан жиктелиши тилдин жалпы касиетин жокко чыгарбайт.

Тил өндүрүш куралынан, адамдардын өндүрүштүк жана саясий биригүүлөрүнөн кескин айырмаланат. Тилдин коомдук көрүнүш катары өз алдынчалыгы мамлекеттик тил менен адамдардын тилдик жактан биригишинин дал келбестигинен да көрүнөт. Ал турсун бир эле динге ишенген адамдар ар башка тилдерде сүйлөшү ыктымал. Тил саясий, маданий, тилдик маселелерди чечүүнүн да себепкери болот. Мисалы, көп улуттуу өлкөдө бир тил мамлекеттик тил болуп саналат да, калган тилдердин проблемаларын, ошол тилдерде сүйлөгөн элдердин саясий жана маданий талаптарын канааттандыруунун өзгөчө формалары иштелип чыгат.

Жогорудагы айтылган ой-пикирлерден төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: кандай гана тил болбосун ал адамдардын тобунун керектөөсүнүн натыйжасында өмүр сүрөт. Демек, тил - коомдук көрүнүш жана ал коомдо гана жашайт. Ошентип, тил пикир алмашуунун өзгөчө каражаты катары улуттук маданияттын формасы да боло алат. Коом өзүнүн тил, маданият жана идеология сыяктуу институттары менен тыгыз байланышта

жашайт. Бирок тил өз алдынча коомдук категория катары каралат. Көрүнүктүү тилчи-окумуштуу Ю.Степанов тилдин маңызын, адам коомундагы анын кызматын изилдеп келип, төмөнкүдөй жыйынтыктарга келген:

1. Гносеологиялык өзгөчөлүгү - тилдин таанып билүүчүлүк жана ойлоонун куралы болуу жөндөмдүүлүгү. Ал өзгөчөлүктөр төмөнкүлөр:

Тилдин гносеологиялык концепциясына төмөнкүлөр кирет:

Тил - коомдошуунун, байланыштын куралы.

Тил - ойлоонун куралы.

Тил - таанып билүүнүн куралы.

Тил - күрөшүүнүн куралы.

2. Онтологиялык өзгөчөлүгү - тилдин өзүнө мүнөздүү структурасы жана ички законго ээ болгон эволюциясы бар экендиги.

Анын чагылдыруучулук же көз карашты билдирүү өзгөчөлүгү төмөнкүлөр:

Тил - ойлоонун чагылуусу.

Тил - чындыктын көрүнүшү.

Тил - улуттук аң-сезимдин же рухтун көрүнүшү.

Тилдин мүнөзүн аныктоодо аны биологиялык көрүнүш катары түшүнүү туура эмес.

Тилдер **тирүү** жана **өлүү тилдер** болуп бөлүнгөндүктөн, алардын коомдогу аткарган кызматы бирдей эмес. Мисалы, өлүү тилдердин коомдук кызматы өтө чектелүү болот. Латын тили ушундай тилдердин катарына кирет.

Тирүү тилдер коомдо анын мүчөлөрүнүн ортосундагы байланыш-катнашты аткаруу, акыл-эсте түрдүү маалыматтарды эсте сактоо жана угуучуга карата түрдүү сезимдерди туюнтуу кызматын аткарат. Тилдин бул кызматы анын стилдик белгилерин да жаратат. Тилдин байланыш-катнашты ишке ашыруу кызматы анын өнүгүү деңгээли менен тике байланыштуу. Ушул өзгөчөлүктөрүнө ылайык тилдер **уруулук, элдик, улуттук, мамлекеттик жана эл аралык тилдер** болуп бөлүнөт. Ал эми

тилдин адабий тил формасынын алышы ал тилдин жазма түрүнүн жаралышы менен байланыштуу.

Тил - пикир алмашуунун негизги каражаты. Адамзат коомдук турмушунда пикир алмашуу аркылуу билимдердин жана түрдүү маалыматтардын негизине ээ боло алат.

Адабияттар

1. Акматов Т. К., ж.б. 5 -7 - б.
2. Орузбаева Б., 29-50-б.
3. Ибрагимов С., 12-16 - б.
4. Нармырзаева К., 20-25-б.

3-4-ЛЕКЦИЯ

ТИЛДЕРДИН ГЕНЕАЛОГИЯЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө 6 миңге жакын тилдер бар. Ал эми алардын диалектилик, территориялык өзгөчөлүктөрүн эске ала турган болсок, тилдердин саны дагы көбөйөт. Мындан тышкары ушул кезге чейин Азиянын, Африканын, Австралиянын, дагы башка өлкөлөрдүн адам буту жетпеген жерлеринде жашаган жергиликтүү элдердин тилдери бизге белгисиз бойдон калып келүүдө. Ал эми өткөндө бир канча тилдердин болгондугу, алардын бүгүн унутулуп калгандыгы жөнүндө сакталып калган тарыхый эстеликтер жана маалыматтар айтып турат. Ошондуктан илимде азыркы сүйлөшүп, колдонулуп жүргөн тилдерди «**тирүү**», ал эми мурун сүйлөшүп, азыр кандайдыр бир себептер менен колдонулбай калган тилдерди «**өлүү**» же «**унутулган**» тилдер деп өз ара ажыратышат.

Ар бир илимдин өзүнүн объектиси жөнүндө айкын маалыматы болгон сыяктуу тил илими дагы тилдерди өз ара классификациялоо маселесине өзгөчө көңүл бөлөт. Тилдер жана алардын тарыхы жөнүндө маалыматтар дагы бирдей эмес.

Тилдердин генеалогиялык классификациясы салыштырматарыхый методдун жетишкендиктеринин натыйжасында XIX

кылымда иштелип чыккан. Ырас, тилдердин өз ара тектештиги жөнүндөгү айрым пикирлер XIX кылымдан мурда эле айтылып келген. Мисалы, семит тилдеринин өз ара окшоштуктары жөнүндөгү пикирлер орто кылымдарда, роман тилдеринин латын тилинин негизинде келип чыккандыгы жөнүндө айтылган пикирлер да бар.

XII кылымдын экинчи жарымында Керду, Джон ж.б.у.с. окумуштуулар тарабынан тилдердин өз ара тектештиги, биринчи кезекте индоевропалык тилдердин өз ара тектештиги жөнүндөгү пикирлер кеңири планда каралган. Кээ бир тилдердин өз ара тектештиги жөнүндөгү пикирлер XVII-XVIII кылымдарда эле И.Скалигер, Лейбниц, М.В.Ломоносовдор тарабынан айтылган. Ошентип, XIX кылымда тилдердин **генеалогиялык классификациясы** жөнүндөгү жүйөлүү пикирлер тил илиминде жаралган.

Салыштырма-тарыхый тил илиминин өнүгүшү тилдердин генеалогиялык классификациясын илимий негизде түзүүгө мүмкүндүк берди.

Генеалогиялык классификация тилдердин өз ара тектештигине негизделет жана ал аркылуу дүйнө тилдери топторго бөлүштүрүлөт. Ар бир топтогу тилдердин өз ара жакындыгы же жалпылыгы ал тилдердин башта бир тилден же бир диалектиден пайда болгондугу менен байланыштуу каралат. Ошентип, чыгышы жагынан бир болгон тилдер тектеш тилдердин тобун түзөт.

Тектеш тилдердин ири топтору **тилдердин семьясы** деп аталат. Мисалы, индоевропалык, семит, хамит тилдеринин топтору (же семьялары).

Дүйнө жүзүндөгү тилдер өз ара эки жүзгө жакын ири топторго бөлүнөт. Бир топтогу тилдердин ичинен башка топтогу тилдерге караганда өз ара бири-бирине жакын бир нече тилдин болушу мүмкүн. Бир топтогу тилдер өз ара бир нече топчолорго бөлүнөт. Тилдердин мындайча бири-бирине жакын болгон топчолору **тилдер бутагы** деп аталат. Адам баласынын тилдери өз ара көп окшоштуктардан турат. Кээ бир тилдер көп жалпылыгы

менен, маселен, тарыхый жактан же сөздөрдүн лексикалык маанилеринин окшоштугу, морфологиялык каражаттардын бирдейлиги, сөздөрдүн тыбыштык угулушунун жакындыгы менен айырмаланат. Бул окшоштуктарды салыштыра келгенде ошол тилдердин теги боюнча жакындыгы байкалат. Мындай жол менен тилдерди өз ара бөлүштүрүү жана топтоштуруу **генеалогиялык классификация** деп аталат (грекче *genealogia-теги боюнча жалпылык*). Ал эми тек боюнча карабай, тилдердеги сөздөрдүн турпатына, алардын түзүлүш өзгөчөлүгүнө карата ажыратуу **морфологиялык классификация** деп аталат. Бул эки классификациянын ар биринин чыгыш, өрчүш тарыхы жана коюлган маселелеринин чечилиш жолдору бар. Маселен, айрым жоболорго таянып, өткөн доордогу окумуштуулар тилдердин генеалогиялык классификациясы аркылуу тектеш тилдердин түпкү тегин, тил - негизди калыбына келтирүүгө болот деген аракеттерди жасашкан.

Тилдердин тектештигин аныктоо аларга тарыхый салыштыруу методун (сравнительно-исторический метод) колдонуу жана тарыхый жакындык белгилерин тактоо менен, өз ара жакындарын топ деген бөлүктөргө ажыратуу аркылуу жүргүзүлөт. Бир топко кирген тилдер тектеш, ал эми алар андан ары жакын же алыс тектеш болуп ажырашы мүмкүн. Түрдүү топко кирген тилдерде мындай жакындыктар жана окшоштуктар болбойт. Топтор группадан турат. Бир группадагы тилдер, ар башка группадагы тилдерге караганда өтө жакын болуп эсептелет. Тилдердин жакындыгы да ар түрдүү даражада болот. Айрым группалар андан ары дагы подгруппаларга ажыраган учурлар кездешет. Классификацияга туура келбеген тилдер теги боюнча башка тилдерден өзүнчө айырмаланып турушу мүмкүн.

Ошентип, тилдер, негизинен, төмөнкү топторго (семьяларга) бөлүнөт:

I. Индоевропа тобу

Тилдердин индоевропа тобу 8 бутактан жана өзүнчө турган бир нече тилдерден турат:

1. Индия группасы: *өлүү тилдер* (байыркы индия, санскрит, пракрит) жана *хинди, урду, бенгал, пенжаб, ражастани, гужарати, маратхи, непал, ассам, кашмир, цыган ж.б. тилдер*;

2. Иран группасы: *өлүү тилдер* (байыркы перс, авеста) жана *перс, курд, афган, тажик, осетин, тат, белуджи ж. б. тилдер*;

3. Славян группасы: *унутолган тилдер* (эски славян, байыркы орус, полаб ж.б.) жана

а) чыгыш славян тилдери: *орус, украин, белорус.*

б) батыш славян тилдери: *полях, чех, словак, кошуб.*

в) түштүк славян тилдери: *словен, серб-хорват, болгар, македон.*

4. Балтика группасы: *литва, латыш(өлүү прус тили).*

5. Герман группасы: *өлүү (вестот, остот) жана*

а) түндүк герман же скандинавия подгруппасы: *дат, швед, норвег, исланд, фреи, фарьер.*

б) батыш герман подгруппасы: *англис, голланд, немис, фламанд, идиш, африканс.*

6. Роман группасы: *өлүү (латын) жана италия, француз, провансаль, испан, португал, ретороман, румын, молдован, каталон.*

7. Кельт группасы: *ирланд, шотланд, бретон.*

8. Өзүнчө группаларды түзбөгөн тилдер: *грек, албан, армян.*

II. Тилдердин алтай тобу:

1. Түрк группасы: *түрк, азербайжан, түркмен, гагауз, татар, башкырт, чуваш, казак, өзбек, кыргыз, каракалпак, уйгур, алтай, хакас, тува, якут, кумук, карачай, балкар, караим ж.б.*

2. Монгол группасы: *бурят, калмак, монгол.*

3. Тунгус-манжур группасы: *тунгус, эвенк, эвен, манжур, ульча, орош, удэгей, сибо.*

Өлүү тилдер: *булгар, хазар, половец, огуз, чагатай, байыркы түрк, карлук ж.б.*

III. Тилдердин семит-хамит тобу:

1. Семит группасы: *унутолган (аккад же ассировавилон, арамей) жана араб, иврит, сирия амхар, тигринья тилдери.*

2. Хамит группасы: *унутулган (байыркы египет, копт) жана бербер тили, кушид тилдери.*

а) кушид подгруппасы: *галла, сидамо, беджо, сахо.*

б) бербер подгруппасы: *туареги, кабил, риф, шлех.*

в) чад подгруппасы: *хауса, мубл, сохор, суахили, йоруба.*

IV. Тилдердин угро-фин тобу:

1. Фин группасы: *фин, эстон, карел, ижор, вепс.*

2. Угор группасы: *венгр, ханты, мансы.*

3. Коми-пермяк группасы: *коми, пермяк, удмурт, марий, мордвин.*

V. Тилдердин иберий-кавказ тобу:

1. Иберий-картвель группасы: *грузин, лаз.*

2. Батыш группасы: *абхаз, абазин, адыгей, кабардин.*

3. Нах группасы: *черкес, чечен, ингуш, бацбий.*

4. Дагестан группасы: *авар, даргин, лезгин, лак, табасаран.*

VI. Тилдердин кытай-тибет тобу:

1. Тай-кытай группасы: *кытай, дунган, сиам, мяо.*

2. Тибет-бирма группасы: *тибет, бирма, невар, лису лаху, наси, хани.*

3. Чжуан-тай группасы: *чжуан, тай, лаос, шан, карен, кхамти.*

4. Мон-кхмер группасы: *мон, кхмер, кава.*

VII. Тилдердин дравид тобу: *тамил, телугу, малаялам, канар, тулу.*

VIII. Тилдердин малай-полинезия тобу:

1. Индонез группасы: *индонез, аче, ява, сунда, мадура, тораджи, тагаль, миканас ж. б.*

2. Полинез группасы: *маори, гаваи, самоа, таити.*

3. Меланез группасы: *фиджи, батак, буготу, уолио, макассар.*

IX. Палеоазиат тилдери: *чукча, коряк, ительмен, юкагир, нивх.*

X. Палеоафрика тилдери: *бушмен, готтентот.*

XI. Эскимос-алеут тилдери: *эскимос, алеут.*

XII. Япон жана корей тилдери:

XIII. Судан (*волоф, фульбе, моси, эве ж.б.*) **жана банту** (*конго, яуба, сото, зулу, чванамж.б.*) тилдери ар бири өзүнчө топту түзүшөт.

XIV. Америкалык индеецтердин тилдери: *алгонкин, оживбе) кри, сиу, шауни, ирокез, аравак ж.б.* (Түндүк Америка), *кечуа, аймара, сапотек, гуарани* (Борбордук жана Түштүк Америка).

Мындан тышкары чыгыш теги белгисиз Австралия, Океания, Африка, Жаңы Зеландия тилдери азырга чейин илимий изилдөөнүн предмети боло элек.

Тилдердин генеалогиялык классификациясынын келип чыгышына жалпы тил илиминдеги ушул мезгилге чейин өз маанисин жоготкон салыштырма-тарыхый методдун пайда болушу чоң роль ойногон.

Жалпы алганда, салыштырма-тарыхый тил илиминин жыйынтыктары боюнча тилдердин тектештиги элдердин территориясы, үрп-адаты, чарбачылыгы, кабыл алган дини, маданияты сыяктуу факторлор менен аныкталбастан, сөздүк курамы, грамматикалык түзүлүшү, тыбыштык составы жагынан болгон жакындыктарга карата аныкталат. Ал жакындыктар салыштырма-тарыхый методду колдонуу аркылуу аныкталат.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 157-161-б.
2. Орузбаева Б., 29 - 50 - б.
3. Ибрагимов С., 20 - 26 - б.
4. Кодухов В. И., 261 - 275 - б.
5. Нармырзаева К., 25 - 30 - б.

5–ЛЕКЦИЯ

ТИЛДЕРДИН МОРФОЛОГИЯЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Тил илиминде жүз жетимиш жылдан ашык убакыттан бери тилдердин морфологиялык классификациясы жашап келе жатат. Бул классификация биринчи жолу 1836-жылы Вильгельм Гумбольдт тарабынан сунуш кылынган. 1866-жылы немец окумуштуусу Август Шлейхер тарабынан иштелип чыккан. Бул бөлүштүрүүнүн негизинде дүйнөдөгү тилдерди алардын морфологиялык белгилерине карата жана сөздөрдүн структуралык түзүлүшүнө ылайык өз ара ажыратуу принциби сакталган. Бүгүнкү күндөгү морфологиялык классификация тилдердин төмөнкү группаларын же типтерин бөлүп карайт.

1. Уңгу же аморфтук тилдер

Бул тилдердин сөздүгү, негизинен, бир муундуу сөздөрдөн же уңгулардан турат. Сөздөргө уланган аффикстер же мүчөлөрү болбойт. Демек, сөздөрдү сөз түркүмүнө ажырата турган морфемалары да жок. Өзүнчө турган сөз же уңгу ар кандай контекстте заттык, сындык, тактоочтук же этиштик мааниде колдонула берилиши мүмкүн. Сөздүн мааниси анын ордуна жана кайсы сөздөн мурун, кийин же бирге келген тартибине ылайык өзгөрүлүп кетет. Мисалга кытай тилин алсак болот. Бул тилде сөздүн уңгусу эч убакта өзгөрүлбөйт, жөндөлбөйт жана жакталбайт. Алардын грамматикалык, лексикалык маанилери сөздөрдүн орун тартиби жана көптөгөн жардамчы сөздөрдүн, басым менен интонациянын катышы аркылуу берилет жана сөздүн мааниси аныкталат.

Мисалы, кытай тилиндеги **хао** сөзү төмөнкүдөй маанилерде келет:

хао жень - жакшы адам;

сию хао - жакшылык кылуу;

дизио хао - эски дос;

жень хао во - мен жакшы көрөм;

ни хао - саламатсызбы, жакшысызбы.

Кытай тилиндеги айрым сөздөр өзүнүн лексикалык маанисин жоготуп, грамматикалык маанини гана билдирип калган учурлар көп кездешет. Маселен, бала, уул дегенди түшүндүрүү үчүн **эр, цзы** деген муундар колдонулат. Бул эки муун өз ара кошулуп (**эр-цзы**) дагы эле уул деген маани берип калышы мүмкүн. Бирок бул эки уңгу төмөнкү учурларда «бош» сөздүн кызматын аткарып, кичирейтүү маанисинде колдоно берет:

Дао - бычак

даоцзы - кичинекей бычак, маки.

Гоу - ит

гоуэр - күчүк.

2. Агглютинативдүү (латын. *Agglutinair-жармаштыруу*) тилдерде сөздөрдүн уңгусу туруктуу болуп, аларга түрдүү маанидеги аффикстер жалганышы мүмкүн. Уңгуга уланып же жалганып отурган аффикстердин ар биринин өзүнчө грамматикалык формасы жана ага ылайык мааниси болот, бирок уңгудагы негизги маани өзгөрбөйт. Мунун натыйжасында сөздөрдү составдуу бөлүктөргө ажыратууга мүмкүн.

Агглютинативдүү тилдердин негизги өкүлү катары түрк тилдерин алабыз. Мисалы, кыргыз тилиндеги **ишчилерге** деген сөздү иш деген уңгуга, ага уланган кесипти билдирүүчү **-чы** мүчөсүнө, көптүк маанини билдирүүчү **-лар** жана барыш жөндөмөнүн **-га** мүчөлөрүнө ажыратууга болот. Бул аффикстер (мүчөлөр) башка маанини билдире албайт жана ушул сыяктуу заттык маанидеги бардык сөздөргө жалгана алат.

Агглютинативдүү тилдерге **түрк, угро-фин, монгол, япон, корей**, ж.б. тилдер кирет.

3. Флективдүү тилдерде (лат. *Flexio* - сындыруу, өзгөрүү) уңгунун составындагы айрым тыбыштык орун алмашуулар грамматикалык жаңы маанилердин келип чыгышына алып келет.

Флекцияланма тилдердеги сөздөрдүн составдык бөлүктөрү (унгу жана мүчөлөр) өз ара ширешип калгандыктан алардын чегин ажыратууга болбостугу, уңгунун дайыма эле өз алдынча лексико-семантикалык мааниге ээ боло бербей тургандыгы мүнөздүү. Маселен, орус тилинде *дети, детство, детский; читать, читаю, прочитать; охотник, охота* өңдүү сөздөрдүн *дет, чит, охот* деген уңгуларынын өз алдынча семантикалык мааниси да жок, мүчөлөбөй колдонулбайт да. Мисалы, орус тилиндеги *нести, носить, ноша же бродить, брожу* ж.б. сыяктуу сөздөрдөгү уңгунун тыбыштык курамындагы тыбыштык өзгөрүүлөрдү **ички флексия** деп коюшат.

Маселен:

орусча: *вижу, трачу, человеческий; друг - друзей - дружеские.*

немисче: *bruder - ага-ини -ага-инилер.*

англисче: *goos - geese - каз - каздар.*

арабча: *катаба - кутиба - жазып бүттүм – жазылды.*

корей тилинде: *ома-ана ж.б.*

Мисалы, чет тилинде саламдашуу

Кыргыз тили:

Саламатсынарбы балдар. Кутман таң. Жаңы окуу жылыңар менен!

Орус тили:

Здравствуйте ребята. Доброе утро. Добро пожаловать в новый учебный год!

Англис тили:

Hello students. Good morning. Welcome to the new academic year.

Транскрипция: Хэлоу стьюдентс. Гуд мординг. Вэлком ту зе нью экедемик йер!

Немец тили:

Hallo studentinnen. Guten morgen. Wilkommen zum neuen akademischen Jahr!

Транскрипция: Халлэ штудентинен. Гутен морген. Вилкоммен цум ноен академишен йар!

Италиянча тили:

Ciao studenti. Benvenuto nel Nuovo anno accademico.

Транскрипция: Чао студенти. Бенвенуто нель нуево ано аккадемико!

Француз тили:

Bonjour les étudiants. Bienvenue a la nouvelle année académique.

Транскрипция: Бонжур лез этьюдио. Бьянвенью а ла нувелле анни академик!

Испан тили:

Hola estudiantes. Buenos días. Bienvenidos al Nuevo año académico.

Транскрипция: Ола эстудиантес. Буэнос диас. Бьенвенидос аль нуево анье академико!

Ал эми **тышкы флексияны** жөн эле **флексия же уланды** деп аташып, кадимки аффиксация кубулушун, б.а. уңгуга приставка, суффикс жана уландылардын жалганышын түшүнөбүз.

Бардык индоевропа жана семит тобундагы тилдер флективдүү тилдерге кирет. Бул тилдердин агглютинативдик тилдерден дагы бир өзгөчөлүгү уңгуга бир нече аффикстерди катары менен удаа жалгоого болбойт жана бир аффикс көп маанини билдириши да мүмкүн. Мисалы, орус тилиндеги **руки, лошадей** деген сөздөрдө бир эле убакта көптүк, жөндөмө маанилер дагы кошо берилген. Ал эми көптүк маани кыргыз тилиндегидей туруктуу эмес, бир нече аффикстердин жардамы менен берилиши мүмкүн (*столы, снега, книги, небеса ж.б.*).

Америка материгинде жана Азиянын түндүгүндө жашаган айрым элдердин тилинде жеке турган сөздөрдү өз ара кошуп отуруп биздин тилдердеги татаал сөздөрдүн же сүйлөмдөрдүн маанисин билдирүүгө болот. Мындай тилдерди **полисинтетикалык же инкорпоративдик** (көп курамдуу же бириктирме) тилдер деп коюшат. **Инкорпорациялануучу тилдерде** сөздөр сүйлөм түрүндө тизмектелип, алардын арасында айрым элементтер жутулуп, тынымсыз айтылат. Мисалы, **чукча** тилинен алынган төмөнкү сүйлөмдү карап көрөлү.

Ты ата-каа-нмы-ркын - Мен семиз бугуларды соём. Бул сүйлөмдү морфемаларга ажыратканда, төмөнкүдөй маанилерге ээ болобуз: **ты** - биринчи жактын аффикси, **ата** - семиз, **каа** -бугу, **нмы** - атуу, **ркын** - учур чакты көрсөтүүчү аффикс.

Бирок ушундай чоң топтордогу тилдердеги сөздөрдүн бардыгы эле алардын негизги өзгөчөлүктөрүн мүнөздөөчү белгилерге туура келеби? Мындай негизги жобонун чегинен сырткары, бул эрежеге туура келбеген учурлар кездешеби? Эгерде тилдердин тигил же бул типологиялык тобуна кирүүчү сөздөрдөн бардыгы бир типте, бирдей түзүлүштө болсо, анда сөздөрдүн тарыхында, стуруктурасында кыйынчылык келтире турган, ажыратууга мүмкүн болбогон учурлар болбос эле.

Полисинтетикалык тилдерде сүйлөмдөн тышкары сөздөр өз алдынча колдонулбайт, сүйлөм сүйлөөнүн (кептин) негизги бирдиги катары түшүндүрүлөт. *Америкадагы индеецтердин жана чукот тили* ушундай тилдердин катарына кирет. Бул тилдерде татаал сөздөрдү, сүйлөмдөрдү түзүү аларга айрым аффикстерди жалгоо менен да берилиши мүмкүн. Демек, полисинтетикалык деген термин аркылуу тилге морфологиялык жана синтаксистик мүнөздөмө берүүгө болот.

Тилдердин морфологиялык классификациясынын жогорку үлгүсүн универсалдуу же толук максатта чечилген деп саноого болбойт. Тескерисинче, бул классификациянын шарттуу экендигин көпчүлүк окумуштуулар белгилешет. Чынында, ар бир тилден уңгулук, агглютинативдик, флективдик, кала берсе полисинтетикалык принциптердин элементтерин табууга болот. Бирок ушул көрүнүштөр же грамматикалык ыкмалар жогоруда аталган тилдерде үстөмдүк кылышына карата тилдер ушундай морфологиялык топторго шарттуу түрдө бөлүнүп жүрөт.

Тил илиминде тилдерди классификациялоонун дагы бир нече түрлөрү кездешет. Алардын ичинен социалдык (сүйлөгөн элдердин санына карата), географиялык (тилдердин жер шаарында таралышына ылайык), аналитикалык жана синтетикалык (морфологиялык каражаттардын көп же аз колдонулушу) ж.б. классифика-

цияларды атап кетүүгө болот. Тилдердин морфологиялык классификациясы сөздөрдү морфемага ажыратуу өзгөчөлүгүнө таянат. Мында негизги маселе сөздөрдүн уңгусу жана ага уланган аффикстердин грамматикалык кызматын тактоодо турат. Түрк, фин, угро тилдерине мүнөздүү агглютинация кубулушун бир нече мисалдар менен иш жүзүндө тактап алууга мүмкүнчүлүк бар.

Окумуштуу В.В.Виноградов алды менен сөздөрдүн түзүлүшүнүн ар кайсы тилдерде ар түрдүүчө экендигин белгилейт да, сөздү аныктоодо анын тыбыштык, орус тили үчүн күч басымынын мүнөздүүлүгү жана айтылыш жагынан өзгөчөлүктөрү - сөздүн аягынын каткаландашы, артка окшошуу кубулушунун мүнөздүү эместиги сыяктуу, лексика-семантикалык жана грамматикалык белгилери чогуу эске алынганда гана анын өзгөчөлүктөрүн туура белгилөө болорун көрсөтөт. Лексика-грамматикалык жагынан сөздөр жеке, конкреттүү же абстрактуу түшүнүктү жана бүткөн бир ойду да билдирүүгө жөндөмдүү; пикирдин, демек, сүйлөмдүн өз алдынча кичине бир бөлүгү: сүйлөм составында эркин жылышууга, ордун алмаштырууга жөндөмдүү морфема экендигин белгилейт.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 158 -161- б.
2. Ибрагимов С., 27 - 33 - б.
3. Головин Б.Н., 186 -188 - б.
4. Нармырзаева К., 31 -36 - б.
5. Орузбаева Б., 9 – 25-б.

6-ЛЕКЦИЯ

ТЫБЫШТАР – ТИЛДИН МАТЕРИАЛДЫК НЕГИЗИ

ТИЛДИН СИСТЕМАСЫ ЖАНА СТРУКТУРАСЫ

Тилдик системанын татаалдыгын жана өзгөчөлүгүн кептеги анын бирдиктеринин өз ара мамилеси көрсөтөт.

Адамдын тили баарынан мурда сөздөрдүн жыйындысынан турат, бирок сөздөр морфемадан жана фонемадан куралып, алар сөз айкашына жана сүйлөмгө биригет. Бул болсо тилдин курамынын татаал экендигин жана анын түрдүү топторго ажырап кетүүчү бирдиктерден тургандыгын көрсөтөт. Негизги тилдик бирдиктер деп, адатта, фонема, морфема, сөз жана сүйлөм түшүнүлөт. Кээде булар менен катар жогорку формада уюшулган башка тилдик бирдиктерди дагы аташат.

Тилдик системанын татаалдыгы анын түзүлүш деңгээлдерин ирети менен карап чыгуунун тартибин талап кылат. Ага ылайык фонетикалык, морфемалык, лексико-семантикалык жана синтаксистик деңгээлдерди ажыратып карашат.

Тилдин фонетикалык деңгээлинин негизги бирдиги катары фонема эсептелет. Фонема деген түшүнүк тилдин бүтүн системасы катары каралып келген, окуунун өнүгүүсү менен тыгыз байланышкан.

Фонема жөнүндөгү түшүнүккө чейин тилдик окуу бир нече этаптарды басып өтгү. XIX кылымга чейин европалык тил илими тыбыш менен тамганын айырмасын бөлүп караган эмес, бул болсо өз кезегинде тилдин тыбыштык жагын тереңдетип изилдөөгө түрткү болгон.

Ошентип, 80-жылдардан И.А. Бодуэн де Куртенэ жетектеген лингвистикалык мектепте фонема жөнүндөгү окуунун доору башталат.

И.А.Бодуэн де Куртенэ жетектеген лингвистикалык мектепте фонема жөнүндөгү окууга негиз салынган. Н.Крушевский «фонема» деген түшүнүктү сунуш кылса, Бодуэн де Куртенэ анын психологиялык теориясын негиздеп, кайсы бир фонеманын

бөлүнүп чыгышы тилдин жалпы фонемалык системасын эсепке алуу менен байланыштуу деген жыйынтыкка келген. Фонеманын сөздүн маанисин же сөз формасын өзгөртүп жиберүү жөндөмдүүлүгү анын дифференциалдык же айырмалоочу белгилеринин болуусуна негизделген. Фонеманын мындай жөндөмдүүлүгү жөнүндө түшүнүктү орус совет окумуштуусу Л.В.Щерба сунуш кылган. Фонетика тилдин тыбыштык түзүлүшүн, б.а., кептин тыбыштарын жана алардын сөздөгү, кеп агымындагы айкашуу эрежелерин, тилдеги тыбыштардын жыйындысын жана алардын системасынын тыбыштык закондорун үйрөтөт. Фонетика мындан тышкары *муун, басым жана интонацияны* да изилдейт. Кептин тыбыштары табийгый кубулуш катары акустикалык, артикуляциялык жана коомдук (функционалдык) тараптан да үйрөнүлөт.

Кептин тыбыштарынын акустикасы

Кептин тыбыштары өзүнүн табиятында аба мейкиндигиндеги термелген кыймыл болуп саналат. Сүйлөө органдары тарабынан жасалган жана угуу органы аркылуу кабыл алынган кептин тыбыштары кайсы бир белгилери боюнча чектелген болот. Мисалы, адамдын нормалдуу уккан кулагы 16 Гцтен 20000 Гц (герцке) чейинки бийиктиктеги үндү кабыл алат. Үн түйүндөрү, болжол менен, 40тан 1700 секунда термелүүгө чейинки үндөрдү жасай алат, адам 80ден 1300 Гцке чейинки термелүүдөгү үндү жасайт.

Эркектердин үнүнүн орто даиапазонунда термелүү 85-200 Гцти түзсө, алардын үнүндө мындай шарттагы термелүү 160-340 Гцти түзөт.

Адам өзүнүн сүйлөө органдары тарабынан жасалган бардык эле тыбыштарды пайдалана бербейт. Ага мындай зарылдык да жок. Мисалы ышкырык “шык” дедирип чыгаруу ж.б. белгилүү бир максатта өтө аз пайдаланылат.

Тыбыштын терметүүчү кыймылынын мүнөзүнө ылайык тыбышта музыкалык (аны **тон** деп атайт) жана музыкалык эмес (аны **шоокум** деп атайт) болуп бөлүнөт.

Тон тыбыш чыгарган телонун, мисалы, үн түйүнүнүнүн ыргақтауу кыймылынын натыйжасы болуп саналат. Ал эми шоокум мындай касиетке ээ эмес. Үндүүлөр шоокум жана үндөн турат. Үнсүздөр айрыкча, каткалаң үнсүздөр шоокумдан турат.

Кептин тыбыштары бири-биринин үндүн бийиктиги күчү жана узактыгы менен айырмаланат.

Үндүн бийиктиги белгилүү бир убакытта (мисалы, секундада) болгон термелүүнүн санына көз каранды болот. Ал **амплитуда** деп аталат.

Кептин тыбышы негизги тондон (эң күчтүү тон) жана обертондон (нем. жогорку тон) турат. Обертон ооз көңдөйүнүн жана башка сүйлөө органдарынын, тилдин жайланышуу абалына көз каранды. Негизги тон менен обертон үндүн тембрин аныктайт.

Тембр бир тыбышты экинчи бир тыбыштан, бир адамдын үнүн экинчи адамдын үнүнөн ажыратат.

Үндүн жогорудагыдай ар кандай касиеттери эксперименталдык фонетикада ар түрдүү приборлордун **осциллограф, спектографтардын** жардамы менен аныкталат.

Кеп аппараты. Кептик, б.а., тыбыштык орган адамда жок. Биз шарттуу түрдө эсептеген сүйлөө органдары биринчи кезекте биологиялык милдеттерди аткарат. Мисалы, тил ооз көңдөйүндөгү тамак-ашты аралаштырып, чайноо жана майдалоо үчүн тишке шарт түзүп берүү кызматын аткарат. Мисалы, тил ооз көңдөйүндөгү тамак-ашты аралаштырып, чайноо жана майдалоо үчүн тишке шарт түзүп берүү кызматын аткарат. Бирок бул органдар адамдын эволюциялык өнүгүшүндө экинчи кызматты аткарууга биологиялык жана социалдык кызаттарды аткаргандыгы менен башка жандыктардын ошол сыяктуу органдарынан айырмаланат.

Борбордук нерв системасы (БНС). Ал кеп тыбыштарынын жаралышына, ар кандай тыбыштын угуу органы аркылуу кабыл алынышына катышат жана бардык органдардын ишмердигин

тескейт. Тактап айтканда, нервдин энергиясы кеп ишмердигинде механикалык энергияга айланат. Кулак жана көз да кеп тыбыштарынын жаралышында, же кабыл алышында чоң кызмат аткарат. Ошондуктан бул үчөө **кеп** аппараттары деп аталат.

Кептин тыбыштарынын артикуляциясы

Кептин ар кандай тыбыштарын айтуу үчүн кандайдыр бир сүйлөө органы гана катышкансып туюлат. Бул туура эмес. Ар кандай тыбыштын жасалышында кеп органдарынын бир бүтүн комплекси (тобу) катышат да, ал органдар белгилүү бир ырааттуулукта өз ара байланышта, б.а., белгилүү бир артикуляцияда болот. Артикуляция деп белгилүү бир тыбышты айтуудагы кеп органдарынын ишин (кыймылын) айтабыз. Мисалы, классификациялык жактан эң жакын тыбыштар да артикуляциялык жактан окшош болбойт. Мисалы, **Т** менен **Д** тыбыштарынын артикуляциясын салыштырсак болот.

Тилдин артикуляциялык базасы

Кептин тыбыштарынын артикуляциялык мүнөздөмөлөрү боюнча ар түрдүү айтылыш маанилерине ээ. Ал айырмачылыкты ар түрдүү тилдердеги окшош тыбыштарды салыштыруу менен көрсөтүүгө болот. Ар түрдүү тилде өзүнүн артикуляциялык базасы болот. Башкача айтканда, ошол тилдеги тыбыштарды айтканда, сүйлөө органдарды адатка айланган кыймыл-аракетти жасайт, белгилүү бир абалды ээлейт. **Артикуляциялык база** кеп аппаратынын тарыхый эволюциясынын жыйынтыгы болуп саналат жана артикуляциялык адат тилдин жашашында дайыма сакталат. Тилдердин артикуляциялык базалары кеп органдары түрдүү активдүүлүгүнө жана ал органдардын кыймылдарынын өз ара биригишине байланыштуу болот.

Мисалы, кыргызча артикуляциялык база үчүн фарингалдуу (глаточный) жана ларингалдуу (кекиртект) үнсүздөр мүнөздүү

эмес. Бул сыяктуу үнсүздөр араб, грузин тилдерине көбүрөөк мүнөздүү келет. Ал эми кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн жасалышында тилдин учу көп аракет жасайт. Ошондуктан кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн теңинен көбү (13ү) уччулдар болуп саналат.

Ал эми орус тилинде үнсүздөрдүн жасалышында тилдин ортоңку бөлүгү мааниге ээ. Үндүүлөрдүн жасалышында эриндердин мааниси бардык тилдерде бирдей эмес.

Түрк тилдеринде, айрыкча кыргыз тилинде, эриндин кыймыл-аракети тилдин кыймыл-аракети менен дайыма коштолуп жүрөт.

Ушул артикуляциялык база эринчил жана эринсиз үндүү параллелизмдерди пайда кылган.

Кыргыз тилинин үндүү тыбыштарынын артикуляциясы кубаттуу. Ошондуктан төл сөздөрдө сингармонизм жана ассимиляция кубулуш сөзсүз жүрөт. Окшош үнсүз тыбыштар жанаша айтыла берет. Демек, тилибизди башка тилдерден айырмалаган жогорудагы тилдик кубулуштар кыргыз тилинин артикуляциялык базасынын жыйынтыгы болуп саналат.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 16 - 40 - б.
2. Головин Б. Н., 25 - 43 - б.
3. Маслов Ю. С., 33 - 50 - б.
4. Орузбаева Б., 15-196-б.
5. Нармырзаева К., 36-40-б.

7-ЛЕКЦИЯ

ТЫБЫШТАРДЫ КЛАССИФИКАЦИЯЛООНУН ПРИНЦИПТЕРИ

Дүйнөдөгү тилдерде тыбыштардын саны ар түрдүү. Алар биринен экинчиси сапаттык да жагынан кескин айырмаланат. Угулган жана айтылган тыбыштарды классификациялабастан, кептеги тыбыштарды (фонеманы) классификациялайбыз. Фонетика-тилдин тыбыштык жүйөсүн ичине камтыган тил системасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү. Фонема – тилдик социалдык факт. Ошондуктан кептеги тыбыштарды классификациялоодо, алардагы фонемалардын айрымалуу белгилерин негизге алабыз. Фонема кептик органдар аркылуу жасалган реалдуу физикалык фактылар болгондуктан алар өз ара физикалык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүнө карай айырмаланат.

Ошентип, тыбыштарды классификациялоодо алардын социалдык жагы менен физикалык жана физиологиялык жактарын дагы эсепке алуу зарылчылыгы келип чыгат. Кептеги ар бир тыбыш өзүнүн курамына (добуштун белгилүү бийиктиги жана шыбышты) кошот. Ошондуктан кептеги кайсы бир тыбышты үнгө караганда шыбыш басымдуу келсе, айрымдарында тескерисинче тилдеги шыбышка караганда үн басымдуу болот. Үн менен шыбыштын катышына байланыштуу айырмачылык тилдеги шыбыштарды эки топко **сонорго** (лат. **sonorus**) же үндүү жана үнсүз тыбыштарды бөлүүгө негиз берет. Үндүү тыбыштар шыбышсыз музыкалык тондон пайда болот. Ал эми үнсүздөрдө үнгө караганда шыбыш басымдуулук кылат. Адамдын кебинен тыбыштардагы мындай өзгөчөлүк дүйнөдөгү бардык тилдерге мүнөздүү. Тилдеги тыбыштардын акустикалык жана артикуляциялык табияты өтө татаал жана көп кырдуу. Маселен, окумуштуулар тарабынан кеп агымындагы ар бир тыбышты айтуу үчүн 1 секундда адам баласынын сүйлөө органдарын 100дөн ашуун ар түрдүү булчуңдары аракетке келери аныкталган. Бирок буга карабастан

пикир алышуу деп табылган өзгөчөлүктөрү гана пайдаланылат. Бул жагдай фонетиканын тилдик аспектисинде иликтөөгө алынат да, функционалдык фонетика же фонология деп аталат. Фонетиканын тилдик аспектиси тил илиминде алгач ирет Бодуэн де Куртене тарабынан негизделген. Анын фонологиялык окуусу академик Л.В.Щерба жана фонологиянын атасы болгон Н.С.Трубецкой тарабынан өркүндөтүлгөн. Генеративдик фонология аттуу фонологиядагы өзгөчө багыт америкалык окумуштуу Наум Хомский тарабынан иштелип чыккан.

Тилдин фонетикалык деңгээлинин негизги бирдиги катары фонема эсептелет.

Ошентип, фонема – сөздөрдү жана сөз формаларын чектөө үчүн колдонулган тилдин минималдуу фонетикалык бирдиги. Мисалы, кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр көптөгөн тилдерде, ал эми англис тилиндеги, өзбек тилиндеги айрым тыбыштар кыргыз тилинде жок

Конкреттүү бир тилдеги тыбыштардын саны 50нү көздөй умтулат. Мисалы, кыргыз тилинде 39, англис тилинде 44 тыбыш бар.

Айрым тилдердеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын саны

к/н	Тилдер	Үндүүлөр	Үнсүздөр	Баары
1.	<i>Литва</i>	12	45	57
2.	<i>Армян</i>	6	30	36
3.	<i>Грузин</i>	5	28	33
4.	<i>Өзбек</i>	6	24	30
5.	<i>Эстон</i>	9	16	25
6.	<i>Бурят</i>	17	27	44
7.	<i>Эвенк</i>	11	18	29
8.	<i>Чукот</i>	6	14	20
9.	<i>Корей</i>	19	21	40

Жогорудагы маалыматтардан көрүнүп тургандай, конкреттүү кайсы бир тил башка тилдерден үндүү жана үнсүз тыбыштарынын саны, алардын акустикалык сапаттары менен айырмаланат.

Тыбыштардын саны тилдин сапаты менен, тескерисинче, тилдин сапаты менен байланышпайт. Ошол тыбыштар өздөрүнүн артикуляциялык белгилери боюнча кеп жагынан окшош. Ошондуктан дүйнөдөгү тилдердин баарынын тыбыштык курамын классификациялоонун толук мүмкүнчүлүгү бар.

Натыйжада, ар түрдүү тилдерде сүйлөгөн адамдардын сүйлөө органдары окшош, алар генеалогиялык жактан тектеш деп тыянак чыгарууга болот.

Үндүүлөр жана үнсүздөр. Дүйнөдөгү бардык тилдердеги жалпы тыбыштар эки категорияга, тыбыштардын эки тибине - үндүү жана үнсүз тыбыштарга ажырайт. Үндүүлөрдүн жыйындысы-**вокализмдерди**, ал эми үнсүздөрдүкү-**консонантизмдерди** түзөт.

Вокализмдер менен консонантизмдер конкреттүү бир тилдин тыбыштык курамын жаратат.

Үндүүлөр менен үнсүздөрдүн биринчи айырмачылыгы мында: муун түзүү касиетине ээ. Айрым тилдерде, мисалы, чех тилинде, сонор үнсүздөр да муун түзүү касиетине ээ: **prst** - «манжа», **Bpno** - «Брно шаары». (Брно - эки муундуу сөз). **Vlk** - «карышкыр». серб-хорват тилинде **trg** - «аянт, базар». Жогорку сөздөрдө **p, л** үнсүз тыбыштары муун жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин көрсөтө алды. Ушундай фактылар кыргыз тилиндеги айрым тууранды жана сырдык сөздөрдө да жолугат: **чшш! кррк.**

Экинчиден, үндүүлөр жасалганда үн каналдары ачылат, бардык сүйлөө органдары чыңалуу абалында болуп, абанын алсыз агымы ооз жана мурун көндөйүндө тоскоолдукка учурабайт. Ал эми үнсүздөрдүн жасалышында жогорудагы учурлар катталбайт. Ушул эки белги үндүүлөрдү жана үнсүздөрдү айрым-айрым мүнөздөөгө шарт түзөт.

Үндүүлөр. Вокалдардын классификациясын тилдин, жаактын жана эриндин кызматы аныктайт. Үндун созулушу же кыскалыгы аларды **созулма** же **кыска үндүүлөргө** ажыратат.

Мындай классификация кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштарга мүнөздүү келет. Башка тилдердеги үндүүлөр да ушундай эле негизде мүнөздөлөт, бирок айрым тилдерде үндүүлөр мурунчулдугуна же үн түйүндөрүнүн чыңалышына ылайык да классификацияланат.

Тилге карата үндүүлөр **жоон, орточул** жана **ичке үндүүлөр** болуп бөлүнөт. Мында үндүүнүн жасалышында тилдин аракети эске алынат.

Жаактын кызматына карата үндүүлөр, **кең** жана **кууш үндүүлөр** болуп классификацияланат. Кең үндүүлөрдүн жасалышында жаактар сыртты же ичкерини көздөй аракетте болушу эске алынат.

Ал эми эриндин катышына карата үндүүлөр **эринчил** жана **эринсиз үндүүлөр** болушат. Мында үндүү тыбыштардын жасалышында эриндин аракети мааниге ээ.

Үндүн созулуп айтылышына карата **созулма** жана **кыска үндүүлөр** болуп бөлүнөт. Созулма үндүүлөр өзүнүн түгөйү болгон кыска үндүүлөргө караганда 1,7-2,0 эсеге чейин созулуп айтылышы менен фонемалык касиетке жетет.

Үнсүздөр. Үнсүздөр бардык тилдерде үндүүлөрдөн сан жагынан көптүк кылат. Алардын жасалышында сүйлөө органдары бир топ өзгөчөлөнүп катышат. Ошондуктан **консонанттарды** классификациялоо үндүүлөргө салыштырмалуу бир топ татаал болот.

Үнсүздөрдүн классификациясын, негизинен, үч артикуляциялык белги түзөт. Алар төмөнкүлөр:

- 1) артикуляциялануу ыкмасы,
- 2) активдүү орган жана
- 3) үн түйүндөрүнүн кызматы.

1. Артикуляциялануу ыкмасы боюнча үнсүздөр **жарылма**

[п; жылчыкчыл [с], аффриката [ж], мурунчул [м], капталчыл [л] дирилдеме [р] болуп бөлүнөт. Бул мектепте тил үйрөнүүдө үнсүздөрдү *жасалуу ыкмасы* (ыгы) деп аталат.

2. Активдүү орган (жасалуу орду) боюнча үнсүздөр **эринчил; (кош эринчил)** [п], **эрин-тишчил** [в], **уччул** [т], **орточул** [к-кит] **түпчүл** [к-кол], **терең түпчүл** [h (нем.)] үнсүздөр болуп бөлүнүшөт.

Мындай классификация мектепте тил үйрөнүүдө үнсүздөрдү жасалуу орду боюнча бөлүштүрүү деп аталат.

3. Үн түйүндөрүнүн кызматы боюнча үнсүздөр каткалаң, жумшак жана уяң болуп бөлүнөт. Муну мектепте үнсүздөрдү үн менен шыбыштын катышына карата бөлүштүрүү деп аташат. Ошентип, тил илиминде үнсүз тыбыштар төмөнкү белгилери боюнча классификацияланат:

- 1) тыбыштардын жасалуу орду боюнча
- 2) тыбыштардын жасалуу ыгы боюнча
- 3) үнсүз тыбыштарда үн менен тыбыштын катышына карай
- 4) тыбыштын түгөйлүү жана түгөйсүз болушуна карай

Ар бир тилдин фонемаларынын өз ара айкашуу ыкмалары башка тилдердеги тыбыштык айкашууларга туура келбейт. Мисалы, кыргыз тилинде жумшак үнсүз менен каткалаң үнсүздөр же эки башка үндүү жанаша келбейт. Ал эми бирма тилинде тыбыштардын бир гана түрдүү айкалышына жол берилет: үнсүз-үндүү. Вьетнам тилинде морфема түрүндө “үндүү-үнсүз” айкалыштары жана эки, үч үндүүдөн турган айкалыштар кездешет. Эки үнсүз бул тилде айкалышпайт. Япон тилинде фонемалардын айкалышынын 8 эрежеси бар.

Азия менен Африканын көпчүлүк тилдериндеги фонемалардын дистрибуциясы азырынча изилдене элек. Көпчүлүк тилдердин фонемалык айкалыштарынын түрлөрүн жазып чыгуу иштери дүйнөдөгү жалпы эле тилдердин фонологиялык системасын тактап чыгууга негиз болот. Илимдеги бул милдетти иштеп чыгуу келечектин иши.

Адабияттар

1. Акматов Т.К. ж.б., 13-33-б.
2. Головин Б.Н., 25 - 44 - б.
3. Азизов О., 37- 40-б.
4. Кодухов В.И., 101-131-б.
5. Ибрагимов С., 96 -109 - б.
6. Нармырзаева К., 41-46 - б.

8-ЛЕКЦИЯ

КЕП АГЫМЫНДАГЫ ТЫБЫШТАРДЫН КОМБИНАТОРДУК ӨЗГӨРҮҮЛӨРҮ КЕП ТИЗМЕГИНДЕГИ ТЫБЫШТАР

Тыбыштар муун, сөз жана фразанын тутумунда колдонулуп, кеп тизмегинде алар бири экинчисине таасир этет. Демек, тыбыштар кеп тизмегинде ар түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болот. Мындай өзгөрүүлөр тилдеги **фонетикалык (тыбыштык) процесстер** деп аталат.

Фонетикалык процесстер комбинатордук жана позициялык болуп бөлүнөт. Мисалы, “Лениград”, “пияз” деген сөздөрдүн акыркы тыбыштары каткалаңдаштырылып айтылат. Бул позициялык процесстин натыйжасы болуп саналат. Ал эми “бакка” деген сөздө уңгунун аягындагы каткалаң үнсүзгө карай мүчөнүн башындагы үнсүздүн каткалаң үнсүзгө өтүшү **комбинатордук процесс** болот. Фонетикалык бул эки процессти айрым-айрым карайбыз.

Комбинатордук процесстер. Фонетикалык комбинатордук процесстер, негизинен тилдердеги үнсүз тыбыштарга мүнөздүү. Алар - **ассимиляция, диссимиляция, аккомодация** ж.б. кубулуштар.

Ассимиляция. Кеп тизмегиндеги жанаша турган үнсүз тыбыштардын акустикалык жала артикуляциялык жактан окшошуп айтылышы **ассимиляция** деп аталат.

Ассимиляция толук жана толук эмес болот. Эгерде эки тыбыш тең акустика-артикуляциялык жактан окшошсо, **толук ассимиляция** жана артикуляциялык жактан окшошсо, толук

ассимиляция жүрөт: *бак+га=бакка*. Мында [г] тыбышы өзүнүн акустикалык жана артикуляциялык сапатын өзгөртүп, [к] тыбышына өттү.

Толук эмес ассимиляцияда жанаша келген тыбыштардагы өзгөрүүлөр же артикуляциялык, же акустикалык багытта гана жүрөт: *нан+бы [намбы]*. Мында [н] тыбышы [м] тыбышына өтүп айтылды, бирок ал [б] тыбышына толук окшошподо.

Ассимиляция тыбыштардын өзгөрүшү аралык боюнча *контактылуу* *дистактылуу* болот. Мисалы, **намбы** *контактылуу* **леччик** (*ор. летчиктен*) *дистактылуу* ассимиляция болуп саналат.

Кеп тизмегиндеги тыбыштардын курамына жараша экинчи тыбыш биринчисине окшошсо, **прогрессивдүү ассимиляция**, ал эми биринчиси экинчи тыбышка окшошсо, **регрессивдүү ассимиляция** деп аталат. Мисалы: *катка*, *түңкү*.

Диссимиляция. Окшош же бири-бирине акустикалык-артикуляциялык жактан жакын эки тыбыштын эки башка тыбышка өтүп айтылып, бирдей фонетикалык белгилеринин жоголушу **диссимиляция** деп аталат. Мисалы, *трамвай-транвай*, *секретарь-секлетарь*.

Диссимиляция да ассимиляция сыяктуу прогрессивдүү жана регрессивдүү болот.

Ассимиляция кубулушу сөздүн фонетикалык турпатын анча өзгөртө албайт. Диссимиляция тилдин фонетикалык турпатын дээрлик өзгөрткөндүктөн, адабий норма катары эмес, диалектилик факт катары каралат.

Аккомодация. Кеп тизмегинде жанаша келген үндүү жана үнсүз тыбыштардын артикуляцияланышынын натыйжасында биринин экинчисине тийгизген таасири аккомодация деп аталат.

Аккомодация кубулушу кыргыз тилинде төмөнкү учурларда кездешет:

1. **Үндүүлөргө карай үнсүздөрдүн ыңгайлашуусу**
2. Тил алды ичке жана тил арты үндүүлөр жанаша келген (к, г) фонемалары артчыл жана түпчүл болуп айтылат: *кир-кар*, *тегиз-агыз*.

2. Үнсүздөрдүн жасалуу ордуна карай үндүүлөрдүн ыңгайланышы. Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн үндөштүгү бузулган сөздөрдөгү (**к, г**) тыбыштарынын таасири менен (**а**) тыбышы орточул мүнөзгө ээ болот. **Алике, акиташ, аким...**

3. Интервокалдык позицияда үнсүздөрдүн жумшарышы.

Адатта, уңгунун аягындагы (**к**) жана (**п**) тыбыштары ага уланган мүчөнүн башындагы үндүү тыбыштын таасири менен жумшак түгөйүнө өтүп айтылат жана жазылат: **бак+ы=багы, тап+ы=табы.**

Жогорудагыдай жумшаруу жанаша келген сөздөрдө да болот. **Ак үй - агуй, көп ал - көбал.** Мындай жумшарууга жазууда жол коюлбайт.

Синкопа (грек сөзүнөн алынган-кыскартуу, сыйлыгышуу). Бул фонетикалык кубулушта уңгуга мүчөнүн жалганышы менен, үндүү же үнсүз тыбыш уңгу менен мүчөнүн аралыгында түшүндүрүлүп айтылат.

1. Үндүүнүн түшүрүлүп айтылышы. Үндүүлөр менен аяктаган сөзгө үндүү менен башталган мүчө жалганса, уңгунун аягындагы үндүү түшүрүлөт: **эки+өө=экөө, оку+уу=окуу.**

Эки муундуу сөздөрдүн акыркы мууну туюк болуп, анын курамында кууш үндүү келип, ага таандык мүчө жалганса, уңгудагы кууш үндүү түшүп айтылат жана жазылат: **айыл+ы=айлы, мурун+ым=мурдум.**

Синкопа кубулушунун негизинде кыргыз тилиндеги айрым эки варианттуу сөздөр жасалат.

2. Үнсүздөрдүн түшүрүлүп айтылышы. Кыргыз тилиндеги (**н**), (**п**) тыбыштары менен аяктаган **мен, сен, ал, бул, ошол, тигил** сыяктуу жактама жана шилтеме ат атооч сөздөргө илик, барыш жана табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү жалганганда, уңгунун акыркы үнсүзү түшүрүлүп айтылат: **мен+нын=менин, мен+га=мага, мен+ны=мени.**

Синкопа кубулушуна дуушар болгон сөз адабий жазма тилдин нормасына жооп берет.

Эллизия (латын сөзүнөн алынган-кысуу, түртүп чыгуу). Бул кубулуш-үндүү тыбыштарга мүнөздүү. Жанаша келген эки сөздүн биринчиси үндүү менен аяктаса, экинчиси үндүү менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы үндүү түшүрүлүп айтылат: **келе элек - келелек, уга албадым - угалбадым.**

Бириктирме (келгин) үндүүлөр. Кыргыз тилиндеги айрым татаал (бириккен) сөздөр бириктирме (келгин) үндүүлөрдүн жардамы менен жасалган кел+чак=келечек, бол+чак=болочок. Бул тарыхый татаал сөздөрдөгү (-е), (-о) бириктирме (келгин) үндүү тыбыштар эки сөздү бириктирүү кызматын аткарган. Бириктирме (келгин) үндүүлөр сөздө өз алдынча морфема боло албайт (Акматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. - Фрунзе, 1978, 71-б).

Бул сыяктуу үндүү тыбыштар орус тилинде сөз жасоодо кеңири кызмат аткарат жана алар **интерфикс** деп аталат: пароход, самовар.

Айрым окумуштуулар Е.А.Земская ж.б. туташ жазылган суффикстти маани бербөөчү бөлүгүн да интерфикске кошот (В.И.Кодухов. Введение в языкознание. - М.,1979, 239 - б., Д.Э. Розенталь., М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976, 132-133-б): певец (песня+ец), купейный (купе+ный), райкомовский (райком+ский) ж.б.

Бириктирме (келгин) үндүүлөр кыргыз жана орус тилдеринде (интерфикстер - үндүүлөр, үнсүздөр, үндүү+үнсүздөр) бирдей эле кызматты-**сөз жасоо** кызматын аткарышат.

Метатеза (ордун алмаштыруу) - бир сөздүн курамындагы тыбыштардын орун алмаштырылып айтылышы. Мындай сөздөр кыргыз тилинде арбын: **тегирмен-темирген, күнөм-күмөн, төңкөрүш-көңтөрүш** ж.б. Метатезаланган мындай жуптардын кайсынысы адабий тилдин нормасына ылайык келиши орфографиялык сөздүктөр аркылуу жөнгө салынат. Метатезаланган сөз тилдин жергиликтүү фактыларына кирет. Ошондуктан андай сөздөр эки варианттуу сөздөр менен катар коюлбайт.

Адабияттар

1. Акматов Т.К., ж.б. 39 - 41 - б.
2. Ибрагимов С., 95 - 109 - б.
3. Азизов О., 32 - 40 - б.
4. Реформатский А.А., 195 - 227- б.
5. Головин Б.Н., 46 -52 - б.
6. Орузбаева Б.О., 30- 99-267 - б.
7. Нармырзаева К., 46-50-б.

9 - ЛЕКЦИЯ

КЕП АГЫМЫНДАГЫ ТЫБЫШТАРДЫН ПОЗИЦИЯЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРҮ

Позициялык процесстер. Негизги фонетикалык позициялык процесстерге басымдуу жана басымсыз муундагы үндүүлөрдүн айырмаланышы (редукция), үндүүлөрдүн үндөшүүсү (**сингармонизм, протеза, апокопа** сыяктуу тилдик кубулуштар кирет.

Редукция - басым түшүү жөндөмдүүлүгүнө ээ тыбыштардын басым түшпөгөн муунда айтылышынын басандап, угулуш сапатынын өзгөрүшү, түшүп калуу абалына чейин жетиши. Бул - басымсыз муундагы үндүүнүн сапат жана сан жагынан алсызданып угулушунун өзгөчөлүгү.

Сандык редукция басымсыз муундагы үндүүнүн үн узундугунун жана күчүнүн кыскарышынан болот да, бирок ал үндүүгө мүнөздүү болгон тембри калган бардык муундарда сакталат. Мисалы, кыргыз тилиндеги үндүүлөр катышкан көп муунду сөздөрдүн эң акыркысынан башкасы сандык редукцияга дуушар болуп, ал үндүүлөрдүн үн узундугу жана күчү бир топ кыскарат. Мисалы: **Киши-кши, кышкы-кшкы.**

Орус тилиндеги сөздөрдөгү сандык редукцияга көбүнчө у тыбышы дуушар болот. **Бурав-брав, буровой-бравой.** Сапаттык редукцияда басымсыз муундагы үндүү алсызданып кыскарбастан, өзүнүн тембринин сапатын жоготот, б.а. басымсыз үндүү сапаттык өзгөрүүгө дуушар болот. Мисалы “воды” деген сөздө басымсыз

муундун үндүүсү (**ы**) эч кандай редукцияга дуушар болгон жок. Ал эми “вода” деген сөздө басымсыз муундагы үндүү (**о**) сапаттык өзгөрүүгө дуушар болду, өз тембринин мүнөзүн өзгөртүп, (**а**) болуп айтылды. Ал эми “**композитор**” деген сөздө биринчи, экинчи жана акыркы муунда сапаттык редукция ишке ашты. Сапаттык редукция түрк тилдеринде дээрлик кездешпейт. Ал индоевропа тилдерине мүнөздүү тилдик кубулуш.

Протеза - сөздүн башында этимологиясы жагынан аныкталбаган ашыкча тыбыштын болушу: **лампа** — *ылампа*. Өздөштүрүлгөн сөздөр [р], [л], [ст], [шк] тыбыштары жана тыбыштык айкаштары менен башталса, кыргыз тилинин артикуляциялык базасына ылайык сөз башына бир үндүү кошулуп айтылат: **район** - *ырайон*, **студент** - *устудент*, **шкаф** - *ышкаф*. Бул сөздөрдүн протезделип жазылышы туура эмес. Ал эми кыргыз элинде массалык жазуу болгонго чейин протезделип айтылган сөздөрдү айтылышы боюнча жазууга адабий тилдин нормасы жол коёт: *орус, ырахат, ырахмат, ирет, үстөл ж.б.*

Апокопа – сөздөрдүн кыскаруусу, андагы тыбыштардын сыйлыгышуусу. Сөздү мындай кыскартып айтууда аягындагы мууну же тыбыштары түшүрүлөт: *фотография - фото, метрополитен метро, таксомотор - такси, килограмм - кило*. Кыргыз тилин; **минута, секунда** деген сөздөрдүн *минут, секунд* түрүндө айтылышы да ушул кубулушка таандык. Фонетикалык бул кубулуш кыргыз тилиндеги сөздөргө мүнөздүү эмес. Кыргыз тилине башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягындагы тыбыштар оозеки кепте түшүрүлүп айтылат.

1. Үндүү тыбыштардын кыскарышы. Башка тилдерден кабыл алынган сөз үндүү тыбыш менен аяктаса, ал үндүү түшүрүлүп айтылат: *секунда - секунд, минута - минут, газета - гезит*.

2. Үнсүз тыбыштардын кыскарышы. Башка тилдерден кабыл алынган сөз катар келген эки башка каткалаң же жумшак үнсүз менен аяктаса, акыркы үнсүз түшүрүлүп айтылат: *поезд - поез, артист - артис*.

Традициялык принцип менен жазылган, аягы окшош үнсүз тамга менен белгиленген сөздөрдүн айтылышы апокопа кубулушуна жатпайт: *класс* - [клас].

Апокопа кубулушу орус сөздөрүндө да жолугат: *чтобы* – *чтоб*, *уже* - *уж*.

Орфоэпия – сөздөрдү адабий тилдин нормасы боюнча туура айтууга үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү. Ар кандай адабий тилдин жазма жана оозеки түрү болот.

Лексикалык жана грамматикалык нормалар адабий тилдин жазма түрүнө да, оозеки түрүнө да бирдей тиешелүү.

Тилдеги фонетикалык процесстер оозеки кепте эч кандай чектелүүгө дуушар болбойт. Мисалы, диалектизмдерде лексикалык өзгөчөлүктөрдү гана эмес, алар менен бирдикте айтылуудагы (признание) айырмачылыктар да кездешет: [бээри], ж.б. Бул сыяктуу айтылыштар фонетикалык жактан мыйзам-ченемдүү болгону менен, орфоэпиялык жактан нормага ылайык келбейт. Ошондуктан практикалык тил таануу илиминде сөздөрдүн айтылыш эрежелеринин жыйнагы улуттук тилдин нормативи катары орфоэпияда так чагылдырылат.

Орфоэпияда сөздөрдүн туура айтылышы жана басымдын туура коюлушу, тыбыштарынын айкашынын туура окулушу изилденет.

Тыбыштардын фонетикалык жана тарыхый алмашуулары

Тыбыштардын комбинатордук жана позициялык өзгөрүүлөрү тилдин тыбыштык системасындагы тыбыштардын алмашууларын пайда кылат. Мындай алмашуулар каткалаң, жумшак үнсүздөрдө жана үндүү тыбыштарда болот. Мисалы, *бакка* деген сөздө жумшак үнсүз каткалаңга алмашылып айтылды.

Тыбыштар башка тилдерде да алмаштырылып айтылат. Мисалы, орус тилиндеги **иск** - розыск [и]: [ы], пеку - печеш [к]: [ч], смерт - мор [э]: [о] деген сыяктуу сөздөрдө үнсүздөр менен үнсүздөр, үндүүлөр менен үндүүлөр алмашылды.

Тилдин азыркы абалында сөздөрдөгү тыбыштык алмашуулар **фонетикалык алмашуулар** деп аталат.

Кыргыз тилинде тыбыштардын төмөнкүдөй алмашуулары кыргыз тилинде тарыхый жактан калыптанып бүткөн:

1. [г]: [к]: бакка
2. [к]: [г]: эгин
3. [з]: [с]: тузсуз
4. [н]: [м]: нанбы
5. [ш]: [с]: беш сом
6. [н]: [ң]: түңкү
7. [д]: [т]: Ленинград
8. [б]: [п]: герб
9. [ч]: [ш]: чачтуу, уччул
10. [п]:[б]; кеби
11. [к]: [г]: багы
12. [к]: [г]: кеги
13. [б]: [м]: бул-мунун
14. [и]: [ү]: бирөө /бүрөө
15. [э]: [ө]: экөө /өкөө ж.б.

Кыргыз тилинин орфографиясынын жана орфоэпиясынын негизги эрежелерин иштеп чыгууда ушул тыбыштык алмашуулар биринчи кезекте эске алынат.

Тыбыштык алмашуунун тарыхый түрү тилде салт катары гана сакталып калган. Мисалы, **чап-ып** морфемасындагы [ы]: [а] алмашуусунун себеби тилдин бүгүнкү абалында эч кандай фонетикалык процесс менен далилденбейт. Ошондуктан мындай алмашуулар **тарыхый алмашуулар** деп аталат.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 16 - 41 - б.
2. Ибрагимов С., 95 - 103 - б.
3. Маслов Ю. С., 37- 67 - б.
4. Орузбаева Б. О., 23- 247- 255- б.
5. Нармырзаева К., 50-54-б.

10-ЛЕКЦИЯ

ФОНЕМАЛАР ЖАНА ТЫБЫШТАР ФОНОЛОГИЯЛЫК ОКУУЛАР

Кептеги тыбыштар татаал табиятка ээ. Тыбыштын ушундай ар тараптуулугун түрдүү методдор менен эксперименталдык, салыштырма-тарыхый, сыпаттама, фонетикалык, фонология изилдейт.

Акыркы мезгилде тыбыштын социалдык жагын изилдеген фонология илими бир топ фонологиялык мектептерге бөлүндү.

Фонема жөнүндө түшүнүк. Фонеманын негизги өзгөчөлүгү анын конкреттүү бир тилдин тыбыштык түзүлүшүнө жана фонологиялык системасына таандык экендиги. Бул система бири менен экинчиси байланышта келген, кеп агымында жана морфемалардын тутумунда белгилүү бир эрежелердин негизинде өз ара карым-катнашта турган жана туруктуу санга ээ болгон тыбыштардан турат.

Тилдердин фонологиялык системасы төмөнкүдөй белгилери боюнча биринен экинчиси айырмаланат:

1. Фонемалардын саны жана үндүү, үнсүздөрдүн катышы. Ар бир тилде көп сандаган тыбыштар болушу мүмкүн, бирок морфемаларды жана алардын маанилеринин бири-биринен айырмалоочу касиетине ээ болгон тыбыштык бирдиктер-фонемалар белгилүү санда гана болот.
2. Тилдер биринен экинчиси фонемалардын сапаты акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүктөрү боюнча да айырмаланат. Мисалы, француз тилиндеги мурунчул үндүүлөр, англис тилиндеги тил-тишчил үнсүздөр, араб тилиндеги кекиртектик жарылма үнсүздөр кыргыз тилине мүнөздүү эмес. Ал эми кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр орус жана өзбек тилдеринде кездешпейт.
3. Ар бир тилдин фонемалык системасы биринен экинчиси фонемалык, топторду уюштургандыгы менен да айырмаланат.

Фонемалык топтор **коррелятивдүү жана коррелятивдүү** эмес болушат.

а) **коррелятивдүү** топко кирген фонемалар биринен экинчиси фонологиялык бир гана белгиси менен айырмаланат. Мисалы, кыргыз тилиндеги түгөйлүү үнсүздөр биринен экинчиси үн менен шыбыштын катышынын негизинде гана өзгөчөлөнүп турат. Ал эми (а) жана(а) үндүүлөрү үндүн созулушу боюнча гана айырмаланат.

б) **коррелятивдүү** эмес топко кирген фонемалар биринен экинчиси эки же андан көп фонологиялык белгилери боюнча айырмаланат. Мисалы, кыргыз тилиндеги (п), (с) дан жасалуу орду, жасалуу ыгы боюнча өзгөчөлөнөт.

4. Тилдердин фонемалык системасы биринен экинчиси **фонологиялык жуптар жана катарлар** системасы боюнча айырмаланат. Мисалы, кыргыз тилиндеги үндүүлөр артикуляцияланышы боюнча **жоон-ичке, кең-кууш, эринчил-эринсиз**, акустикасы боюнча **кыска-созулма**, үнсүздөр үн менен шыбыштын катышы боюнча **жумшак-каткалаң** жуптарын жана уяң, катарын түзөт. Мындай фонетикалык көрүнүшкө ар бир тил өз алдынча ээ боло алат.

5. Ар бир тилдин фонемалык түзүлүшү биринен экинчиси кеп агымында тыбыштардын акустика-артикуляциялык жактан өзгөрүшү, алмашуусу менен да шартталган. Мисалы, интервокалдык позицияда [к], [п] тыбыштарынын жумшак түгөйүнө өтүп айтылышы, ассимиляция кубулушу, абсолюттук башталыштагы [к] тыбышынын өзүнөн мурда келген сөздүн акыркы тыбышына карата өзгөрүп айтылышы кыргыз тилине гана мүнөздүү.

6. Ар бир тилдин фонемалык системасы ошол тилдин тарыхый өнүгүүсүнүн жыйынтыгы катары башка, ал турсун тектеш тилдерден тыбыштардын алмашуусу боюнча да айырмаланат. Мисалы, орус тилинде [о], [а] жана [э] менен алмаша алат: *усвоить – усваивать, мор-смерть*

Ал эми кыргыз тилинде (к), (г) алмаша алат: *бак+га=бакка*. Тектеш өзбек тилинде [к]/[г] менен алмаша албайт: *бок+га*

Ошентип, фонема - морфеманын, сөз жана анын формаларын маанилик жактан ажыратуу касиетине ээ.

Фонологиялык мектептер. Фонемалар теориясын россиялык окумуштуу И.А. Бодуэн де Куртенэ түзгөн. Анын морфемалык аспектиси Москва фонологиялык мектебинин, семасиологиялык (психологиялык) аспектиси Ленинград фонологиялык мектебинин негиздерин түзгөн.

Москва фонологиялык мектебинин (МФМ) ири өкүлдөрү - Р.И. Аванесов, П.С. Кузнецов, А.А. Реформатскийлер. МФМдин фонологиялык көз карашы төмөнкүдөй: фонема эң кичине тыбыштык бирдик, ал сөздүн жана морфеманын тыбыштык элементи болуп саналат. Фонема күчтүү жана күчсүз фонетикалык фонология менен болгон позициялар менен шартташкан болот. Күчтүү позицияда фонема тыбыштык маанини ажыратат. Күчсүз позицияда фонемалардын маанилери (угулушу) алардын ээлеген ордуна ылайык *болот*. Ошондуктан [ы] жана [и],[э] жана ['э] орфографиялык фонема болуп саналбайт. Мисалы, мел [м'эл] жана мель, пыл [пыл¹] жана пиль [п'ил¹] деген сыяктуу сөздөр үнсүздөр аркылуу айырмаланат.

Күчсүз позициядагы фонема же күчсүз фонема эки түрдүү вариант жана вариация түрүндө болот.

Вариация ошол фонеманын угулушун кайсы бир башка фонеманын угулушуна алып келбеген тыбыштык өзгөрүү болуп саналат.

Мисалы, [и] фонемасынын вариациясы [ы] тыбышы болуп *саналат*. Демек, вариация фонеманын негизги түрүнүн позициялык жактан шартташкан тыбыштык синоними болуп саналат.

Вариант вариацияга карама-каршы коюлат да, тыбыштык омоним катары эки же көп фонеманы алмаштыруучу кызматты аткарат.

Мисалы, [лук], *луг* жана *лук*, [көс] *көз* жана *көс* деген сөздөрдүн айтылышы. Мында [к] тыбышы [г] жана [к] тыбыштарын, [с] тыбышы (з) жана (с) тыбыштарын туюнтуп калды.

Фонеманын варианттары фонемалык катарды-түгөйлүү группаны пайда кылат.

Ленинград фонологиялык мектебинин (ЛФМ) негизги өкүлдөрү: Л.В. Шерба, Л.Р. Зиндер, А.Н. Гвоздев, М.И. Матусевич ЛФМдин фонологиялык көз карашы төмөнкүдөй: кеп тыбыштары автономиялуу жана фонема маани ажыратуучу функцияга ээ.

ЛФМдин өкүлдөрү фонеманын, морфеманын тыбыштык элементи, дифференциалдык белгилеринин көрүнүшү экендиги бир тараптуу деп санашат.

Л.В. Шерба **дети** жана **детки** деген сөздөрдө (т) тыбышын эки башка фонема деп эсептейт. Себеби *одеть-одет, разуть-разут, тук-тюк* деген сөздөрдө (т) тыбышы сөздөрдүн маанилерин дифференциялайт деп эсептейт. Ошондой эле ал сөздөрдөгү биринчи үндүүнүн түрдүү маанилерин бир эле фонема катары карайт. Ошентип, ЛФМ өкүлдөрүнүн пикири боюнча, фонема морфемаларды ажыратуучу жана анын дифференциалдык белгилеринин жыйындысы гана эмес, фонема сөздү түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү тыбыштык бирдик, сөздүн тыбыштык көрүнүшү болуп саналат.

МФМдин жана ЛФМдин бул маселе боюнча топ жалпы көз караштары да бар. Алар - тыбыштардын фонология менен болгон байланышы, фонеманын тилдик бирдик катары функционалдык мүнөзгө ээ экендиги, конкреттүү тилдин фонемалар системасынын бар экендиги жана анын тыбыштардын тарыхый жактан өзгөргүчтүгү. МФМдин жана ЛФМдин фонема жөнүндөгү жоболору дүйнөлүк тил илимине кошулган ири салым болуп саналат.

Чет элдик фонологиялык мектептерден Прага (Н.С.Трубецкий), Лондон (Д.Джоунз), Америка (К.Л.Пайка, Ч.Хонкет), Копенгаген (Л.Ельмслев) мектептери белгилүү.

Адабияттар

1. Акматов Т.К. ж.б., 19-27-б.
2. Орузбаева Б.О., 44-50 - б.

3. Кодухов В.И., 101-138-б.
4. Ибрагимов С., 95-100 - б.
5. Маслов.Ю.С,45-66-б.
6. Реформатский А. А., 211-227- б.
7. Нармырзаева К., 54-58-б.

11-12-ЛЕКЦИЯ

ЖАЗУУНУН ТАРЫХЫ

Жазуу – адам баласынын эң зор табылгасы. Оозеки же тыбыштык тилге салыштырмалуу жазуу байланыштын кошумча куралы катары кийинирээк пайда болгондугу белгилүү. Маселен, азыр адамдын тыбыштык тилинин пайда болушун акыркы 400-500 миң жыл (мурда) менен чектесек, жазуунун келип чыгышын илим акыркы 5-10 миң жыл менен байланыштырат. Жазуу тийиштүү маалыматты сактап калуу, башка бирөөгө жеткирүү же кийинки муундарга берүү зарылдыгынан пайда болгон. Демек, акыркы көз караш менен алып караганда, жазуу адам баласынын аралык менен мейкиндик боюнча өз ара байланышынын ыңгайлуу жана ишенимдүү жолун издөөсүнөн келип чыккан.

Оозеки тил аркылуу жаныбызда же көзүбүз жеткен жердеги адам менен пикир алмаша алабыз. Ойду жеткиликтүү берүү жагынан оозеки тилдин артыкчылыгы чоң. Биз сүйлөп жаткан *кишинин үнүн угуп (өзүн көрүп)* анын кебинин мааниси мүнөзү, сүйлөөчүнүн айрым көнүмүш адаттары, сүйлөө манерасы, адамга мамилеси ж.б. толуп жаткан кылык-жоруктары жөнүндө маалымат ала алабыз.

Жазуу оозеки тилдин айрым кемчиликтерин *толуктайт*. Ал *жаныбызда* жок адам менен сүйлөшүүгө жардам берет (кат алышуу).

Жазуу менен өзүбүздөн кийинки муундарга тийиштүү маалымат бере алабыз. Жазуу аркылуу байыркы же өткөн замандагы адамдардын кылган иштеринен кабар берген баалуу маалыматтар жана эстеликтер бизге келип жетти.

Жазуу аркылуу биз байыркы Кытай менен Египеттин шумерлер менен кеттердин ассириялыктар менен вавилондуктардын жалпы тарыхындагы гениалдуу ачылыштарды улам кийинки доорго жеткирип турууга мүмкүндүк алдык.

Жазуусуз биз Хаммурапинин закондорун Аристотелдин философиялык окууларын Жусуп Баласагындын поэтикалык мурастарын, Авиценнанын (Ибн Синанын) медициналык трактаттарын биле албайт элек. Жазуусуз биз Орхон-Енисей, Билге-Хан мезгилиндеги түрк урууларынын маданияты жөнүндөгү маалыматтарды билбей калмакпыз. Жазуунун жардамы менен жалпы эле өткөн доордогу социалдык түзүлүш, турмуш-тиричилик тууралуу тийиштүү жыйынтыкка келүүгө, демек, өткөн доордун тарыхын түзүүгө болот.

Жазуу илимий ой-жүгүртүүдө анын өнүгүшүндө көрүнүктүү роль ойноду. Бүгүн тийиштүү формулалар, теңдемелер, туюнтмалар менен жабдылган илимий закондор көпчүлүктүн энчисине айланды.

Тамгалык жазуудан келип чыккан илимий символика адамдарды терең ой-жүгүртүүгө, тийиштүү жыйынтыкты жана далилдөөнүн мүмкүнчүлүктөрүн өрчүтүүгө түрткү берди.

Байыркы замандардан бери эле адамдар өз ара бири-бирине тийиштүү кабар берүү үчүн ар кандай заттарды жана буюмдарды жөнөтүшкөн. Ушундай белектерди берип жиберүү менен, түрдүү маанидеги ойлорду жана каалоолорду билдирген. Маселен, индеецтерде эрегишкен элдер ортосундагы элдешүүнүн сунушу катары тамеки-мүштөк (трубка) жөнөтүү салты сакталып келген.

Илимий-техникалык революциянын өнүгүп жаткан мезгилинде оозеки тилдин (кептин) функциясы дагы кеңейди. Радио теле көрсөтүүлөр, кинофильмдер ж.б. аркылуу азыр оозеки сүйлөөнү кеңири масштабда жана эбегейсиз зор аралыкка берүүгө, көп убакытка сактоого мүмкүнчүлүк алдык (грам жазуу, фонотека, кинотека ж.б.).

Азыркы мезгилде тил жөнүндөгү окуу жазууну адамдын оюн же сөзүн кагаз бетине түшүрүү үчүн кабыл алынган материалдык белгилердин системасы деп түшүндүрөт.

Буюмдук символика азыркы турмушта деле кеңири колдонулуп жүрөт. Маселен, гүл берүүнүн жана гүлдүн өзүнүн түсүнүн маанисин билүү да пикир алмашууда өтө зарыл.

Роза гүлү – сүйүү; Фиалка – жөнөкөйлүк, токтоолук; гвоздика – кумарлануу; астра гүлү – кайгы; хризантема – убада берүү; сирень гүлү – достук; лилия – тазалыкты, наристеликти билдирет. (С. Ибрагимов. Тил илиминин негиздери, Б.: 2000, 45-бетте).

Жазуунун келип чыгышынын жана өнүгүшүнүн төмөнкү үч доорун бөлүп карашат.

1. Пиктографиялык жазуу. Адамзат алгачкы жараткан жана пайдаланган бул сүрөт жазуусунда айрым, жеке түшүнүктөр берилбестен бүтүндөй бир ой баяндалган. Ал бир нече сүрөттөрдүн тизмегинен турган.

Ар бир сүрөт өзүнчө шарттуу белги катары эсептелген. Мындай жазуу *пиктографиялык жазуу деп* аталат (*лат. pictus – кооздолгон боёк менен тартылган, гр. grapho-жазамын*). Мындагы ар бир сүрөттү (шарттуу белгини) пиктограмма дешет.

Пиктографиялык жазуунун өз доорунда жакшы жактары да, орчундуу кемчиликтери да болгон.

Пиктографиялык жазуунун артыкчылыктары:

- а)** сөз эмнелер жөнүндө болсо, ошолордун сүрөттөрү тартылып, аны окуй турган адамдан сабаттуулук талап кылынбаган.
- б)** ар башка тилде сүйлөгөн адамдар сүрөттөрдү көрүү аркылуу аздыр-көптүр бирдиктүү пикирге келишкен. Ошентип, алардын өз ара пикир алышуусу мүмкүн болгон.

Пиктографиянын негизги кемчиликтери:

- а)** абстрактуу (колго кармалбаган, көзгө көрүнбөгөн) нерселердин сүрөттөрүн тартуу мүмкүн болбогондуктан, алар жөнүндө өз ара пикир алышуу да мүмкүн болбогон.

б) сүрөт жазуусу тилдин мүнөздүү өзгөчөлүгү менен байланыша албаган. Сүйлөмдүн түзүлүшү, сөздөрдүн өзгөрүшү жана орун тартиби көрсөтүлбөгөн.

в) белгилер туруктуу, так болгон эмес. Бир эле сүрөттөр ар башка түрдүү ойду пайда кылган. Ошондуктан сүрөт жазуусу аркылуу зарыл деңгээлде пикир алышууга мүмкүнчүлүк түзүлбөй калган. Ошентип, убакыт өтүү менен пиктографиядагы сүрөттөр символикалык маанини-жалпы түшүнүктөрдү билдирүү үчүн колдонула баштаган. Идеографияга өтүү ушинтип калыптанган. Пиктографиялык жазуунун айрым элементтери азыр да турмушта көп колдонулат. Мисалы, жол боюндагы белгилердин көбү ушул жазуунун калдыгы катары каралышы зарыл.

2. Идеографиялык жазуу. Жазуунун бул доорунда пиктограммалар жоголуп, түшүнүктөрдүн жаңыча түшүндүрүү белгилери иштелип чыгат. **Идеографиялык** (*гр.* idea - ой, түшүнүк, идея - grapho)» жазууда идеограммалар менен алар туюнткан нерселердин арасында сырткы окшоштук болбой калгандыктан, жазууну окуу үчүн эми адамдардан сабаттуулук талап кылынган. Идеограммалар колдонуу да туруктуу болгон. Идеографиялык жазуу - пиктографиялык жазууга караганда бир кыйла өнүккөн жазуу. Мында конкреттүү жана абстрактуу түшүнүктөр жөнүндө да пикир алышууга мүмкүнчүлүк болгон.

Идеографиялык жазуу ар бир тилде ар кандай окулса да, бирдей түшүнүктү билгизет. Мисалы: математикадагы белгилер, химиялык формулалар, математикалык цифралар. Бул жазуунун дагы бир артыкчылыгы - бир сөздү бир гана белги менен белгилегендигинде.

Идеография өнүгүп отуруп сөздүн маанисин гана эмес, анын уңгу жана мүчөлөрүн да туюнтууга жетише алган. Ал турсун сөздүн тыбыштык өзгөчөлүгүн билдире турган идеограммалар да пайда боло баштады. Азыркы кытай жазуусу ушул принципке негизделген. Бул өзгөчөлүккө ылайык идеографиялык жазуудан тыбыштык жазууга өтүүнүн айрым элементтери байкалгандыгын

белгилейбиз. Демек, идеографиялык жазуунун да төмөнкүдөй жетишкендиктери бар:

а) идеографиялык жазуу оозеки билдирүүнүн мазмунун тийиштүү деңгээлде толук жана так бере алат;

б) бул жазуунун сөздүн маанисин гана эмес, башка сөзгө карата мамилесин билдирүүгө да мүмкүнчүлүгү бар;

в) анын өзүнө мүнөздүү жана жалпыга таанымал белгилери бар; Азыр идеографиялык жазуунун үлгүсү Кытайдан тышкары Японияда жана Кореяда колдонулат.

3. Фонографиялык жазуу. Мында тамгалар пиктография менен идеографиядагы буюмдук же маанилик мазмундан ажыратылган. Жазуунун эң, жогорку өнүккөн түрү – фонографиялык жазуу (*gr phone - тыбыш grapho*). Мында сөздөр тыбыштык элементтери; кандай муундан, же кандай тыбыштардан тургандыгына ылайык жазылат. Ушуга жараша фонографиялык жазуу эки түргө ажырайт:

а) *муундук жазуу* (сөздөгү ар бир муунга өзүнчө белги алынган жазуу);

б) *тамгалуу жазуу* (ар бир тыбышты өзүнчө белги менен белгилей турган жазуу).

Фонографиялык жазуунун жетишкендиктери төмөнкүлөр:

1) Айтылуучу пикирди билгизе турган тил каражаттары жазууда чагылдырылат: сөздөрдүн тыбыштык курамы, морфологиялык түзүлүшү жана синтаксистик өзгөчөлүгү, сүйлөм ичиндеги орун тартиби көрсөтүлөт.

2) Тилдеги тыбыштардын (фонемалардын) саны анча көп болбогондуктан, аларды билгизүүчү белгилер да көп болбойт. Бул адамдардын сабатсыздыгынын тез жоюлушуна жана илим-билимдүү болушуна кеңири шарт түзөт.

Фонографиялык жазуунун мындан тышкары да толуп жаткан башка системалары - кошумча каражаттары - жазууда пайдаланылат.

Тыбыштык жазуунун келип чыгышы көптөгөн тилдердин алфавиттерин түзүүгө алып келди. Натыйжада адамзаттын маданияты бат жогорулады. Буга XIX-XX кылымдарда жасалган илимий ачылыштар, жалпы эле илимий-техникалык революциянын дүйнөлүк цивилизацияга тийгизген оң таасири далил боло алат.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 41- 44 - б.
2. Ибрагимов С., 42-50-б.
3. Кодухов В. И., 139-145-б.
4. Азизов О., 40 - 48 - б.
5. Нармырзаева К., 54-63-б.

13-ЛЕКЦИЯ СӨЗ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сөз тилдин борбордук бирдиги болуп саналат. Ал негизги номинативдик бирдик болуу менен, тилдин грамматикалык касиеттерин да өзүнө камтыйт жана тилге грамматикалык бирдик да болуп саналат. Сөз номинативдик бирдик болгондуктан, аны лексема деп, ал эми грамматикалык бирдик катары сөздү сөздүн формасы деп белгилейбиз.

Сөз жана **лексема** деген терминдер айрым учурда тилдик бир эле фактыны туюнтат. Мисалы, адам деген сөз лексема да, сөз да болот. **Го, менен, үчүн** деген кызматчы сөздөр лексема эмес, алар жөн гана сөздөр. Англис тилиндеги артиклдер да ушуга кирет. Мисалы, *Бала баладай эле болгону жакшы* деген сүйлөмдө 5 сөз, 4 лексема бар.

Эки же андан көп бөлүктөн турган татаал сөздөр да - (мисал: *темир жол, бурма кара*, (чеп), *Жаңы-Жол* (кыштак) лексемалар. Ал эми лексикалык маанисин тилдин бүгүнкү абалында жоготкон татаал сөздөр, (*Көгарт, Чаткал*) да лексемага кирет. Демек, лексема сөздөрдөн маани бере алгандыгы менен айырмаланат.

Лексикалык сөз же лексема - маани берүүчү сөз, ал предметти атайт, ал жөнүндөгү түшүнүктү, түрдүү белгилерди, кыймыл-аракетти, сан өлчөмдөрдү ж.б. туюнтат. Лексема сүйлөм мүчөсү боло алат жана сүйлөм түзүү касиетине ээ: Мисалы: *Күз. Ак төөнүн карды жарылган мезгил. Базар көркүнө чыккан.*

Лексикалык мааниге ээ болгон сөз (лексема) ошол эле сөздүн түрдүү формаларына да ээ. Мисалы, **китеп** - лексема, атооч жөндөмдө, жекелик санда, **китептерге** - лексема, барыш жөндөмдө, көптүк санда. Б. а., **китеп, китептерге, китебим** деген сөздөр бир эле лексеманын ар түрдүү формалары болуп саналат.

Лексемалар түзүлүшү боюнча жөнөкөй (*уй, үй*) жана татаал (*Ысык-Көл*) болушу мүмкүн. Лексикалык бирдиктерди - тилди номинативдик каражаттарын - лексикология же ономаσιология үйрөтөт, биринчи термин тилде бир топ универсалдуу колдонулат.

Лексикологиянын бөлүктөрү:

1). *Ономаσιология* - тилдин сөздүк составын, анын номинативдик каражаттарын ж. б. үйрөтөт.

2). *Семасиология*-тилдин сөздүк бирдиктеринин маанисин, лексикалык маанилердин типтерин, лексеманын семантикалык түзүлүшүн үйрөтөт.

3). *Фразеология, терминология, ономастика (астропонимика), топонимика, зоонимика, гидронимика ж. б.)* тарыхый лексикология жана этимология, лексикологиялык стилистика, лексикография сыяктуу бөлүмдөр лексикологиянын бөлүмдөрүн түзөт.

Лексикалык маани жана сөздүн тыбыштык формасы

Ар бир тилде бирдей эле түшүнүктү туюнткан сөз ар башкача тыбыштык формада айтылат. Мисалы, «дарак» деген түшүнүк (лексикалык маани) кыргыз тилинде ушундай формага ээ болсо, орусча «дереву», кытайча «шу» деген формага ээ.

Ушундай эле касиетке сөздүн унгусу да, мүчөсү да ээ. Бирок лексикалык маани ошол сөздүн тыбыштык формасы аркылуу аныкталбайт. Ошондуктан ар кимибизде мындай суроо жаралышы мүмкүн: Эмне үчүн «дарак» «дарак» деп аталат? Сөздүн формасы

менен анын лексикалык маанисинин ортосундагы байланыш тилде салт катары тилдик ассоциацияга негизделген. Мисалы, башка тилдеги сөздү биринчи жолу укканда, эч кандай лексикалык маанини түшүнбөйбүз. Качан гана ал сөздүн котормосун уксак, же сүрөтүн, же өзүн көрсөк, ал сөз (форма) тилде ассоциацияланат.

Кыскасы, лексикалык маани менен сөздүн формасынын ортосундагы айырмачылык дүйнөдө көп тилдин пайда болушун шарттаган экинчиден, тилдеги омонимдеш жана синонимдеш сөздөрдүн тобун жараткан.

Сөз – нерсенин аталышы. Лексикалык маани предметтик түшүнүккө ээ. Лексикалык мааниде предмет (же нерсе) катары жандуу, жансыз заттар (*ит, тааш*), абстракттуу түшүнүктөр (*беш, кызыл, шайтан ж.б*) да каралат. Б.а., атоо функциясына ээ болгон ар кандай **лексема** предметтик түшүнүккө ээ.

Сөз–түшүнүктүн аталышы. Сөз ар бир нерсенин жана түшүнүктүн белгиси гана эмес. Сөз нерсе жөнүндөгү түшүнүктөрдүн жана элестөөлөрдүн аталышы да болуп саналат. Ар кандай сөздүн жалпылоо **функциясы** атоонун же лексикалык маанисин айырмалуу өзгөчөлүгү. Сөз маани жагынан заттардын, окуянын, кыймыл-аракеттин, белгинин атын билдирет. Түзүлүшү жагынан тыбыштардын **туруктуу** айкашынан турат. Сөз лексикалык бирдик болуш үчүн бир түшүнүктү билдирип турушу керек. Сөздү айткан учурда кишинин аң-сезиминде белгилүү бир түшүнүк элестейт. Демек, заттын, окуянын, кыймыл-аракеттин, белгинин жана аларды билдирген сөздүн ортосунда белгилүү байланыш болуп турат. Башкача айтканда, **сөз** менен түшүнүктүн бирдейлиги сакталып турушу зарыл.

Түшүнүк – тышкы дүйнөнүн адамдын аң-сезиминдеги чагылдырышынын бир формасы. Түшүнүк аркылуу ар кандай көрүнүштүн жана кыймыл-аракеттин маанисин түшүнөбүз, алардын маанилүү белгилерин айырмалайбыз жана окшоштурабыз. Ар бир сөз тийиштүү тыбыштардын комплексинин жана алардын түшүндүргөн маанисинен турат. Тактап айтканда, тыбыштык угулушу жок сөз болбойт, ошондой эле мааниден

ажыраган сөз да кездешпейт. Сөздө камтылган түшүнүк адамдын ойлоосунун бир формасы катары жалпы адамзатка бирдей, бирок тилдин бирдиги катары улуттук өзгөчөлүккө ээ. Бирдей эле түшүнүктү ар кайсы тилде ар башкача сөз менен атоону жана жогоруда көрсөттүк. Ошондуктан түшүнүк кандайдыр бир үстүртөн же жалпыланган сыяктуу сезилет. Бирок ал турмуш чындыгынан ажыраган эмес, тескерисинче, ар кандай түшүнүк чындыктан көрсөтүп турса, сөз анын атын билдирип турат.

Сөздө төмөндөгүдөй лексикалык маанилердин болушу мүмкүн:

1. Атоо (номинативдик) мааниси – студент, тоо, сүйлөйт, университет.

Номинативдик мааниге окшоштук жалпылык жана байланышы аркылуу туунду маанилер келип чыгат (тырышчаак студент, бийик тоо, кооз сүйлөйт, менин университетим ж.б.)

2. Түз маани сөздүн баштапкы, ага бекитилген мааниси - суу, күлкү, бала.

3. *Өтмө маани:* заттын, чындыктын кыйыр сөздүн башка мааниси сөз эки лексикалык мааниси аркылуу келип чыккан мааниси - иштин көзү, от менен ойноо, кабырга менен кеңешүү.

4. *Сигналдык маани:* бир нерсеге карата мамиле. - бах, баракелде, ох

5. *Конкреттүү жана абстракттуу маани:* тынчтык, сулуу

Чынында, сөздөрдүн көп маанилүүлүгү, тилдик процесстин, мүнөздүү белгиси жана аны ар кандай тилдин мисалынан байкоого болот. Бул тилдеги синонимия кубулушун жаратууга болот. Сөздүн жаңы маанилерин, эски маанинин бара-бара унутулушун жандуу турмуштун лингвистикалык көрүнүшү катары эсептөөгө болот. Тилдик байлык анын сөздүк курамындагы сөздөрдүн арифметикалык санына гана байланышпайт. Ал сөздөрдүн түз, өтмө, окшош ж. б. көптөгөн маанилерине да байланышкан.

Адабияттар

1. Акматов Т. ж.б., 52 - 56 - б.
2. Ибрагимов С., 109 -118 - б.
3. Нармырзаева К., 63-67-б.

14-ЛЕКЦИЯ

ЛЕКСИКАЛЫК МААНИ. ТИЛДИН СӨЗДҮК КУРАМЫ СӨЗ МААНИЛЕРИ

Предметтин жана түшүнүктүн катыштары сөздүн лексикалык мааниси менен нерсенин ортосунда окшоштук катыштык бардай кылып көрсөтөт. Нерселердин жана түшүнүктөрдүн белгилери сөздүн лексикалык белгилери менен алмашылат. Мындай белгилер (Ибрагимов С, 109-118-б). *вербалдык (сөздүк) белги* деп аталат.

Вербалдык белгилер сөздүк табу, эвфемизм формасында, тилди окутуудагы формализм жана тилди логикалык жактан үйрөнүүдөгү фактылардан турат. Табу жана эвфемизм белгилүү бир сөздү айтууга тыюу салуудан пайда болот. (Ал эми ошол сөздү туюнткан - өзгөрүүсүз эле калат). Табу - адам коомунун алгачкы баскычтарында пайда болгон, айрым түшүнүктөргө байланыштуу тыюу салынган сөз. Табу өзүнчө предмет катары каралат; өнүгүүсү артта калган элдердин тилинде кеңири жолугат.

Эвфемизм - айтууга ыңгайсыз болгон же орой сөздү алмаштырган сөз. Мисалы, *картаң*, - *карыя*, эр – *жолдош*, катыным – аялым, *боюнда бар* - *эки кат ж. б.* **Мис:** *келесоо*, *акылдан адаштынбы* - *жсинди болдуңбу*, *төрөдү* - *тууду*, *турмушка чыкмакчы*, *эрге тиймекчи* ж.б.

Дисфемизмдин кепте колдонулушу сүйлөгөн адамдын интеллектуалдык өзгөчөлүгүн көрсөтөт. **Дисфемизмдер** көркөм чыгармада кеңири колдонулат.

Тилдеги **табу**, **эвфемизм** жана **дисфемизмдер** тилдин синонимдик жактан байышына өбөлгө түзөт. Тактап айтканда,

кыргыз тили деги алардын калдыгы активдүү сөздөр менен кошо кепте кеңири колдонула берет.

Сөздү эпатировкалоого **арго** кирет. Бул сөздөр өздөрүнүн лексикалык маанисин гана жоготпойт, алар негизги мааниден биротоло алыстайт. Эзүүчү таптын өкүлдөрүнүн тилинде мындай арголору кеңири колдонулат. Аргого Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан төмөнкүдөй мисал келтиребиз. Исхак хан болгондон кийин Султанмурат бек колго түшөт. Ал Исхактын алдап (мыскылдап) айткан сөздөрүн туура түшүнөт. Экөөнүн акыркы кездешүүсү төмөнкүдөй аяктайт: *«Султанмурат бек ордунан кубанып турду. Улам-улам таазим кылып коштошуп, ушул жерден чыкканча шашып, кудуңдап жөнөп калды. Эрдин бек кымтып, мелтейип тиктеп, Исхак башын ийкеди:*

- Узатып койгула...

Бул өлүмгө кыйган буйрук болучу.

Исхак атасын өлүмгө кыйганда да аргону пайдаланат:

- Токто, ата, жүз башы келсин, кантейин, менин ишиме, менин максатыма түшүнбөдүңүз, кеч болуп калды, барар жериңизге узатып койсун... - деди Исхак. Ата, бала экинчи жүз көрүшкөн жок.

Орусча аргодо да ушундай ыкма колдонулат: **вышка** - бул курулуш эмес **дар** деген түшүнүктү, **пришить** - бир нерсени бир нерсеге жамоо, улоо эмес **өлтүрүү** деген мааниде.

Сөздүн предметтик жана түшүнүктүүлүк мамилеси (катышын) лексикалык маанинин негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Бирок лексикалык маани дагы үчүнчү өзгөчөлүккө - анын шарттуулугуна ээ. Ошондуктан бир эле предмет жана түшүнүк ар бир тилде ар башка аталат, бир тилде анын синоними болушу мүмкүн, биринде жок болушу ыктымал. Ошентип, сөз өзүнүн маанилик касиети менен татаал тилдик бирдик болуп саналат.

Адабияттар

1. Акматов Т.К. ж.б., 102-104-б.
2. Кодухов В. И., 161-169 - б.
3. Орузбаева Б., 303-328-б.
4. Касымбеков Т. , 177- 638 - б.

15-ЛЕКЦИЯ

ЛЕКСИКАЛЫК МААНИ. ТИЛДИН СӨЗДҮК КУРАМЫ СӨЗ МААНИЛЕРИ

Лексикалык маани жана көп маанилүүлүк (полисемия). Кепте (**конкреттүү фразда**) сөз бир гана мааниге ээ болот. Тилде бир **маанилүү сөздөр** арбын. Алардын семантикалык структурасы семантикалык компоненттердин жыйындысы менен пайда болот да, алар ошол **лексикалык** маанини мүнөздөйт. Мисалы, кагаз деген сөздүн лексикалык маанисинин семантикалык структурасы **төмөнкүдөй** компоненттерден турат:

1) жазууга арналган, 2) жыгачтан жасалган, 3) ак, көк, саргыч ж.б. түстө, 4) формага ээ. Тилдеги бир **маанилүү сөздөрдүн** лексикалык маанилери ушундай (кээде аз, кээде көп) семантикалык компоненттер менен аныкталат.

Тилде көп маанилүү сөздөр арбын жолугат. Көп маанилүүлүк бир эле сөздүн бир канча предметти жана түшүнүктүү атоо мүмкүнчүлүгүнүн натыйжасы болуп саналат. Ал сөздүн ар бир мааниси **жалпы улутка** белгилүү болот. Түшүндүрмө сөздүккө анын ар бир мааниси өзүнчө макала болуп кирет. Көп маанилүү сөздүн экиден кем эмес предмет же түшүнүктү туюнткан маанилери болуш керек. Мисалы, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» (Фрунзе. Мектеп, 1984) **аброй 2, абийир 3, агым 4, боор 5, борбор 6** лексикалык мааниге ээ.

Көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси стилдик колдонулушу боюнча чектелиши ыктымал, бирок ал маанилердин баары адабий тилдин лексикалык базасын түзүүгө катышат. Көп маанилүү **сөздүн семантикалык** структурасы ар бир маанинин семантикалык компоненттеринен, бардык маанилердин семантикалык жалпылыгынан жана стилистикалык жактан чектелүүлөрүнөн турат. **Мисалы, тумшук** деген сөз түз мааниде бир нерсенин бүткөн (аяктаган) жерин туюнтат. Ушул сөздүн базасында «**канаттуунун. тумшугу**», «бир нерсенин бүткөн же аяктаган жери» деген сыяктуу маанилерге ээ. **Сөз** андан ары

автобустун, самолеттун тумшугу, **материктин деңизге кирип** турган кууш бөлүгү ж.б. маанилерде конкреттешип кетет.

Түз жана өтмө маани. Түз маани сөздүн атоочу, негизги жана алгачкы мааниси болуп саналат да, тикеден-тике предметтик жана түшүнүктүк катышка ээ. Бул маани *мотивировкаланган жасалма жана жасалма эмес* болуп бөлүнөт.

Сөздүн түз мааниси төмөнкү учурда мотивировкаланган болот:

1) ошол сөз пайда болгон базадагы (негиздеги) сөздүн сөз жасоочу структурасы толук сакталса;

2) же ошол сөз пайда болгон базадагы (негиздеги) сөз айкашы сакталса;

Мисалы, кызылчачы деген зат атоочтун мааниси дайыма түз мотивировкаланган маани болот, себеби бул сөздүн бардык маанилери кызылча менен байланышкан (*кызылчачы-механизатор, сугатчы. жыйноочу, чабуучу ж.б.*) маанилерге ээ. *Кызылчачы жерин айдап жатат. Кызылчачы сугатта жүрөт...*). Экинчи мисал. Көз **боёмочулук** деген сөз *көз боё* деген фразеологизмдин базасында жасалганы даана байкалып турат. Ал эми дарак, беш, чок, жогору бас деген сыяктуу сөздөр тике мотивировкаланбаган мааниге ээ. Себеби, бул сөздөр кайсы сөздөрдүн базасында жасалганын тилдин акыркы абалында аныктоого мүмкүн эмес. Мындай сөздөрдүн маанилери сөздүн тыбыштык курулушу менен түшүнүктүн ортосунда салт болуп калган ассоциативдик байланыш аркылуу шартталган. Башкача айтканда, мындай сөздөрдү окуу (же угуу) менен, маанисин түшүнө алабыз, бирок ал сөздүн кайдан, кантип пайда болгонун билбейбиз.

Жасалма маани менен өтмө маани көпчүлүк учурда окшош деп каралат. Булар түз жана өтмө мааниге ээ болгон сөздөрдүн базасында жасалганы ырас. Бул маанилер экинчилик маани болуп саналат. Ушул жагынан булар окшош. Бирок булардын ортосунда айырмачылык да бар. Жасалма маани түз жана өтмө болушу ыктымал. Мисалы, **жумшак** жана каткалаң (үнсүздөр) деген сөздөрдүн маанилери өтмө маанилердин базасында жасалган,

бирок бул өтмө маанилердин мотивировкаланышы азыр байкалбайт.

Ошондуктан бул маанилер жасалма маани болуп саналат. Өтмө маани, биринчиден, жасалма маани (ошондуктан экөө окшош деп каралат), экинчиден, бул сөздөрдүн мотивировкаланышы элестүүлүккө жана образдуулукка негизделет. Мисалы, *мээримдүү түн* сөз айкашы кубулуш катары салыштыруу аркылуу аныкталат (*түн тыптынч*) жана *мээримдүү* сын атоочу өтмө мааниге ээ.

Тилибиздеги өтмө маанилүү сөздөр элибиздин каада-салты, психологиясы менен тыгыз байланышта. Мисалы, *шумкар* сөзү жигиттерге, *периште* сөзү кыздарга карата колдонулат.

Көп маанилүү сөз жана омоним. Бир эле тыбыштык компоненттин бир канча мааниге ээ болушу сөздүн **көп маанилүүлүгү** деп аталат. Мисалы, баш деген үч тыбыштан турган сөз бир канча мааниге ээ (*адамдын башы. суунун башы, дарактын башы, иштин башы, буудайдын башы, үч баш пияз ж.б.*). Демек, бул мисалдардагы ар бир баш деген сөз өзүнчө мааниге ээ, ошондуктан ар башка предметти атап турат. Мындай тыянак чыгарууга болот: көп маанилүү сөз бир канча мааниге ажырайт, бирок сөздөгү негизги таяныч маани менен сөздүн тыбыштык курамы сакталып кала берет. Тактап айтканда, ал маанилердин ортосунда кандайдыр бир байланыш, окшоштук, жакындык сакталып кала берет (*адамдын башы эң, жогорку мүчө, буудайдын башы да эң жогорку жагында; адамдын башы тоголок, пияз да ошого окшош ж.б.*).

Бир-бири менен тыбыштык жактан окшош, маанилик жактан байланышсыз сөздөр омоним болот. Адатта, омоним сөздөр жуп болуп келет: (*сары \ май - май | айы*); үчтөн болуп келген омонимдер да кыргыз тилинде кездешет: ат¹, ат², ат³. **Омонимдер** формасы боюнча көп маанилүү сөздөргө окшош, бирок алар төмөнкү белгилери менен айырмаланат:

1) омонимдеш сөздөр ар башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болот: жон (зат) - жон (этиш);

2) омонимдеш сөздөрдүн бири башка тилдерден кыргыз тилине кириши мүмкүн: март (киши) - март (айы). Экинчиси орус тилинен өздөштүрүлгөн;

3) түбү көп маанилүү сөздөрдөн жасалгандары азыр түпкү маанилик байланыштарын, жоюп, эки башка сөз түркүмүнө тиешелүү болуп кетишкен: кайчы (**зат**) - кайчы (пикир-сын ат.).

Эки башка тилде кездешкен окшош тыбыштуу сөздөрдү омоним деп эсептөөгө болбойт. Омоним болуш үчүн андай эки башка тилдеги эки сөз бир тилде колдонулушу зарыл. Мисалы, *да* деген кыргызча сөз менен (же байламта, же бөлүкчө) орусча *да* - *ооба* деген сөз тыбыштык жагынан окшош болгону менен, омоним болбойт.

Омонимдер конкреттүү бир тилге таандык лексикалык бирдик болуп саналат. Тилдер аралык, айрыкча, тектеш тилдер аралык омонимдер түпкү мааниси, көбүнчө, бирдей маанидеги сөздөр болуп чыгышат. Мисалы, *биз* деген ат атооч сөз кыргыз, казак, өзбек ж.б. түрк тилдеринде кездешет, бирок алар өз ара омоним сөздөр эмес, алар бирдей эле лексикалык мааниге ээ сөздөр катары каралышы зарыл. Башка тилдин сөзү, мисалы, кыргыз тилиндеги сөзгө омоним болуш үчүн, сөзсүз, кыргыз тилинде колдонулушу керек.

Тилибиз жазма жана оозеки формага ээ болгондуктан, омонимдерди төмөнкүдөй топторго бөлөбүз:

1. *Толук омонимдер*. Алар айтылышы жана жазылыш формасы боюнча бири-бирине толук дал келет: **бак¹**, **бак²**.

2. *Омофондор*. Жазылышы ар башка, бирок айтылышы окшош болот: **сулуу** жана **сулу**

3. *Омографтар*. Жазылышы боюнча окшош, бирок айтылышы эки башка айтылат: **кант- Кант** (философ); **бак-бак** (суюктук куюлуучу идиш), **атлас- атлас** (жибектен токулган кездеме).

4. *Омоформалар* лексикалык омонимдерден айырмаланат. Булардын бири же экөө тең, морфологиялык жол менен жасалат. (булар морфологиялык омонимдер деп да аталат): **келме** (*келтирүү*), **келме** (кезек). Экинчи сөз уңгу жана мүчөгө ажырайт.

Ошентип, омонимдер тилде көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин алысташы жана түрдүү сөздөрдүн тыбыштык жактан жакындашы менен жасалат.

Буга өздөштүрүлгөн сөздөрдү да кошууга болот.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 49 - 51- б.
2. Головин Б. Н., 53 - 68 -б.
3. Кодухов В. И., 159-174-б.
4. Орузбаева Б., 204-206-б.
5. Нармырзаева К., 69-73-б.

16-ЛЕКЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Тил коомдук көрүнүш болгон соң, аны иликтөөчү тил илими да коом өнүккөн сайын өнүгүп, изилденүүчү жаңы маселелерди алып чыгары мыйзам-ченемдүү көрүнүш экен. Мына ошол өңүттөн алып караганда, кыргыз тил илиминде кийинки кезде жаңы пайда болгон маселелерди тереңдетип, ар тараптан изилдөө иштерин жүргүзүү зарылдыгы келип чыгып олтурат. Андай маселердин бири кыргыз тилинин фразеологиясы. Бул маселе кыргыз тил илиминде азырынча ар тараптуу изилдөөгө алынбастан, анын айрым гана жактары иликтөөгө алынып, анын составы (курамы), лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрү, өзүнө тиешелүү белгилери жөнүндө гана пикирлер айтылып, талдоолор жүрүп жатат.

Сөздүн мааниси жалаң эле контекстте такталбайт. Айрым сөздөр туруктуу мааниге ээ, б.а., алар өзүнчө жеке турганда да, сүйлөм тизмегинде да дайыма туруктуу бир маанини өзүнө камтып турат.

Мындай сөз тизмектеринин, адатта, бир компоненти өзүнүн тике маанисин жоюп жиберип, тилде жеке колдонуу

мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт. Мисалы, кыргыздарда “**башка чукак**” деген накыл сөз бар. «Манас» эпосунда да кездешет:

Күңгөйдүн гүлдүү сырмагы,

Башка чукак болчудай

Жалгыз экен тырмагы.

«**Башка чукак**» деген сөз тизмегиндеги **чукак** деген сөз маанисин жоготкон. Ал өзүнөн мурунку сөз менен биригип келип, баладан **кемчил, баласы жок** деген мааниде колдонулат. Ар бир кемчил нерсенин бардыгы ушул накыл кеп менен айтыла берет. Кээде **малга чукак** деп да айтылат.

«**Чукак**» - монгол тилинде «**чукаг**» болуп айтылат. Эки мааниде колдонулат: 1. анда-санда, сейрек учураган, кемчил: 2. өтө баалуу, аз учурай турган, мисалы казына. (Х.Карасаев, Накыл сөздөр, - Ф.: ..Кыргызстан, 1982, 68-б.).

Бул сыяктуу сөз айкаштары бир жагынан фразеологизмдерге окшошсо, экинчи жактан алардан кескин айырмаланат. Бул типтеги сөз айкаштарын *татаал аталыштар* деп атайбыз.

Фразеологизмдер өтмө мааниге ээ, ойду эмоционалдуу жана образдуу формада туюнтууга жарамдуу. Мисалы, **эшек такалап жүрдүңбү?** деген фразеологизмде өтмө маани **бекер жүрөсүңбү?** мыскылдоо, шылдыңдоо, маанилери менен дал келет.

Сөздөрдүн эркин жана туруктуу айкаштары. Көп маанилүү сөздүн ар бир мааниси ар башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, **адамдын башы, суунун башы, иштин башы** ж.б. Эркин айкашка **бала, чурка, көк** деген сыяктуу сөздөрдүн башка сөздөр менен болгон айкашын мисалга келтирүүгө болот: **тартиптүү бала, баланын досу, балага баруу, чоң баладан...** Демек, ар кандай сөз айкашында сөздүн лексикалык маанисинин жана грамматикалык формасынын сакталышы эркин сөз айкашынын белгиси боло алат. Жогорудагы мисалдар эркин сөз айкашы болуп саналат.

Туруктуу сөз айкашы эркин сөз айкашына карама-каршы коюлат. Ал аналитикалык ык менен жасалат, маанилери жалпы, уюмдашкан түрдө (формада) болот, компонентиндеги ар бир сөз

өз алдынча колдонулбайт, ар бир бөлүк форма жагынан өзгөрүлбөй колдонулат, башкы түпкү маанилерин жоёт.

Эркин сөз айкаштары **номинативдик жана грамматикалык эркин сөз айкаштары** болуп экиге бөлүнөт.

Грамматикалык сөз айкаштары үч түрдүү:

1. Составдуу кызматчы сөз: *ошол себептен, тилекке каршы.*
2. Сөздүн составдуу бөлүгү: *келе жатат, келген эле...*
3. Синтаксистик айкаштар: *эки бала, кызыл көйнөк...*

Булар, адатта, аналитикалык ык менен жасалат. **Номинативдик сөз айкаштары** тилдин сөздүк составына таандык болот, алар да аналитикалык бирдиктер катары эсептелет. Булар татаал аталыштарга кирет да, аларды ономасиология (же ономатология - *грек.*, **онома** - *аталыш. логос* - *илим*) изилдейт. Буга мисал катары **Сары-Челек көлү, өнөр жай** сыяктуу сөздөрдү мисалга келтирүүгө болот.

Татаал аталыштар фразеологизмдерге карама-каршы коюлат.

Фразеологизмдер жана алардын түрлөрү

Эркин сөз айкаштары пикир алмашуу учурунда жагдайга ылайык түзүлүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми туруктуу сөз айкашы мындай касиетке ээ эмес. Алар тилдеги сөздөр сыяктуу мурдатан даяр формада колдонулуп келе жаткан лексикалык каражаттар болуп саналат. Мисалы: *жел өпкө, өпкөсү жок. суу жүрөк, эшек такалоо, мурдунан курту түшүптүр, колтугуна суу бүркүү...* Мындай туруктуу сөз айкаштары **фразеологиялык бирдиктер же фразеологиялык түрмөктөр** деп аталат.

Тилибиздин фразеологиялык курамын фразеология (*грек.* - *phrasis* - *туюнтма, кеп түрмөгү. logos* - *окуу, илим*) илими үйрөтөт.

Фразеологизмдердин негизги белгилери төмөнкүлөр:

1. экиден кем эмес бөлүктөн турат;
2. компонентиндеги сөздөрдүн маанилери биригип келип, бир мааниге ээ болот;
3. түз маанисинен ажырап, өтмө мааниге ээ;

4. мааниде кошумча экспрессивдүүлүк же эмоциялуулук боекчо болот;

5. фразеологизмдерди түзүүчү бөлүктөрдүн орун тартиби, алардын ички синтаксистик байланыштары, негизинен, бекем. Айрымдары гана мындай касиетке ээ эмес; *боору таш - таш боор, жонунан кайыш алуу - жонунан кайыш тилүү*;

6. фразеологизмдер сүйлөм тизмегинде синтаксистик жактан мүчөлүк бир милдетти аткарат. *Суу жүрөктү бүгүн көрдүм.*

7. айрым фразеологизмдер сүйлөм катары колдонула берет: *Алтын шилекейиңди чачырат.* Бирок мындай учурда алар фразеологиялык белгисин жоготпойт. Ошондуктан синтаксистик жактан сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабайт.

Фразеологизмдерди классификациялоодо негизги белги катары анын курамындагы сөздөрдүн семантикалык биримдүүлүгү эске алынат. Тилдеги фразеологизмдерди В.В. Виноградов үч типке бөлөт. Биз да ушул классификацияны негиз кылып алып, кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди үчкө бөлөбүз:

1. Фразеологиялык ширешме (ФШ)

Курамындагы сөздөрдүн маанилери менен фразеологизмдердин мааниси байланышсыз жана анын мааниси сөздөрдүн жалпы маанисинен келип чыгат: *Кой оозунан чөп албаган. Койнунда котур ташы бар.* Мындай фразеологизмдердин номинативдик сөздөрдөн турган синоними болушу мүмкүн (*момун, арам ойлуу*). Фразеологиялык ширешмелер образдуу болгондуктан, көркөм чыгармада кеңири колдонулат. ФШге төмөнкүлөрдү мисал келтирүүгө болот: *кара кылды как жарган. оозу менен орок оруу, кылдан кыйкым табуу, иттин кара капталынан. колтугуна суу бүркүү, ак төөнүн карды жарылган), ташын талкан кылуу, күлүн көккө сапыруу.*

2. Фразеологиялык биримдик (ФБ)

Мындай фразеологизмдердин мааниси курамындагы сөздөрдүн семантикасына кандайдыр бир деңгээлге байланыштуу (же жакын) болуп турат. Башкача айтканда, жеке сөздөрдүн семантикасынан фразеологизмдеги жалпы маани келип чыгат.

Мындагы жеке маанилер менен жалпы маанинин өз ара семантикалык байланышын түз же өтмө мааниге карата байкоо жүргүзүп табууга болот: *кулак уккус, көз жеткис* (өтө, алыс), *кабыргасы менен кеңешүү* (өз алдынча ойлонуу), *камырдан кыл сууругандай* (байкатпай) ж.б.

Айрым фразеологиялык биримдиктердин жалпы маанисинин анын курамындагы сөздөрдүн маанилери менен өтө жакындашкан учурлар да кездешет: *көрөйүн деген көзү жок, коёндой окшош, союп каптагандай, коён жүрөк.*

Кээ бир ФШ менен ФБ синонимдеш да болушат: *суу жүрөк - коён жүрөк.*

3. Фразеологиялык айкалыш (ФА)

ФШ жана **ФБдеги** (алардын курамындагы) ар бир сөз эркин сөз-айкашын түзүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган болот. Мисалы, *өнө бою, калы килем* деген ФАдагы *өнө* жана *калы* деген сөздөр ушул туруктуу сөз айкаштарынын тутумунда гана колдонулат.

Тилибизде ФА кеңири өнүгө алган эмес.

ФАга төмөнкүдөй мисалдарды келтиребиз: *жото жилик, кара өзгөй, кара мүртөз, оро кийиз, суй жыгылуу, купулуна толуу, өркөнүң өссүн, бир жаңсыл, керт башы. ак жуумал, чала моңол, таламандын чак түшүндө, орой көзү чарай.*

Фразеологиялык айкалыштын компонентин түзгөн бөлүктөр айрым-айрым жазылат.

Н.М. Шанский фразеологиялык туюнтма (**ФТ**) деген топту да бөлүп чыгып, аларга *эмгектеги жетишкендик, карышкырдан корккон токойго барбайт* деген сыяктуу сөз айкаштарды кошот. Бирок **биз** бул пикирге кошула албайбыз.

ФШ илимий адабияттарда **идиома** деп аталат. ФБге макал жана ылакаптарды да кошуп жүрүшөт, бирок биз бул пикирди да колдобойбуз.

Адабияттар

1. Акматов Т. К.ж.б., 92-95-б.
2. Ибрагимов С., 141-146-б.

3. Нармырзаева К., 73-78-б.
4. Орузбаева Б., 89 - 90-б.
5. Реформатский А. А. 131-132-б
6. Эгембердиев Р., 6 - 20 - б.

17 - ЛЕКЦИЯ

ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Бир тилдеги сөздөрдү (же морфемаларды, сөз айкалыштарын, фразеологизмдерди ж.б.) белгилүү бир тартипте жайгаштырган жана алардын маанилерин түшүндүргөн же башка тилге которгон же алар туюндурган предметтер жөнүндө маалымат берген китеп **сөздүк** деп аталат. Сөздүктөгү сөздөр көбүнчө алфавит тартибинде жайгашат. Уңгулаштык, тематикалык белгилерине карай да түзүлө берет.

Сөздүктөр элдин маданий турмушунда үлкөн роль ойнойт. Алар туура сүйлөөгө, туура жазууга, сөздөрдүн туура маанисин, колдонулушун ачык түшүнүүгө, эне тилдин эбегейсиз байлыгын терең өздөштүрүүгө жол ачат. Сөздүктөр – элдик тилди элге жеткирип, адабий тилдин нормаларынын калыптанышында улуттук каражаттардын башкысы. Башка тилдерди үйрөнүү практикасында да сөздүктөр негизги таяныч катары колдонулуп жүрөт. Сөздүктөрдөн орун алган тилдик материалдар тилдин учурдагы абалын, тарыхын, өнүгүш процессин изилдөөдө баа жеткис кызмат кылат.

Мындан тышкары, алар илим менен техниканын, адабият менен искусствонун, өндүрүш менен чарбанын түрдүү тармактарынан маалымат берип, акыл-ойду, илим-билимди кеңитет, тереңдетет.

19-кылымдын 60-жылдарында Э.Литре 4 томдон турган француз тилинин чоң сөздүгүн жарыялаганда, белгилүү жазуучу Эмиль Золя сөздүктү өтө жогору баалап, “француз цивилизациясына кошулган салым” десе, философ Эрнест Ренан сөздүктүн

авторуна улуттук эң жогорку сыйлыкты ыйгаруу тууралуу жар салган.

Сөздүктөрдү түзүүнүн теориясын жана практикасын үйрөтүүчү лексикологиянын өзүнчө бир тармагы **лексикография** деп аталат.

Тилдеги сөздөрдү жана фразеологиялык айкалыштарды жыйноо, тартипке салуу иши сөздүктөрдү түзүү менен тыгыз байланыштуу. Муну тилдин **лексикография** бөлүмү иштеп чыгат.

Лексикография - (*гр. **lexi** – көп – сөздүк **drapho** - жазамын*) сөздүктөрдү түзүүнүн теориясын жана практикасын үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмү.

Ар бир улуттун турмушунун өнүгүшүндө сөздүктөрдүн ролу чоң. Туура сүйлөөдө, туура жазууда, сөздөрдүн маанисин түшүнүүдө, башка тилди үйрөнүүдө сөздүктөр жардамдашат да, ошол тилдин лексикасынын өнүгүшүн байкоого көптөгөн материалдарды берет. Сөздүктөрдүн пайда болуу тарыхы бир топ узак. Мисалы, арабдарда сөздүктү түзүү иши, окумуштуулардын пикирине караганда, VII - VIII кылымдарда башталган.

Түрк тилдеринин алгачкы сөздүгү катары Махмуд Хусаин Кашкаринин 1072-жылы жазылган «Девону лугатит түрк» («Түрк тилдери сөздөрүнүн жыйнагы») эсептелет.

Совет доорунда К.К.Юдахин, К.Карасаев, Б.Орузбаева сыяктуу окумуштуулар кыргыз лексикографиясын негиздешкен жана анын илимий принциптерин иштеп чыгышкан.

Сөздүктөрдүн типтери. Сөздүктөр милдетине, лексиканын кайсы катмарын топтогондугуна жараша, негизинен, эки топко бөлүнөт:

1. Энциклопедиялык сөздүк

2. Лингвистикалык сөздүк

Энциклопедиялык сөздүктө буюмдар, заттар, окуялар, көрүнүштөр, илимий-техникалык терминдер, сөздүктүн башка типтеринде берүүгө мүмкүн болбогон жер, суу, шаар, адам аттары, алардын тарыхы, сөздөрдүн этимологиясы ж.б. берилет. Мисалы,

мындай сөздүктөрдүн үлгүсү катары Кыргыз совет энциклопедиясы, «Манас», «Ош областы» ж.б. сөздүктөр эсептелет.

Лингвистикалык сөздүктө сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилери колдонуштары аныкталат. Алардын грамматикалык табияты көрсөтүлөт. Мындай сөздүктөр өз ара бир нече топко бөлүнөт.

1. Котормо сөздүк. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилерин башка тилге которуу - котормо сөздүктүн негизги милдети. Мындай сөздүк эки же көп тилде болушу мүмкүн.

Эки тилдеги сөздүк азыркы мезгилде өтө кеңири таралган.

Мисал катары профессор К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн», Х.Карасаев, Ш.Шүкүров, профессор К.К.Юдахин тарабынан түзүлүп, профессор К.К.Юдахин редакциялаган «Орусча-кыргызча сөздүктү» (М., 1944) ж.б. көрсөтүүгө болот. 1965-жылы профессор К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» чыгып, ал 40000 чамалуу сөздү камтыган. Ушул эмгеги үчүн К.К.Юдахинге СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган.

2. Түшүндүрмө сөздүк. Авторлор тарабынан 1967-жылы басмадан чыгарылган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү - Фрунзе: Мектеп, 1984) - ушундай типтеги сөздүк. Анын жаңы редакциясынын 1-тому 1984-жылы жарык көрдү.

3. Тарыхый сөздүк. Чынында, мындай сөздүктү түзүү өтө оор, анткени тарыхый сөздүктө сөздөрдүн тарыхы (б.а., пайда болушу, маанилеринин өзгөрүшү жана өнүгүшү айтылышы жана анын өзгөрүшү, байыркы эстеликтерден азыркы мезгилге чейинки абалы) хронологиялык тартип менен документтер аркылуу берилиши керек. Орус тил илиминде тарыхый сөздүккө И.И.Серезневскийдин «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным - памятникам» деген эмгеги тиешелүү. Бул эмгектеги сөздөр XI-XIV кылымдардагы жазма эстеликтердин бай фактыларынан цитата алуу менен берилген.

4. *Этимологиялык сөздүк.* Белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жыйнап, алардын түпкү тегин изилдеген сөздүк - этимологиялык сөздүк деп аталат.

Мындай типтеги сөздүк ошол тилдеги сөздөрдүн баарын эмес, көбүнчө уңгу сөздөрдү гана камтыйт. А.Преображенскийдин «Этимологический словарь русского языка», М.Фасмердин «Русский этимологический-словарь», В.В.Севортяндын «Этимологический словарь тюркских языков» сыяктуу эмгектери ушул типтеги сөздүктөргө кирет.

5. *Орфографиялык сөздүк.* Мында сөздөрдүн туура жазылышы берилет. Маданиятын өнүгүшү үчүн мындай сөздүк өтө зарыл. Бул сөздүккө профессор Х.Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн» жана анын мектеп окуучуларына арналган варианттарын көрсөтүүгө болот.

6. *Орфоэпиялык сөздүк* сөздөрдү туура, так, адабий нормада айтууга үйрөтөт. Мындай сөздүккө Р.И.Аванесов менен С.И.Ожеговдун редакциясы астында жарыяланган «Русское литературное произношение и ударение» сөздүк-справочниги мисал болот.

7. *Диалектилик сөздүк* бир же бир нече диалектиге тиешелүү сөздөрдү, фразеологизмдерди өз кучагына камтыйт, алардын кайсы аймакта, райондо ж.б. колдонуларын атайын белгилер аркылуу көрсөтөт. Мындай сөздүккө Ж.Мукамбаев тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» мисал боло алат.

8. *Синонимдердин сөздүгү.* Синонимдерди жыйнап, аларга иллюстративдик материалдарды берип, мүмкүн болушунча синонимдердин бөтөнчөлүктөрүн да аныктайт. Орус тилиндеги «Словарь синонимов» (Л.,1975. Ред. А.Ш.Евгеньева) сөздүгүндө синонимдердин айырмачылыгы, алардын экспрессивдик-стилистикалык сапаттары ж.б. атайын белгилер менен аныкталган.

9. *Терминологиялык сөздүк* ар түрдүү илимдердин тармактарында колдонулган терминдердин маанилерин аныктайт да, же котормо, же түшүндүрмө сөздүк тибинде түзүлөт.

Түшүндүрмө сөздүк тибиндеги терминологиялык сөздүктүн үлгүсү катары француз тилчиси Ж.Марузонун орус тилине которгон «Словарь лингвистических терминов» (М., 1960), советтик окумуштуулар Д.Э.Розенталь менен М.А.Теленкованын «Справочник лингвистических терминов», Л.И.Тимофеев менен С.В.Тураевдин «Словарь литературоведческих терминов», А.Квятковскийдин «Поэтический словарь» (М., 1966) сыяктуу эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Терминологиялык сөздүктөр ар бир илимге тийиштүү терминдерди өзүнчө чогултуп, алардын маанисин чечмелеп, түшүндүрүп берет, кээде ал тилден экинчи бир тилге которуп да беришет. Профессор Б. Орузбаева тарабынан «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (Фрунзе, 1972), Б.Орузбаева, В.Закирова тарабынан «Грамматикалык терминдердин сөздүгү» (Фрунзе, 1981), Р.Кыдырбаева, К.Асаналиевдер тарабынан «Адабият таануу терминдеринин сөздүгү» (Фрунзе, 1965) түзүлгөн. Профессор Ж.Шериевдин, А.Муратовдун «Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү» (Фрунзе, 1987), окурмандар тарабынан кеңири колдонууда.

10. Фразеологиялык сөздүк фразеологизмдердин маанисин (маанилерин) ошол тилде түшүндүрөт же башка тилге которот.

Айрым окумуштуулар фразеологизмдерди системалаштыруу, мүнөздөө, сөздүк катары иштеп чыгуу жөнүндөгү тил илимин **фразеография** деп атай баштады.

Окумуштуу Б.Орузбаева лексикография терминине төмөнкүдөй түшүнүк берет:

1. тилдеги сөздөрдү жана фразеологиялык түрмөктөрдү жыйноо жана системага салуу иши;

2. тил илиминин сөздүктөрдү түзүү ишинин теориясын иштеп чыгуучу бөлүмү. Жыйынтыктап айтканда, илимде лексикография али дың бойдон турат. Аны изилдөө келечектин иши.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 96 - 97 - б.
2. Головин Б. Н., 85 - 86 - б.
3. Ибрагимов С., 147-156 - б.
4. Орузбаева Б., 5-8-б.
5. Нармырзаева К. 78-83-б.

18-ЛЕКЦИЯ

СӨЗДҮК КУРАМДЫН СТИЛИСТИКАЛЫК ЖАНА ХРОНОЛОГИЯЛЫК КАТМАРЛАРЫ

Тилдин сөздүк курамы. Тилдеги сөздөрдүн баардыгы анын сөздүк курамын түзөт. Сөздүк курамдагы сөздөрдүн саны тилдерде бирдей боло бербейт. Сүйлөп жаткан мезгилдеги адам колдонгон сөздөрдүн санын эсептеп чыгуу кыйын. Ошондой болсо да тигил же бул тилдеги сөздөрдүн санын ал тилде чыккан жазма адабияттын үлгүлөрү боюнча аныктап көрсө болот. Маселен, К.К.Юдахин түзгөн «**Русско-киргизский словарь**» 50 миңге жакын сөздү, ал эми «**Киргизско-русский словарь**» 40 миңден ашык кыргыз сөзүн камтыйт. Д.Н.Ушаковдун түшүндүрмө сөздүгү 90 миң, сөздөн турса, В.И.Даль түзгөн «Толковый словарь живого великорусского языка» сөздүгү 200 миңден ашык сөздөн турат. Объективдүү жана субъективдүү себептерге байланыштуу аталган сандар тилдеги сөздөрдүн саны боюнча толук маалымат бере албайт. Азыркы кездеги өнүккөн жана кеңири колдонулуп жаткан тилдердин ар биринин карамагында жүз миңдеген сөздөр колдонулары белгилүү болду. Кайсы бир элдин тилинин байлыгына салыштырганда анын айрым өкүлдөрүнүн сөздүк запасы өтө чектелген өңдөнүп кетет.

Маселен, улуу орус жазуучусу А.С.Пушкиндин чыгармалары 21290 сөздөн турары аныкталды. Ал Ч.Айтматовдун чыгармалары 29000 сөздөн андан да ашык, ага чейин турарын окумуштуулар тактаган.

У.Шекспирдин чыгармалары 15 миң сөздөн, Дантенин сөздүгү 8 миңден турат. Психологдордун маалыматына караганда, сабаттуу же билимдүү адамдын сөздүгү 4000-6000 сөздөн турат. Бул маалыматтарга таянып, сөздөрдү колдонулуш даражасына ылайык группаларга бөлүп кароого болот. Маселен, адабий текстте (ошондой эле сүйлөө тилинде) колдонулган сөздөрдүн 90% тин өтө жыш колдонулган же көп кайталанган 2000 сөз түзөрү такталды. Ал сөздөрдүн катары адамга, айрыкча керектүү буюмдардын, кыймылдын аттарын, ар түрдүү белгилерди, сан, өлчөм маанилерин билдирген сөздөрдөн турары байкалды. Адамдын кебиндеги ал сөздөргө *кол, турмуш, суу, иш, ден соолук, жакшы, жаман, күн, кичине* сыяктуу сөздөрдү кошууга болот.

Сөздөрдүн күнүмдүк турмуштагы колдонулушун эске алып сөздөрдү **активдүү** жана **пассивдүү сөздөр** деп бөлүп кароо зарыл.

Активдүү лексикага элге белгилүү болгон жана зарылдыкка жараша кеңири колдонулган сөздөр кирет. Ал сөздөрдүн саны адамдын билимине, жаш курагына, айрыкча, кесибине тыгыз байланышкан.

Пассивдүү лексика деп унутулган же тилибизге жаңыдан келип кирген, бирок колдонууга анчалык муктаждык болбогон сөздөрдү кошууга болот. Адамдын тилинин сөздүк курамы канчалык бай болсо, анын ою да ошончолук таасын жана жеткиликтүү болот.

Ошондуктан сүйлөө маданиятынын милдеттеринин бири жаңы сөздөрдү пассивдүүлүктөн улам активдүү катарга өткөрүп туруу болуп саналат.

Тилдин сөздүк курамы мезгил өтүү менен бирге өзгөрүлүп турат. Бирок лексиканын басымдуу көпчүлүгү дайыма сакталып, айрымдары жаңыланып, жаңы сөздөр менен толукталып турат. Жаңы сөздөрдүн тилге келип кириши, негизинен, саясий түзүлүштүн, коомдук мамиленин өзгөрүшүнө, турмуштагы мааниси менен гана шартташкан эмес. Сөздүн азыркы адабий тилдин стилдик

системасындагы алган орду да мааниге ээ. Себеби сөздүк курам стилистикалык жана хронологиялык катмарларга бөлүнөт.

Тилибиздеги бардык сөздөр стилистикалык катмарлануу жагынан **китептик сөздөр** жана **сүйлөшүү сөздөрү** болуп экиге бөлүнөт. Буларга функционалдык стилдин түрлөрүнүн баарына жарамдуу болгон **орток лексика** кошулбайт.

Китептик лексика баарынан мурда адабий-жазма (илимий, публицистикалык, иш кагаздар, көркөм стилдин тилинде, алардын ошол стилдик белгилерин сактаган оозеки формаларында) жана көтөрүңкү оозеки кепте пайдаланылат.

Китептик лексика төмөнкүдөй семантика-стилистикалык разрядарга бөлүнөт:

1. Терминологиялык лексика. Буга философиялык терминология, коомдук-саясий терминология жана лексика, жалпы колдонулуучу техникалык терминология, жалпы колдонулуучу жеке илимдердин терминдери кирет. Мисалы: *аң-сезим, материя, диалектика*, философиялык; *партия, өкмөт, сот, келишим. ишембилик, коомдук-саясий, радист* - жалпы колдонулуучу техникалык; *грамматика баш мүчө, сөз айкашы-жеке илимдин терминологиясы жана лексикасы жана башкалар.*

2. Тарыхый сөздөр. Тарыхый сөздөргө өткөн доордогу турмуштагы түшүнүктөрдү туюнткан, мисалы, кыргыздардын революцияга чейинки турмушун сүрөттөгөн чыгармалардагы *болуш, датка, миң башы, казы, ыстарчын* сыяктуу сөздөр кирет.

Кыргыз элинин байыркы доордогу турмушун сүрөттөө үчүн **каган, ажо** деген сыяктуу сөздөр керектелет. Тилдеги мындай көрүнүш башка элдердин тилине да мүнөздүү.

Тарыхый сөздөр сүрөттөлүп же сөз болуп жаткан доордун реалдуу картинасын тартууда, дүйнө сүрөттүн тартууда фактылардын ишенимдүү болушун ырастоодо көркөм жана илимий чыгармаларда кеңири колдонулат.

3. Экзотизмдер башка элдердин турмушун сыпаттоодо пайдаланылат. Андай сөздөрдүн башка тилдерде эквиваленти

болбойт. Мисалы, өзбек элинин турмушун сыпаттап жазууда *дутар, рубаб, паранжи* сыяктуу сөздөрдү колдонуу зарыл.

Кыргызча *жайлоо, комуз* деген сыяктуу сөздөр башка тилдерге карата экзотизм болуп саналат.

4. Китеп стилинин лексикасы. Буга биринчи кезекте архаикалык жана поэтикалык лексика кирет.

Архаикалык лексика күндөлүк колдонуудан чыккан болот. Алар көбүнчө, тарыхый чыгармаларда колдонулат. Мисалы, Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында *таксыр, ханзаада, лаппай, урматы улук жарыктык, бекзада, ханике, айым* сыяктуу архаикалык лексикаларды пайдаланып, чыгарманын көркөмдүгүн бир топ арттыра алган. Лексиканын стилистикалык бул катмары жөнөкөй жана сөз айкашы формасында болот.

5. Сүйлөшүү лексикасы. Эркин аңгемелешүүдө, көбүнчө, турмуш-тиричилик темасында сөз жүргөндө пайдаланылат. Сүйлөшүү лексикасы илимий жана иштиктүү кепте да оозеки формада колдонула берет, бирок стилди төмөндөтөт. Сүйлөшүү лексикасынын тобуна кирген сөздөр төмөнкүдөй семантика-стилистикалык разрядга бөлүнөт:

а) **Карапайым лексика** сүйлөшүү лексикасынын сан жагынан көпчүлүгүн түзөт. Бул сөздөр азыркы учурда адабий тилди байытуунун булагы катары да каралат. Карапайым лексика сүйлөшүү карапайым лексикасы (*сүт эмди - жаш* деген, *мээси иштейт - акылы түзүк* деген, *ашкабак - акылсыз, турмушта бышпаган* деген мааниде колдонулат) жана адабий карапайым лексика (*өлдү – дүйнөдөн кайтты* деген, *денеси ысып - ысытмалап* деген мааниде, *ооруп - сыркоолоп* деген мааниде колдонулат) болуп экиге бөлүнөт. Адабий тилди байытууда адабий карапайым лексика чечүүчү мааниге ээ.

б) **Вульгаризмдер** адабий тилдин нормасына жатпайт. Вульгаризм (орой сөздөр), көбүнчө, адабий көркөм чыгармалардагы каармандардын кебинде пайдаланылат жана кескин терс баалоо жана оройлукту туюнтуу касиетине ээ. Мисалы, **айбан, ит,**

таштанды деген сыяктуу сөздөр адамга карата айтылып, текстте өзгөчө стилдик милдет аткарат.

в) **Жаргонизмдер** - табийгый бир же бир нече тилдердин базасында аларга мүнөздүү айрым категорияларды өзгөртүп, башкаларга түшүнүксүз ыкмада жасалган сөз же ал аркылуу түзүлгөн сүйлөм. Аскердик, канцелярдык, деңиз, спорттук, уурулардын жаргондору болушу мүмкүн. Бул сөздөр, адатта, ошол топко кирген адамдар менен макулдашылып жасалат жана түшүнүктүүлүгү боюнча чектелүү болот. Мисалы, **мент** (милиция), **ханка** (апийим).

г) **Диалектилик сөздөр** айрым адабияттарда *областтык сөздөр, провинциализм* деп да аталат. Диалектизмдер айыл жерлеринде жашоочулардын кебинде кеңири кездешет. Текстте пайдаланылган диалектилик сөздөр персонаждын кептик мүнөздөмөсүн ачууда, сүрөттөөдө жергиликтүү колоритти түзүүдө стилдик зор мүмкүнчүлүккө ээ. Алар, адатта, адабий тилдин нормасына жатпайт.

Лексиканын хронологиялык катмары

Ар кандай тилдин сөздүк курамы, ошол тилдин грамматикалык түзүлүшү жана фонетикасы менен салыштыра каралганда, тарыхый жактан дайыма кыймылда болот. Б.а., тил дайыма лексикалык жактан толукталып турат, көптөгөн сөздөр колдонуудан чыгат, айрыкча сөздөр жаңы мааниге ээ болот. Ошондуктан ар кандай тирүү тилдин сөздүк курамынан эскирген жана жаңы сөздөрдү табууга болот.

Архаизмдер - азыркы тилде атайын максат менен колдонулган эскирген сөздөр. Бул сөздөр туюнткан түшүнүк ушул күндө башка сөздөр менен туюнтулат. Мисалы, **от араба** деген сөз М.Элебаевдин «Жолдо» деген аңгемесинде **поезд** деген мааниде колдонулат. Демек, 20-30-жылдарда кыргыздар **поездди от араба** деп аташкан. Архаизмдер эскирген башка сөздөрдөн өзүнүн синоними бар экендиги менен бөлүнүп турат. Мисалы, **аэроплан-**

самолёт, төңкөрүш-революция, кыр көрсөтүү-демонстрация, шыгыр хор ж.б.

Тарыхый сөздөр баарынан мурда эски коомдук-саясий жана маданий турмуштук түшүнүктөрдү өзүнө камтыган сөздөр болот. Тарыхый сөздөр өздөрүнүн жашы жагынан да биринен-бири айырмаланат. Мисалы, **ажо, каган** деген сөздөр **аталык, паңсат** деген сөздөрдүн жашы боюнча байыркы экендиги байкалып турат. Тарыхый сөздөр лексикалык (*ажо, эшик ага, казы*) жана семантикалык мисалы, *ордо*) болуп эки топко бөлүнөт. Булар илимий жана көркөм чыгармаларда фактыларды так берүүдө, тарыхый стилизациялоодо пайдаланылат.

Неологизмдер. Тилдеги жаңы сөздөр, ошондой эле жаңы мааниге ээ болгон сөздөр, же алардын формалары неологизмдерге кирет да, бул сөздөр архаизмге карама-каршы коюлат. Тилдин байыркылыгын жана толукталышынын бир формасы катары неологизмдер адбий тилде белгилүү кызмат аткарат. Неологизм деген түшүнүк - шарттуу түшүнүк, б.а., кайсы бир мезгилде неологизм деп эсептелген сөздөр кийин активдүү лексикага, кээде пассивдүү лексикага өтүшү мүмкүн. Мисалы, **кеңеш, төңкөрүш, ликбез, совет, колхоз** деген ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы жаңы (неологизм) сөздөрдүн бир бөлүгү тарыхый сөзгө (*ликбез*), бир бөлүгү архаизм - (*кеңеш, төңкөрүш*), бир бөлүгү активдүү сөзгө (*совет, колхоз*) өткөн. Алар да азыр пассивдешүүгө айланды. Коомдук-саясий (түзүлүштүн ар бир өткөөл мезгили тилде жаңы сөздөрдү жаратат.

Адабияттар

1. Акматов Т. К. ж.б., 65 - 89 - б.
2. Ибрагимов С., 135-138-б.
3. Кодухов В. И., 177-184-б.
4. Орузбаева Б., 24, 43, 105-б.
5. Нармырзаева К., 83-88-б.

19-ЛЕКЦИЯ МОРФЕМАЛАР

Сөздөрдүн материалдык жактан бир же бир нече бөлүктөргө бөлүнүшү же бөлүнбөй калышы тилдин ар түрдүү баскычтарында түрдүү максатта, ар башка планда изилденет. Сүйлөмдөгү сөздөр өз ара майда бөлүктөргө же топторго бөлүнүшү мүмкүн. Бирок алардын табияты бири-биринен айырмаланып турат. Тыбыш (фонема), морфема деген түшүнүктөр жана терминдер ошол өзгөчөлүктөргө байланыштуу каралат.

Морфема жөнүндөгү түшүнүк жана ушул терминдин өзү да орус тилчиси И.А.Бодуэн де Куртенэ тарабынан сунуш кылынган. Бул окумуштуу сүйлөмдөрдүн маанилүү сөздөргө, сөздөрдүн морфологиялык муундарга же морфемаларга, морфемалардын фонемаларга бөлүнөрүн белгилеген.

Мына ушул бөлүштүрүүнүн негизинде морфеманын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот:

1) Морфема – сөздүн бөлүгү. Ушул белгиси аркылуу *морфема* (бир нече морфемадан турган) сөздөн айырмаланат. Мисалы, *Билимди элден изде, алтынды жерден изде* деген макалда алты сөз бар. Мындан билимди үч морфемадан (*бил-им-ди*), калгандарынын ар бири эки морфемадан (*эл-ден, из-де, алтын-ды, жер-ден*) түзүлгөн. Морфема сөзгө дал келип калышы да мүмкүн. Бул учурда андай сөз өз ичинен маанилүү бөлүктөргө бөлүнбөйт: *бала, кызыл, элүү, чурка ж.б.*

2) Морфема – сөздүн ар кандай эле бөлүгү эмес, өзүнчө мааниси жана өзүнчө формасы бар бөлүгү. Мына ушул белги аркылуу ал фонемадан айырмаланат, анткени фонема өзүнчө мазмунга ээ эмес. Демек, морфема- кош пландуу, фонема - бир пландуу бирдик. Мисалы, китептерди деген сөздө 10 фонема (к, и, т, е, п, т, е, р, д, и), үч морфема (*китеп* - заттын атын билгизген бөлүк, *-тер* көптүк маанини билгизген бөлүк, *-ди* - тике объектини билгизген бөлүк) бар.

3) Морфема – сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү эң, кичине (өзүнчө мааниси жана формасы бар бөлүккө бөлүштүрүүгө мүмкүн болбогон) бөлүк. Ушул белги морфеманы туунду негизден, кээде жасалышына карай бөлүнүштөн өзгөчөлөп турат. Мисалы, *дыйкан-чылык*, деген сөздө морфологиялык жактан *дыйкан-чы-лык* деген 3 морфема, жасалышы жактан *дыйкан-чылык* деген эки бөлүк бар. Бул сөздүн туунду негизи - *дыйканчылык*.

Эскертүү: Тил илиминин тарыхында туундуну негизги морфема катары эсептеген да пикирлер болгон. Бирок бул пикирге биз кошулбайбыз, себеби туунду негиз эң кеминде 2 морфемадан түзүлөт. Морфема ушул белги аркылуу фонемадан да айырмаланат; морфема - морфологиялык, фонема - фонологиялык эң кичине бирдик. Мына ошондуктан морфеманын тыбыштык түзүлүшү фонетикалык жактан төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдүн бирине дал келе берет:

- 1) бир тыбышка: *ыр-да-т, кел-е-м, оо-дар, а-ны;*
- 2) бир нече тыбышка: *иш-те, жаз-дыр, ырыс-туу-лук;*
- 3) бир муунга: *ал-ба, жет-кир, көл-чүк, кес-кич;*
- 4) бир нече муунга: *талаай-луу, кызмат-чы.*

Жогорку фактылардан кээ бир морфемалардын муунга дал келбей калгандыгын да байкайбыз: *ыр-да-т* сөзүндөгү *-т*, *кел-е-м* сөзүндөгү *-е, -м*; *ырыс-туу-лук, талаай-луу, кызмат-чы* сөздөрүндөгү алгачкы морфемалар ушундай өзгөчөлүктөргө ээ.

Морфеманын мааниси жана формасы ар түрдүү карымкатышта болгондуктан, аларды тактап изилдөө максатында тил илиминде морфа (америкалык тилчи Ч.Хоккет тарабынан сунуш кылынган) экинчиси сема (чех тилчиси В.Скаличка тарабынан) терминдери сунушталган.

Морфеманын конкреттүү фонетикалык варианты морф же морфа деп аталат. Мисалы. орус тилиндеги *раз* - префиксинин [рлз]. [рлс], [рьс], [роз], [раз] жана [рас] деген морфалары бар: *разбег, расход, разбивать, расписание, розыск, ростись, развитость, разум, распря.*

Кыргыз тилинде илик жөндөмөнүн көрсөткүчү төмөнкүдөй морфаларга ээ: *-нын, -нин, -нун, -нун; -дын. -дин, -дун, -дун: -тын. -тин; -тун; -тун: -(д)ин, -(д)ун, -(д)ун.*

Морфеманын эң кичинекей семантикалык бирдиги **сема** деп аталат. Мисалы, супруга сөзүндөгү -а 1) женский родду. 2) атооч жөндөмөнү, 3) жекелик санды билгизет. Демек, ал үч семага ээ болуп эсептелет. *Иштеймин* сөзүндөгү-*мин*

1) 1-жакты, 2) жекелик санды, 3) келер чакты туюндурат. Бул мүчөнүн үч семасы бар. Демек, морфема морфалар менен семаларды бир бүтүндүккө бириктирүүчү касиетке ээ.

Морфемалардын түрлөрү - морфемалардын өз ара карым-катышы алардын семалары менен морфаларынын өз ара мамилесине ылайык аныкталат. Мына ошондо алардын төмөнкүдөй түрлөрү белгиленет:

1. Омоним морфемалар, б.а., морфемалары бирдей, бирок семалары өз ара байланышта болбогон морфемалар: *атка* (жылкыга) - *аткан* (мылтыкты), *бийлейт* (мамиле категориясынын мүчөсү) - *келет* (жак мүчө).

2. Синоним морфемалар, б.а., семалары бирдей, окшош бирок морфемалары ар башка морфемалар: *билгиз* - *билди*; *көйнөкчөн* - *көйнөктүү*.

3. Антоним морфемалар, б.а., семалары өз ара карама-каршы келген морфемалар: *акылдуу* - *акылсыз*.

Морфемалардын классификациясы

Морфемалар милдети (функциясы), өз алдынча колдонулушу сөздүн тутумундагы орду, көп сөздүн же бирин-экинчиси тактап айтканда, жалгыз сөздүн курамынан кезигиши бирдей эмес. Ушул өзгөчөлүктөргө ылайык алар бир нече топко ажырайт.

Морфемалар функциясына карай эки топко бөлүнөт. Алардын бири - **уңгу**, экинчиси - **мүчө** деп аталат.

Уңгу жана анын мүнөздүү белгилери

Уңгу - сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү негизги морфема. Ал сөздүн маани жактан өзөгүн түзөт. Ансыз бир да

сөздүн болушу, б.а., тилде жашашы мүмкүн эмес: *келди, барат, жазды, өткөр, жетет, түндө. ээрге ж.б.*

Уңгу - бир нече сөздүн, кээде бир эле сөздүн курамынан кезигүүчү морфема.

Бир нече сөздүн тутумунда орун алган уңгулар сан жагынан көп. Мунун өзү-тилге мүнөз берүүчү мүмкүнчүлүктөрдүн бири. Бул аркылуу бир эле уңгудан бир сөздүн ар түрдүү формалары (*бас, басты, басат, баскан ж.б.*) же ар башка сөздөр (*басык, басма, баскыч, басырык; ход, ходить, уходить, приход*) жасалат.

Ушул өзгөчөлүктү эске алсак, уңгу дегенибиз тыбыштык түзүлүшү, лексикалык мааниси боюнча жалпылыгы бар сөздүн андан ары дагы мүчөлөштүрүүгө болбой турган, дээрлик өзгөрбөс, орток бөлүгү. Мындай бөлүк ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө ылайык сөз формаларынын баш жагынан, ортосунан, аягынан орун алат.

Уңгуга берилген жогоркудай аныктама жана уңгуну табуунун жогоркудай ыкмасы орус тилиндеги *малина, буженина* тибиндеги сөздөрдүн тутумундагы уңгуга толугу менен туура келе бербейт, анткени мындагы уңгулар: *мал-, бужен-* бир нече сөздүн курамынан кезикпейт. Ошондуктан алар «сейрекчил уңгу» (**унифема**) деп аталат. Мындай уңгуларды табуу үчүн уңгулаш сөздөрдү, сөз формаларын табууга аракеттенүүдөн эч натыйжа чыкпайт. Бул учурда көңүлдүн борбору көмөкчү морфемаларга бурулат.

Эгерде көмөкчү морфемалардын мааниси жана формасы ушул калыбындагы сыяктуу болуп (же анча-мынча өзгөрүүлөр менен) башка сөз формаларынын тутумунан да билинип турса, анда башкы уңгусу айрым гана сөздүн тутумунан кезиккен бул өңдүү каражаттарды да морфологиялык жактан мүчөлөштүрүү керек: *мал-и-на (сало, рябина, конина)*. Мунун өзү морфологиялык талдоо болот. Бирок ал жасалышы жагынан талдоо болуп саналбайт.

Уңгу-тыбыштык жактан бир кыйла туруктуу бөлүк. Ал башка сөздөрдүн, морфемалардын таасири менен бир нече фонетикалык вариантта өзгөрүлө бербейт. Мындай өзгөчөлүк,

айрыкча, түрк тилдерине мүнөздүү. Муну менен уңгунун, аз да болсо өзгөрүүгө учурашы мүмкүн экендиги жокко чыкпайт. Ал эми орус тилинде уңгулар сөздөгү башка морфемалардын таасири менен фонетикалык өзгөрүүгө же тарыхый алмашууларга учурай алат. Мисалы, **ход** деген уңгу *доходы, доход, выход, ходитъ*, сыяктуу сөздөрдө тыбыштык жактан өзгөрүп айтылат. *Книга, книжный, братъ, беру* деген сөздөрдө уңгулар *книг-, книж; бр-, бер-* түрүндөгү варианттарга ээ болот.

Демек, уңгулардын фонетикалык жактан туруктуулугу дүйнөдөгү бардык тилдерде эле бирдей эмес.

Татаал сөздөрдө бир нече уңгу болот. Уңгу тыбыштык түзүлүшү жактан көмөкчү морфемага караганда, адатта, узунураак келет. Мисалы, кыргыз тилинде бир үнсүздөн турган уңгу жок, бирок мүчөлөр бар. Уңгулардын бир кыйласы өз алдынча сөз катары колдонулууга жөндөмдүү болгондуктан, алардын толук тизмесин берүү өтө эле кыйын. Бирок бардык эле уңгулар өз алдынча колдонуу касиетине ээ болгондуктан, уңгунун санына караганда сөздүн саны кыйла көп. Ошондуктан текстте сөзгө салыштырганда уңгу көп кайталанып колдонулат.

Уңгулардын структуралык классификациясы

Уңгулар кепте кошумча морфеманын (мүчөнүн) жардамысыз, өз алдынча колдонулабы? деген суроого ылайык өз ич ара эки топко бөлүнөт:

- 1) эркин уңгу;
- 2) байланышма уңгу;

Кошумча морфеманын жардамысыз эле, өз алдынча сөз катары колдонулууга жарамдуу уңгу эркин уңгу деп аталат. Мындай уңгулар мүчө уланган түрдө да, уланбаган түрдө да кезиге берет: *кел (келди, келбе), көл (көлдүн, көлдө), тур (турган, турчу), он, алты, өз, кагаз (кагазга), стол (столовая), кино.*

Бул типтеги тил каражаттары, бир жагынан уңгу, экинчи жагынан өз алдынча сөз катары колдонула алгандыктан, **уңгу сөз** деп да аталат.

Кепте жеке, өз алдынча колдонулбастан, кошумча морфеманын жалганып турушу аркылуу гана пайдаланылган уңгулар да бар. Мындай уңгуларды **байланышма уңгу** деп аташат. Ага төмөнкү сөздөрдүн курамындагы уңгуларды кошууга болот: *жойчу, жойло, чолок, чолтой, чолтон, чолток; түтө, тутун; кутул, куткар, кутказ; үйрөн, үйрөт; жөтөл, жөткүр; кызар. кызаңда, кызалаңда, кызакта, кызгылтым. кызгылт ж.б.*

Орус тилиндеги байланышма уңгу **-ул** айрым учурларда кезигет: *улица, переулок, уличный.*

Бардык тилдерде эле эркин уңгу менен байланышма уңгунун өз ара катышы бирдей эмес. Мисалы, флективдүү тилдерде - байланышма уңгу, түрк тилдеринде эркин уңгу басымдуулук кылат.

Мүчө жана анын мүнөздүү белгилери

Мүчө жеке, өз алдынча туруп кандайдыр бир лексикалык маанини билгизе албайт. Ошол себептүү **-лар, -ып, -сын, -т** сыяктуу мүчөлөр кепте жекече колдонулбайт.

Мүчөлөр уңгуга жалгануу аркылуу гана мааниге ээ болот: уңгудан жаңы (башка) сөз жасап чыгарууга, сөздүк курамды байытууга сүйлөм ичиндеги сөздөрдү өз ара байланыштырууга, тилге ыраатуу, маанилүү мүнөз берүүгө, уңгу аркылуу берилген жалгыз түшүнүктү конкреттештирүүгө катышат.

Көпчүлүк түрк тилинде **-чы** мүчөсү бар. Бул мүчөнү кабыл алган сөздөр кесипти билгизет: *башчы, катчы, ырчы, жатакчы, өтүкчү.* Ушундай эле жалпы мааниге **-ец** суффиксинин жардамы менен орус тилиндеги төмөнкү сөздөр да жетишкен: *пловец, борец* ж.б.

Мүчөлөрдүн жардамы аркылуу уңгунун маанисинин тактала тургандыгына мындай бир мисал келтирелик. Орус тилинде письмо *писать, писание* деген уңгулар бар. Бул уңгу жеке өзүнчө туруп такталган маанини түшүндүрө албайт. Жогорку сөздөргө орток болгон гана өтө жалпылыкты туюндурат. Бирок ага мүчөлөр жалганса, сөздүн лексикалык мааниси даана билинет.

Ошентип, жеке, өз алдынча колдонулбаган, уңгуга уланып, анын маанисин тактаган, өзгөрткөн, башка сөздөр менен тутумда-

шуусун жөнгө салган же маанисин экинчи бир мааниге өткөргөн морфема - **мүчө** деп аталат.

Бир катар тилдерде мүчөлөр уңгунун тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташып колдонулат жана бир нече вариантка ээ болот. Мындай тилдердин катарына, мисалы, түрк тилдери кирет: *-нын, -нин, -дун, -дун* ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, морфология үчүн морфемаларды ажыратуу жолдору жана сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүү маселелери эң маанилүү проблема болуп эсептелет.

Морфема - сөздүн грамматикалык жактан эң маанилүү бөлүгү. Ал аркылуу уңгу жана сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү формалар ж б. ажыратылат. Морфеманын түрлөрүн билип алуу сөздүн составын туура ажыратууга жардам берет. Морфема уюштурууга катышкаи фонемаларды, муундарды көрө билүүнү дагы билиш керек. Сөз жасоого катышкан морфемаларды аныктай билүү өтө маанилүү

Адабияттар

1. Акматов Т.К. ж.б.,111-120-б.
2. Головин Б. Н., 111-115 - б.
3. Ибрагимов С., 157 - 166 - б.
4. Орузбаева Б., 176 -178 - б
5. Нармырзаева К., 90-95-б.

20-ЛЕКЦИЯ

СҮЙЛӨМ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

Тилдин синтаксистик системасын үйрөнүүдө негизги бирдик болуп **сүйлөм** эсептелет. Сүйлөмдүн жаратылышын аныктоодо тилдик теориянын, философиянын, логиканын, психологиянын жана башка азыркы илимий билимдердин жетишкендиктерин эске алууга туура келет. Бул боюнча бүгүнкү синтаксистик теориялардагы айрым пикир келишпегендиктерге карабастан, тилдик

изилдөөлөрдөгү диалектикалык-материалдык негизде такталган айрым көз караштарга токтолуп өтүүгө болот.

Тилдин кызматы, анын коммуникативдик функциясы сүйлөмдөр аркылуу ишке ашат. «Сүйлөм - ойду түзүүнүн, билдирүүнүн жана башка бирөөгө жеткирүүнүн негизги ыкмасы» деген аныктама кийин эле пайда болду. Ал эми сүйлөмдүн чыныгы табиятын ачуу, ага аныктама берүү аракеттери байыркы Греция менен Рим тил илимдеринен бери келет.

Мурун сүйлөмдүн маани жагына көңүл бурулуп, «сүйлөм - сөз аркылуу берилген ой» деген аныктамага таянып келишкен. Ал гана эмес XIX кылымдагы тилдик аныктамалар дагы эле тилдик категорияны логикалык ой-жүгүртүүнүн категориялары менен далилдөөгө аракет кылганы байкалып турат. Маселен, «сүйлөм логикалык жактан ой жүгүртүүнүн (суждение) сөз аркылуу берилиши» дегендин өзү эле буга далил боло алат. Ал эми ой жүгүртүү деген эмне, анын түзүүчүлөрү кайсылар? Бул болсо кандайдыр бир белгисизди экинчи белгисиз менен далилдөө үчүн жасалган аракетке окшоп кетет. Адатта, логика илими субъект менен предикаттын ортосундагы мамиленин бар же жогун ырастоо же төгүндөө, чын же жалган экендигин түшүндүрүү маселелерин иликтейт. Бирок бул логикалык категорияларга муктаж болбогон сүйлөмдөр көп. **Бүгүн качан келесиң?** деген сыяктуу сүйлөмдөргө логикалык категорияларды кыноонун кажети жок. XX кылымдын башында сүйлөмдүн табиятын психологиялык категориялардын жардамы менен аныктоо аракеттери дагы болгон. «Сүйлөм - психологиялык акт, ал – ой-жүгүртүүнүн, кабар берүүнүн психологиялык көрүнүшү» деген аныктамалар да болгон.

Жалпы тил илиминдеги сүйлөмгө берилген аныктамалардын саны 300гө жетет. Ар кандай грамматикалык түзүлүштөгү тилдердин өзгөчөлүгү жана ал тилдерди изилдеген окумуштуулардын жеке билими сүйлөмдүн маңызын, кызматын, ордун толук камтыган жалпыга бирдей жана алгылыктуу аныктама беришкыйын экендиги жөнүндө айтып турат. Бирок азыркы тил

илиминде сүйлөмдүн негизги белгилерин тактап чыгуу боюнча тийиштүү талаптар жана макулдашылган жоболор бар.

Сүйлөмдүн негизги функциясы - коммуникативдүүлүк, биз кабарлоо, билдирүү, маалымат жеткирүүчүлүк. Мындай функция тилдин грамматикалык жактан туура уюшулган сүйлөмдөрү аркылуу ишке ашат. Сүйлөм жөнүндө аныктама акыркы ушул мааниге барып такаларын В.В. Виноградовдун окуусу аркылуу жогоруда тактап өттүк. Бирок сүйлөм маани жагынан аякталган болушу керек, б.а. билдирип жаткан кабар коммуникативдик автономияга ээ болушу зарыл. Ушул себептен, сүйлөм элементтери структуралык жактан белгилүү тилдик каражаттар менен уюшулган «жабык системадан» турушу керек.

Ар бир сүйлөмдө **предикативдүүлүктүн** болушу күтүлөт. Предикативдүүлүк – сүйлөө кезиндеги мазмундун чындыкка жасаган мамилеси. Сүйлөмдүн сөздөн, сөз айкашынан айырмасы дал ушу предикативдүүлүктүн болушу. Бул белги болсо эле, сөз же сөз айкашы сүйлөм болот. Маселен: *Түн. Айдын жарыгы.*

Предикативдүүлүк тийиштүү тилдик каражаттар менен туюнтулат. Тилдердеги предикативдүүлүктү берүүнүн кеңири жайылган каражаты катары жак, мезгил, ыңгай категориялары туюнтулган этиштик форма эсептелет. Ошондуктан сүйлөмдү уюштуруунун борбору болуп баарынан мурун этишти атаганыбыз бекеринен эмес.

Этиштик бөлүгү жок болгон сүйлөмдө предикативдүүлүк каражаттын ролун интонация аткарат.

Сүйлөмдө чындык жөнүндөгү маалымат гана эмес, сүйлөп жаткан адамдын ал чындыкка жасаган мамилеси байкалып турат, б.а. **модалдуулук** дагы сүйлөмдүн бир белгиси болуп эсептелет.

Модалдуулукту билдирүүнүн каражаты болуп морфологиялык ыңгай категориясы, модал сөздөр жана интонация колдонулушу мүмкүн.

Сүйлөм интонацияга жараша эскертүүнү, өкүнүүнү ж.б. билдирет. Маани жактан сүйлөмдөгү ой аякталгандыктын, предикативдүүлүктүн

кативдүүлүктүн жана модалдуулуктун универсалдык каражаты катары интонация жана анын түрлөрү колдонулушу ыктымал.

Сүйлөмдүн дагы бир белгиси - анын тилдин грамматикалык законуна ылайык түзүлүшү. Сөздөрдүн, сөз айкаштарынын тийиштүү формада жана тизмекте келиши маанилүү фактылардан болуп эсептелет.

Сүйлөмдүн табиятын аныктоодогу жогорку белгилер жана категориялар (коммуникативдик, аякталгандык, предикативдүүлүк, модалдуулук, кабардоо интонациясы, грамматикалык жактан туура түзүлүшү) бири-биринен теориялык жактан гана айырмаланат. Ал эми турмушта, сүйлөмдүн тутумунда алар өз ара тыгыз байланышып, ажырагыс бирдикте айтылат, тийиштүү интонацияга ээ болот. Демек, сүйлөм ойдун грамматиканын жана эмоциянын топтошкон бирдигинен турат.

Синтаксис сүйлөмдүн курулушу жөнүндөгү окуу катары сүйлөмгө айланган грамматикалык абстракциянын ар түрдүү баскычтарын изилдейт. Ошол грамматикалык абстракциянын бир баскычы болуп **сүйлөм мүчөлөрү** жөнүндөгү түшүнүк эсептелет.

Маани берүүчү сөздөр сүйлөмдүн тутумунда турганда өзүнүн грамматикалык маанисине ылайык өз ара синтаксистик мамиледе болуп, сүйлөмдүн тийиштүү функцияны - ар түрдүү сүйлөм мүчөлөрүнүн функциясын аткарат. Ал функциялар ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч деп аталат.

Сүйлөм сүйлөп жаткан кишинин өзүнүн оюн ар качан жаңыдан түзүп отурган структуралык схема катары каралат. Сүйлөө агымында жалаң эле “идеалдуу” же грамматикалык туура түзүлгөн сүйлөмдөр кездеше бербейт, тескерисинче, түрдүү себептер менен структуралык-грамматикалык белгилери такталбаган сүйлөмдөр да кездешет.

Алардын экөө тең функционалдык жактан жалпы милдетти аткарышканы менен, грамматикалык жактан туюнтулушу чоң айырманы көрсөтүп калышы мүмкүн.

Сүйлөмдүн түрлөрү. Кайсы гана тилдеги сүйлөм болбосун ал өзүнүн синтаксистик түзүлүшү жана грамматикалык мааниле-

ри жагынан бирдей болбойт. Тилдеги сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал сүйлөм деп, жалпы жолунан эки чоң топко бөлүнөт.

Тилдеги жөнөкөй сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшү жана грамматикалык маанилерине ылайык төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт: Мисалы,

Атама сүйлөм. *Кыштын толугу. Түндүн бир убактысы. Ээн жер.*

Жактуу сүйлөм. *Сууну сиңген жерге төк, кепти уккан кишиге айт.*

Жаксыз сүйлөм. *Жайлоодо ар дайым салкын болот.*

Жалаң сүйлөм. *Каныбектер келет. Студенттер келишти.*

Жайылма сүйлөм. *Күлүк ат чакан сайын арбытат.*

Толук сүйлөм. *Тор жорго Толубай менен Асылкандын эң артык көргөн малы.*

Кемтик сүйлөм.

- *Колуңуздагы эмне?*
- *Сиз билесизби?*
- *Билем.*

Кептеги айтылып жаткан сүйлөмдөрдүн модалдуулук белгилерине, чындыкка карата болгон мамилесин билдирүү максатына карай сүйлөмдөр **жай, суроолуу** жана **илептүү** болуп бөлүнөт.

Жай сүйлөм сүйлөөчүнүн айлана-чөйрөдө, турмушта болуп жаткан окуяларга, түшүнүккө жана ар кандай нерселерге карата болгон оюн жайынча баяндап, кабар берүү максатында айтылат: *Экөө тең алдыда келе жатышты.*

Суроолуу сүйлөм сүйлөөчүнүн угуучудан же жалпы эле ошол чөйрөдө катышып отурган экинчи, үчүнчү тараптагы адамдардын кандайдыр бир окуянын, нерсенин же бир иштин ал-жайынан кабар билүү максатында айтылат.

Пулеметтун баары бүтүңбү? - деп Чапаев чаап бара жатып сурады.

Илептүү сүйлөм түшүнүктөр менен нерселер жөнүндө адамдын чын көңүлүнөн жана ички сезиминен чыккан кабарды билдирүү максатында айтылат: *Ырдаган ким!*

Адамдардын ар кандай абалдагы сезимине байланыштуу айтылуучу илептүү сүйлөмдөрдү (кубануу, кайгыруу, сүйүнүү ж.б. ички эмоциялык сүйлөмдөрдү) ар түрдүү интонация ар дайым коштой жүрөт: *Издешипей табышкан экенсиңер го! Ой, бали, чертет экен да!*

Сүйлөм жөнүндөгү окууну өздөштүрүүдө сүйлөмгө коюлуучу талаптарды же сүйлөмдүн мүнөздүү белгилерин айрымалай билүү өтө маанилүү. Пикир алышуу-турмушта ар дайым болуп тура турган зарыл нерсе. Коомдун бардык мүчөлөрүн бири-бири менен байланыштыруучу, пикир алмаштыруучу курал болуп эсептелген тил катнашуунун негизги формасы катары дайыма сүйлөмдү пайдаланат.

Сүйлөм тилдик закон боюнча грамматикалык жагынан уюшулган кептин бир бүтүн бирдиги жана адамдын оюн уюштуруучу, ал жөнүндө башкаларга кабар берүүчү негизги каражат болуп эсептелет.

Сүйлөм дайыма эле сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын ошол тилдин грамматикалык эрежелери жана закондору боюнча бири-бири менен өз ара байланышып келиши аркылуу уюшулат. Сүйлөм ар кандай эле сөздөрдүн кокустан болгон жыйындысынан уюшула бербейт. Сүйлөм түзүүдө, адатта, айтылуучу ойдун мазмунуна, максатына ылайыкталып, мааниси боюнча бири-бири менен айкаша ала турган сөздөр тандалып алынат да, алар өз ара грамматикалык жактан байланышып келип, натыйжада, бир бүтүн сүйлөм уюшулат. Жыйынтыктап айтканда, бардык сүйлөмдөр үчүн мүнөздүү болгон негизги грамматикалык белгилер предикативдүүлүк (бул модалдуулук, синтаксистик жак категориялары аркылуу берилет) жана кабар берүүчү интонация болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили., 522 - 562 - б.
2. Акматов Т. К. ж.б., 136 - 143-146-б.
3. Кодухов В. И., 236 - 239 -241 - б.
4. Ибрагимов С., 180 - 194 - б.
5. Нармырзаева К., 96-101-б.

ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ ПРЕДМЕТИ БОЮНЧА СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ САБАКТАРЫНЫН КЫСКАЧА ТҮШҮНДҮРМӨСҮ

Студенттердин өз алдынча иштөөсүн жүргүзүү жана ишти кандай максат менен жүргүзүүнү талап кылуунун жол-жобосу, усулдук кеңештер көрсөтүлөт. Тил илимине киришүү предмети боюнча студенттердин өз алдынча иштөөсүнө 1-курстарга күндүзгү окуу бөлүмүнүн студенттери үчүн окуу планында 45 саат белгиленип берилет.

Сабактын максаты: «Тил илимине киришүү» курсу жогорку окуу жайларынын гуманитардык багыттагы факультеттеринде окутулат. Бул курс келечектеги адисти – филолог мугалимди, тилдерди үйрөнүүгө теориялык жактан даярдоону ишке ашырат. Тактап айтканда, тил илимине киришүү курсунда студент улуттук тилди жана окуу процессинде окутулуучу башка тилдерди үйрөнүүдө зарыл болгон теориялык билимдерди алат. Тил жөнүндөгү жалпы түшүнүктөргө жана маалыматтарга ээ болот. Курсту окутууда студенттердин өз алдынча иштөөсүн уюштурууда тил жөнүндөгү жалпы түшүнүгүн ар тараптан кеңейтүүгө басым жасалып окутуучу тарабынан да каралууга тийиш. Анткени кыргыз тилине мүнөздүү болгон тилдик жана кептик кубулуштарды терең үйрөнүү үчүн студент башка тилдерге тиешелүү фактыларды да билүүсү талап кылынат. Демек, тил илимине киришүү курсу филолог адистерди даярдоодо өзгөчө мааниге ээ. Студенттердин өз алдынча иштөөсү бир топ түйшүктүү чыгармачылык менен иштөөнү, окутуучудан эмгекчилдик менен мамиле жасоону кабыл алууну талап кылган иш. Предмет боюнча студенттердин өз алдынча иштөөсүн уюштурууда жана өткөрүүдө тапшырма берүү жана аткаруусун кабыл алууда төмөнкүдөй милдеттер коюлат.

1. Ар бир лекциядан кийин тиешелүү пландагы суроолор берилип, көрсөтмө, усулдук кеңештер айтылып, тапшырмалар белгиленип, адабияттардын бетине чейин көрсөтүлүп берилет.

2. Уюштуруучулук тартип, студент өз алдынча берилген тапшырма боюнча окутуучу тарабынан күн белгиленип берилип, ошол учурда иш кабыл алынат.

3. Студенттердин өз алдынча иштөөсүндө таблицалар, схемалар, карта, классификациялар, буклеттер аткарылат. Иштер файлда берилип, тиркелип аткарылат (кол жазма) формасында иштелет. Өзгөчө чыгармачылык менен так иштелген иштер белгиленип, модулда атайы упай белгиленип коюлат.

4. Айрым бир суроолор оозеки түрдө кабыл алынат. Байланыш кепти өстүрүү адабий тил анын нормалары эске алынат. (Эскертүү: тилдердин классификациялары оозеки суралат, табышмактар, ырлар, макал - лакаптар). «Жазуунун тарыхы» деген темада студенттердин жазмасы өз алдынча иштөөдө өзгөчө эске алынып, кат формасын иштеп беришет. Лекция учурунда 5 мүнөттүк поэзиялык мүнөт жүргүзүлүп, өздөрүнүн чыгармачылык менен жазган ырлары, каттары окулат. Бул окуунун жыйынтыгын студенттер өздөрү коллективдүү түрдө баалашат. Студенттердин чыгармачылык шыгын, көркөм ойлоосун, теориялык билим алуусунун толукталганын байкоого болот. Айрым бир өзгөчөлөнгөн студенттердин иши газетага сунушталып, студенттерге стимул берилет.

5. Студенттердин өз алдынча иштөөсү бааланып, модулда эске алынып упай берилет.

6. Өз алдынча иштөө боюнча кабыл алынган иштер сакталат.

Сабактын кабыл алуу формасы жана усулу: Ангемелешүү, оозеки суроо-жооп, жазуу, диспут, кластер түзүү, синквейн түзүү, Венндин диаграммасы, сүрөт, таблица ж.б.у.с. иштер менен коштолуп берилет. Студенттердин өз алдынча иштөө боюнча берилген сааттары үчүн темалар жумушчу программадагы сааттарды эске алуу менен суроолор, усулдук кеңештер көрсөтүлүп, пайдаланылуучу адабияттар боюнча толук маалымат берилүүгө тийиш. Бул түзүлгөн планда тиешелүү деңгээлде студенттердин кабыл алуусу, иштөөсү сөзсүз эске алынат.

ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ БОЮНЧА СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТӨӨ САБАКТАРЫ

1. Тил илиминин изилдөө объектиси (2 с)

Суроолор:

- 1.1. Тил илимине киришүү предметинин негизги бөлүктөрү
- 1.2. Б.М. Кедровдуу илимдердин классификациясына түшүнүк бер.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тил илимине киришүү предметинин негизги объектиси, максаты, бөлүмдөрүнө түшүнүк берип, бул предметти эмне себептен бардык тилдеги адистер окуп үйрөнүшөт. Эмнелерди окуп үйрөнүүгө болот. Тил таануу же лингвистика - тил анын коомдук табияты жана кызматы, ички структурасы, функцияланышынын мыйзам-ченемдүүлүгү, жеке тилдердин классификациясы жана тарыхый өнүгүшү жөнүндөгү илим экендигине түшүнүк берүү.

Б.М. Кедровдун түзгөн классификациясы боюнча тил илимине киришүү же тил таануу кайсыл илимдин тобуна кирерин аныкта. Илимдердин класификациясын жаттоо керек.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү. -Ф.: Мектеп, 1980, 3-14-б.
2. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. - Б.: 2000, 3-9-б.
3. Головин Б.Н. Введение в языкознание.- М.: Высшая школа, 1983, 4-24- б.
4. Маслов Ю.С., Введение в языкознание. - М.: Высшая школа. 1987, 4-32- б.
5. Кодухов В.И., Введение в языкознание. -М.: 1987. Просвещение, 6-20- б.
6. Орузбаева Б.О., Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү -Ф.: Илим, 1972, 9-34- б.
7. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү.- Ош, 2020, 16-19-б.

2. Тилдин кызматы байланыштын башка каражаттары (2 с)

Суроолор:

- 2.1. Тилдин кызматы. Тилдин пикир алмашуудан башка дагы орду.
- 2.2. Тил улуттук аң-сезимдин же рухтун көрүнүшүн далилдөө.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тилдин кызматын, анын коом, адамдын аң-сезими жана ойлоо ишмердиги менен болгон байланышын, тилдердин тарыхый өнүгүшүнүн закондорун жана функцияланышынын эрежелерин билбей туруп, тилдин системасын, анын бирдиктерин жана категориялары боюнча түшүнүк алуу жөнүндө. Тилден башка да пикир алышуунун жолдору. Карым-катышта адамдар тилдик кошумча каражаттарды да пайдаланарын аныктоо, түшүнүү.

1. Көмөкчү тил
2. Сигнализациянын атайын системасы
3. Илимий символикалар

Коомдо адамдан башкага тилдин берилиши мүмкүн эместигин жана жаныбарларга үйрөтүлүүчү буйруктар аркылуу аткарылуучу иштерди мисалдар менен далилдегиле. Тилдин коомдогу ордун түшүндүр.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К., ж.б., Тил илимине киришүү. - Ф.: Мектеп, 1980. 5-7-б.
2. Орузбаева. Б.О., Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. -Ф.:Илим, 1972, 29-50-б.
3. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 12-16-б.
4. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү.-Ош. 2020, 20-25-б.

2. Тил илиминин бөлүмдөрү, алардын байланышы (2 с)

Суроолор:

3.1. Тил илиминин бөлүмдөрү

3.2. Тил илиминде тил илиминин бөлүмдөрүнүн изилдениши, бири-бирине болгон байланышы.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тил илиминин бөлүмдөрүнүн маанисине жана анын илимде колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө токтолгула. Тил илиминин башка комдук, жаратылыштык илимдер менен болгон карым-катышын же өз ара мамилесин тактоого көңүл бурулат. Тил илими өзүнө тиешелүү бөлүктөрдөн турары, алардын проблемаларын билип алышыңар зарыл.

Экинчи суроодо тил илимине негиз салган Г.В.Лейбниц, Гумбольдт, Фортунатов, Бодуен дэ Куртенэ ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүнө токтолгула. Тил илиминин бөлүмдөрү фонетика, морфология, лексикология, синтаксис, стилистика боюнча байланыштарын карап талдоо жүргүзгүлө.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү., - Ф.: Мектеп, 1980, 3-14-2. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. - Б.: 2000, 3-9-б.
3. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. – Ош. 2020, 15-19-б.
4. Маслов Ю.С., Введение в языкознание. - М.: Высшая школа. 1984, 4 -32 - б.
5. Кодухов В.И., Введение в языкознание. - М. : 1987. Просвещение, 6 - 20 - б.

4. Тилдин коомдук мүнөзү (2 с)

Суроолор:

4. 1. Тилдин коомдогу орду, таасири.
4. 2. Тил - жандуу организмдердин ичинен адамга гана таандык экендигин далилде.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тил коомдун бардык өкүлүн бирдей тейлейт. Бирок тилдин өнүгүшүнө элдин тагдыры, мамлекеттик саясат, окумуштуулардын максаттуу аракеттери таасирин тийгизиши жөнүндө. Колониялык саясаттын салакасы катары Американын жергиликтүү калкы индеецтердин тилдеринин бир нечеси колдонуудан чыгып, унутулуп кетти. Тескерисинче СССРдеги бир нече майда улуттардын тили өнүгө баштагандыгына токтолгула. Эл аралык, мамлекеттик, расмий, орток, уруулук тилдерге мүнөздөмө бергиле.

Экинчи суроодо тил жеке адамдын эмес, коомдун энчиси. Ал адам коому тарабынан түзүлөт жана колдоого алынат. Адам коому болбосо жашабас эле. К. Маркс айткандай «Тил зарылдыктан гана башка бирөө менен аргасыз мамиле кылуу талабынан келип чыккан» деген сөздөрүнө талдоо жүргүз.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К., Давлетов С, Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. -Ф.: Мектеп, 1980, 3-15-б.
2. Ибрагимов С.,Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 10-19-б.
3. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. –Ош. 2020,15-25-б.
4. Кодухов В.И., Введение в языкознание. - М.: Просвещение. 1987. 34-70-б, 94-97-б.

5. Тил жана кептик аракет (2 с)

Суроолор:

- 5.1.Тил менен кептин айырмасы.
5. 2. Кептик аракеттин ишке ашышы.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тил деген эмне, кеп деген эмне буга токтолгула? Тилден түбөлүктүү, тилден артык өнөр жок (Ч.Айтматов). Тилдин жашоосу кепке байланыштуу, ал конкреттүү кеп аркылуу гана берилет (А.Б.Трубецкая) деген аныктамаларга түшүнүк бер?

Экинчи суроодо кеп - тилдик каражаттардын жана белгилердин ыраттуулугу, алардын белгилүү бир билдирүү жасоодогу эрежелердин жана системалардын негизинде турган абалы жөнүндө баяндагыла?

XX кылымдагы окумуштуулардын көз караштарына басым жасап кеп аракеттинин ишке ашышына токтолгула?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: Мектеп, 1980, 5-7-б.
2. Орузбаева Б., Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. - Ф.: Илим, 1972, 29-50 - б.
3. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000,12-16-б.
4. Нармырзаева К.Тил илимине киришүү. -Ош. 2020, 15-25-б.
5. Головин Б.Н. Основы культуры речи. -М.: Высшая школа,1988, 23 с.
6. Мусаев С. Кеп маданиятынын маселелери. -Б.: 1993, 9-б.
7. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. -.1975. 94-б.

6. Тилдердин генеалогиялык классификациясы (4 с)

Суроолор:

- 6.1. Тил илиминде генеалогиялык классификациянын изилдениши.
- 6.2. Генеалогиялык классификация боюнча дүйнөдөгү тилдердин бөлүнүшү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тил илиминдеги тилдердин генеалогиялык классификациясы 12-кылымдын экинчи жарымында Керду Джон ж.б.у.с. окумуштуулар тарабынан тилдердин өз ара тектештиги жөнүндөгү пикирлер каралган. Кээ бир тилдерде өз ара тектештиги жөнүндөгү пикирлер 17-18-кылымдарда эле И.Скалигер, Лейбниц, М.В. Ломоносовдор тарабынан айтылган. Тил илиминде бул теория биринчи жолу Шлейхер тарабынан 1866-жылы түзүлгөн. 19-кылымда тилдердин генеалогиялык классификациясы жөнүндөгү жылуу пикирлер тил илиминде жаралган. Бул жагын кароо керек.

Экинчи суроодо генеалогиялык классификация боюнча грекче теги боюнча жалпылык дегенди билдирет. Тилдердин тектештигин аныктоо аларга тарыхый салыштыруу методун колдонуу жана тарыхый жакындык белгилерин тактоо менен бөлүштүрөт. Тилдер негизинен, төмөнкү топторго (семьяларга) бөлүнөрүн тактагыла, салыштырып билгиле?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: Мектеп, 1980,157-161-б.
2. Ибрагимов С.Тил илиминин негиздери.- Б.: 2000, 20-26-б.
3. Кодухов В.И., Введение в языкознание.- М.: Просвещение, 1987, 261-275 - б.
4. Орузбаева Б.О., Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү -Ф.:Илим, 1972, 29-50-б.
5. Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. -Ош. 2020, 25-30-б.

7. Тилдердин морфологиялык классификациясы (2 с)

Суроолор:

7.1. Тилдердин морфологиялык классификациясынын изилдениши.

7.2. Тилдердин морфологиялык классификациясы боюнча бөлүнүшү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо 19-кылымдын баш ченинде (1808) Фридрих Шлегель дүйнө жүзүндөгү тилдерди үч топко бөлүштүргөн. 1836-жылы Вилгельм Гумбольдт тарабынан сунуш кылынган.

1866-жылы немец окумуштуусу Август Шлейхер тарабынан иштелип чыккан.

1. Аморфтук тилдер

2. Агглютинативдүү тилдер

3. Флективдүү тилдер

Морфологиялык классификация грамматикалык түзүлүшкө негизделип, тилдер бөлүштүрүлөт. Дүйнө жүзүндөгү тилдерди классификациялоонун тил илиминде 2 түрү бар экендигин белгилөө.

Экинчи суроодо биринчи тилдердин уңгу же аморфтук тилдер боюнча түшүнүү. Мисалы, кытай тилинин аморфтук тилдерге кириши жөнүндө кытай тилинде хао сөзү төмөнкү маанини билдирет. Хао жень - жакшы адам; Сию хао- жакшылык кылуу. Дизио хао -эски дос.ж.б.у.с.

Агглютинативдүү тилдер (латын сөзүнөн алынган - жармаштыруу) тилдерде сөздөрдүн уңгусу туруктуу болуп түрдүү маанидеги аффиксттер жалганышы мүмкүн. Бул тилдерге түрк, угро-фин, монгол, япон, корей, дравид, ж.б. тилдер кирет.

Флективдүү тилдер (латын сөзүнөн алынып, сындыруу, өзгөрүү) уңгунун составындагы айрым тыбыштык орун алмашуулар грамматикалык жаңы маанилердин келип чыгышына алып келет. Мис; индоевропа тобундагы жана семит тилдери.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980, 158-161-б.
2. Ибрагимов С.,Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 27-33-б.
3. Аширбаев Т., Нармырзаева К., Тил илимине киришүү .-Б.: 2003, 20-23-б.
4. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош: 2020. 31-36-б.
5. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - М.: Высшая школа, 1983, 186-188-б.

8. Тилдердин ареалдык классификациясы (2 с)

Суроолор:

- 8.1. Ареалдык классификациянын изилдениши.
8. 2. Тилдердин дүйнөлүк картасын түзүп, түшүндүр.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо дүйнөдө 6 миңден ашык тилдин географиялык жактан аймактардан орун алышы, дүйнөлүк карта менен байланышын тил илиминдеги изилденишине түшүнүк берүү менен бирге тилдерге жалпы мүнөздөмө берүү.

Экинчи суроодо В.В.Кодухов дүйнөлүк тилдердин группасына түзгөн картасын түзүп, шарттуу белгилерди эске алып иштөө керек. Тилдердин дүйнөлүк картасын түзүп, түшүндүрүп бергиле?

Адабияттар:

1. Кодухов В.И., Введение в языкознание. -М.:Просвещение, 997, 248-251-б.
2. Ибрагимов С.Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 20-26-б.
3. Нармырзаева К.,Тил илимине киришүү. -Ош. 2020, 25-30-б.

9. Тыбыштар тилдин материалдык негизи (2 с)

Суроолор:

9.1.Тыбыштардын тил илиминде изилдениши

9.2.Тыбыштардын тилдеги орду

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тилдин тарыхы үчүн фонеманы гана иликтебестен, анын түрлөрүн изилдөө да зарыл. Фонема жөнүндөгү теорияны иштеп чыгуунун негиз салуучусу окумуштуулар И.А.Бодуэн де Куртенэ, анын окуучусу академик Л.В. Щерба. Фонема-фонология жөнүндөгү окууга кийинки кездерде чет элдик лингвисттер да көбүрөөк көңүл бурууда (буга Ф де Соссюр, структураанын прагалык мектеби мисал боло алат). Орус окумуштуулары И.А.Бодуэн де Куртенэ менен Л.М. Щерба тилдеги сан жагынан анча көп болбогон, жазууда атайын бегиленген жана тилди окууда үйрөнгөн тыбыштарга караганда кепти пайда кылууда практика жүзүндөгү саны көп болоруна биринчилерден болуп көңүл бурушкан.

Экинчи суроодо тыбыштардын тилдеги орду. Угулган жана айтылган тыбыштарды классификациялабастан, кептеги тыбыштарды (фонеманы) классификациялайбыз. Фонема - тилдик, социалдык факт. Ошондуктан кептеги тыбыштарды лингвистикалык негизде классификациялайбыз, анда фонемалардын айырмалуу белгилерин негизге алабыз. Кептин тыбыштырынын акустикасы, кеп аппараты, борбордук нерв системасы, кептин тыбыштарынын артикуляциясы, тилдин артикуляциялык базасы. ж.б. жөнүндө ар бирине токтолуу керек.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 16-40-б.
2. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош.: 2020,36-40-б.
3. Маслов Ю.С., Введение в языкознание. -М.: 1987.33-53-б.
4. Орузбаева Б. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. -Ф.: 1972, 15-196-б.

10. Тыбыштарды классификациялоонуну принциптери (2 с)

Суроолор:

10.1. Дүйнөдөгү тилдердин тыбыштарынын саны.

10.2. Тыбыштарды классификациялоонун принциптери.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тил илиминде тыбыштар каралат. Дүйнөдөгү тилдерде тыбыштардын саны ар түрдүү. Алар биринен-бири сандык, сапаттык жагынан кескин айырмаланат. Литва -57, армян -36, грузин -33, өзбек- 30, чукот -20. Жогорудагы бөлүштүрүлгөн сыяктуу конкреттүү кайсы бир тил башка бир тилдерден үндүү жана үнсүз тыбыштарынын саны, алардын акустикалык сапаттары менен айырмаланарын эске алуу керек.

Экинчи суроодо дүйнөдөгү бардык тилдердеги жалпы тыбыштар эки категорияга, тыбыштардын эки тибине үндүү жана үнсүз тыбыштарга ажырайт. Үндүүлөр – **вокализмдер**, үнсүздөр – **консонантизмдерди** түзөт. Артикуляциялык белгилерине, кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштарга мүнөздөмө бергиле?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К.ж.б., Тил илимине киришүү .- Ф,1980,
2. Головин Б.Н., Введение в языкознание. - М.:Высшая школа, 1983, 101-131-б.
3. Кодухов В.И., Введение в языкознание. - М .: Просвещение. 1987, 101-131-б.
4. Аширбаев Т., Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Б. : 2003, 27-30-б.
5. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 41-46 -б.
6. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б. : 2000, 96-109-б.

11. Кеп агымындагы тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөр (2 с)

Суроолор:

11.1. Комбинатордук процесстер деген эмне ?

11.2. Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүлөрүндөгү тилдик кубулуштардын жүрүшү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо фонетикалык процесстер комбинатордук жана позициялык болуп экиге бөлүнөт. Фонетикалык, комбинатордук процесстер, негизинен, тилдердеги үнсүз тыбыштарга мүнөздүү. Алар ассимляция (лат.сөзүнөн алынган окшош). Диссимляция (лат сөзүнөн алынган -окшош эмес) жана аккомодация (лат. сөзүнөн алынган ыкташуу) ж.б. кубулуштар. Мис. «Бакка» деген сөздө уңгунун аягындагы каткалаң үнсүзгө карай мүчөнүн башындагы үнсүздөр каткалаң үнсүзгө өтүшү комбинатордук процесс болушун негизге алуу керек.

Экинчи суроодо ассимляция, диссимляция, аккомодация, синкопа, эллизия, интерфикс, метатеза кубулуштарынын тилде жүрүшү, орду жөнүндө. Мисалдар менен далилдеп түшүндүрүү керек.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. -Б.: Бийиктик, 2003, 30-34-б.
2. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 95-109-б
3. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980, 39-41-70-б.
4. Орузбаева Б. Лингвистикалык терминдердин орусча -кыргызча сөздүгү. -Ф.: 1972. 30, 99, 267-б.
5. Азизов О.Тил шуносликка кириш. - Т.: Укутивчи, 1996, 32-40-б.
6. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 46-50 -б.

12. Кеп агымындагы тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөр (2 с)

Суроолор:

12.1. Тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрү жөнүндө түшүнүк.

12.2. Позициялык процесстердеги тилдик кубулуштар.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо негизги фонетикалык позициялык процесстерге басымдуу жана басымсыз муундагы үндүүлөрдүн айырмаланышы (редукция) үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингорманизм) протеза, апокопа сыяктуу тилдик кубулуштар кирет. Тилдеги фонетикалык процесстер оозеки кепте эч кандай чектелүүгө дуушар болбойт. Практикалык тил таануу илиминде сөздөрдүн айтылыш эрежелери орфоэпияда чагылдырылганынан түшүнүк ал.

Экинчи суроодо редукция кубулушуна мисалдарды келтир. Позициялык процесс түрк, угрофин тилдерине мүнөздүү экенине көңүл буруп, тилдеги мисалдар менен далилде. Сингорманизмдин кыргыз тилиндеги орду, жүрүшүнө мисалдар. Протеза апокопа сыяктуу тилдик кубулуштарга мүнөздөмө бергиле?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980, 16- 41-б
2. Маслов Ю.С., Введение в языкознание. -М.:Высшая школа. 1987. 37-67-б.
3. Аширбаев Т., Нармырзаева. К., Тил илимине киришүү. -Б.: Бийиктик, 34-37-б.
4. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 95-103 - б.
5. Орузбаева Б.Э., Лингвистикалык терминдердин орусча - кыргызча сөздүгү. -Ф.:Илим, 1972, 23-247-255-б.
6. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 50-55 -б.

13. Фонемалар жана тыбыштыр.Фонологиялык окуулар (2 с)

Суроолор:

13.1. Фонемалар жана тыбыштардын жалпы мүнөздөмөсү.

13.2. Фонологиялык окуулардын ачылышы. Фонологиялык мектептер.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо фонетика бөлүмүндө фонема эң кичинекей тилдик бирдик. Фонеманын негизги өзгөчөлүгү - анын конкреттүү бир тилдин тыбыштык түзүлүшүнө жана фонологиялык системасына таандык экендигин билүү керек. Ар бир элдин туруктуу тыбыштык өзгөчүлүгү бар. Тил илиминде тыбыштык саны боюнча авхаздарда 60 тыбыш, чукоттордо 20 тыбыш ар бир элдин тыбыштык саны иликтенип келгенин билүүбүз керек.

Экинчи суроодо фонемалар теориясын россиялык окумуштуу И.А.Бодуэн де Куртенэ түзгөн. Москва фонологиялык мектебинин (**МФМ**) ири өкүлдөрү - Р.А.Аванесов, П.С.Кузнецов, А.А.Реформатскийлер. Ленинград фонологиялык мектебинин (**ЛФМ**) негизги ири өкүлдөрү – Л.В.Щерба, Л.Р.Зиндер, А.Н.Гвоздев, М.И.Матусевич. Булардын көз караштарын изилдеп талдоо керек.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980. 19-27-б.
2. Кодухов В.И., Введение в языкознание. -М.: 1987. 101-138-б.
3. Орузбаева Б.О. Лингвистикалык терминдердин орусча – кыргызча сөздүгү. -Ф.: Илим. 1972. 44-50-б.
4. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000,95-100-б.
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. -М.: Высшая школа, 1987, 45-66-б.
6. Реформатский А.А.,Введение в языкознание. - М.: 1967, 211-227-б.
7. Аширбаев Т., Нармырзаева К., Тил илимине киришүү.-Б.: 2003. 38-41-б.
8. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 54-58 -б.

14. Жазуунун тарыхы (2с)

Суроолор:

14.1. Жазуунун изилдениши.

14.2. Жазуунун колдонушундагы үч доорго бөлүнүшү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо жазуунун келип чыгышын илим акыркы 5-10 миң жыл менен байланыштырат. Жазуу аркылуу биз байыркы Кытай менен Египеттин, шумерлер менен хеттердин, ассириялыктар менен вавилондуктардын карым-катышы жана адамзаттын жалпы тарыхында гениалдуу ачылыштарды улам кийинки доорлорго маалымат берүүгө мүмкүнчүлүк алдык. Белгилүү Аристотель, Жусуп Баласагын, Ибн Сина ж.б. жөнүндө маалымат берүү керек.

Экинчи суроодо жазуунун келип чыгышынын жана өнүгүшүнүн төмөнкү үч доорун бөлүп карашат.

1. Пиктографиялык жазуу,
2. Идеографиялык жазуу,
3. Фонографиялык жазуу.

Тыбыштык жазуунун өзгөчөлүгү 19-20-кылымдардагы илимий ачылыштарга да мүнөздөмө бер?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980.41-44-б. 2.
2. Кодухов В.И., Введение в языкознание. -М.: 1987,139-145-б. 3.
3. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 42-50-б.
4. Азизов О. Тил шуносликка кириш. -Т.: Укутивчи.1996. 40-48-б.
5. Аширбаев Т., Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Б.: Бийиктик, 2003, 41-45-б.
6. Аширбаев Т., Нармырзаева К., Тил илимине киришүү.-Ош. 2012, 41-46-б.
7. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 58-63 -б.

15. Сөз жөнүндө түшүнүк (2 с)

Суроолор:

15.1. Тил илиминде сөзгө берилген аныктамалар.

15.2. Сөз жөнүндө түшүнүк

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо сөзгө берилген тил илиминдеги аныктамалар. Сөз - тилдин негизги бирдиги. Тилди үйрөнүү, сөздөрдү үйрөнүүдөн башталат. Сөз - көп кырдуу бирдик. Анын өзүнө тиешелүү фонетикалык түзүлүшү бар. Орус тилчиси академик Л.В.Щерба бул жөнүндө мындай дейт: «Чынында «сөз» деген эмне? Менимче ал ар башка тилде ар башкача болот. Мына ушунун өзүнөн «жалпы эле сөз» деген түшүнүктүн болбой тургандыгы байкалат. Ушул сөз боюнча кыргыз тил илиминин окумуштууларынын пикирине, эмгектерине да таянуу керек.

Экинчи суроодо сөздүн лексикалык мааниси, сөздө ар түрдүү маанилер бар:

1) граматикалык маани (тил илиминин «Грамматика» тармагында изилденет),

2) стилистикалык маани (муну «стилистика» тармагы изилдейт),

3) лексикалык маани («Лексикология» тармагында каралат). Сөз жана предмет, сөз жана түшүнүк. Бул айтылгандарды изилдеп, тактап, түшүнүк бергиле.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Б.: Бийиктик, 48- 55-б
2. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000, 109-118-б.
3. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980, 52-56 - б.
4. Аширбаев Т., Нармырзаева К., Тил илимине киришүү.-Ош, 2012.
5. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 63 -67-б.

16. Тилдин сөздүк курамы (сөз маанилери) (2 с)

Суроолор:

16.1. Лексикалык маани көп маанилүүлүк.

16.2. Сөз маанилеринин тилдеги кызматы.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тилдеги сөздөрдүн курамы бир маанилүү көп маанилүү сөздөрдө куралат. Көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси стилдик колдонулушу боюнча чектелиши ыктымал, бирок ал маанилердин баары адабий тилдин базасын түзүүгө катышат. Түз жана өтмө маани. Омоним, омоформалар жөнүндө түшүнүк алуу.

Экинчи суроодо омонимдеш, синонимдеш, көп маанилүү сөздөрдүн тилдеги кызматы ар түрдүү. Сөздүн мааниси жалаң эле контексте эле такталбайт. Өздөштүрүлгөн сөздөрдү да омонимдери, омофондорду мисалдар менен талдоо.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү., - Ф.: 1980, 49-51-б.
2. Кодухов В.И., Введение в языкознание. -М.:1987. 159-174-б.
3. Орузбаева Б., Лингвистикалык терминдердин орусча - кыргызча сөздүгү. - Ф.: 1972., 204 - 206 - б.
4. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Ош.- 2012, 51-54-б.
5. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. –Ош, 2020,68-70 -б.

17. Фразеологизмдер (2 с)

Суроолор:

17.1. Фразеологизмдер жөнүндө түшүнүк.

17.2. Фразеологизмдин типтери.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тилде, кепте сөз жүрүп жаткан шартта даяр, мурдатан эле бир бүтүн бирдик катары ушул калыбында колдонулуп келе жаткан сөз айкаштары. Фразеология грек сөзүнөн алынган. Ар түрдүү маанилерде колдонулат: Алар төмөндөгүдөй:

1) тил илиминин бир тармагы - кептин даяр, туруктуу түрмөгүн үйрөтүүчү тармак.

2) тилдеги сөз айкаштары.

Фразеологизмдерди терең изилдөө, классификациялоо боюнча чет элдик окумуштуу Ш.Балли, советтик окумуштуу В.В.Виноградов зор эмгек сиңирди. Бул эмгектер менен таанышуу керек.

Экинчи суроодо В.В. Виноградов орус тилинин фактыларына таянып, фразеологизмдерди, бир бүтүндүк мааниси менен компоненттеринин маанисиндеги өз ара карым-катышты жетекчиликке алып, үч типке бөлүштүргөн:

1) фразеологиялык ширешүү,

2) фразеологиялык бирдик,

3) фразеологиялык тизмек. Ар бир фразеологизмдин типтерине түшүнүк берүү менен ар бирине мисалдарды берип далилдегиле?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К.ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980, 92-95-б.

2. Ибрагимов С.,Тил илиминин негиздери.-Б.: 2000, 141-146 - б.

3. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү.-Ош, 2012, 54-58-б.

4. Эгембердиев Р.Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. -Б.: 2007

5. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 73-78-б

18. Лексикография жөнүндө түшүнүк (2 с)

Суроолор:

18.1. Лексикография илими аны изилдеген окумуштуулар.

18.2. Сөздүктөрдүн түрлөрү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо сөздүктөрдү изилдөөчү илим. Сөздүктөр ар бир элдин маданий турмушунда зор роль ойнойт. Россияда сөздүктү түзүү иши, окумуштуулардын пикирине караганда, VIII кылымда башталган. Орус тилинин сөздүктөрүн түзүү жагынан М.В.Ломоносов, А.Х.Востоков, А.А.Шахматов, Бодуэн де Куртенэ, Л.В.Щерба, Д.Ушаков, В.И.Даль, С.И.Ожеговдун эмгектери бар, кароо керек. Кыргыз тил илиминдеги эмгектерди карап талдагыла?

Экинчи суроодо сөздүктөрдүн типтери сөздүктөр милдеттине, лексиканын кайсы катмарын өз кучагына камтыгандыгына жараша негизинен эки топко бөлүнөт:

- 1) энциклопедиялык сөздүк.
- 2) лингвистикалык сөздүк.

Ар бирине талдоо жүргүзгүлө. К.Юдахиндин, Б. Орузбаеванын, К. Карасаевдин сөздүктөрүнө мүнөздөмө бер?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980. 96 -100- б.
2. Аширбаев Т., Нармырзаева К.,Тил илимине киришүү.-Ош. 2012. 57-61-б.
3. Орузбаева Б., Лингвистикалык-терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. -Ф.: 1972, 5 - 8 - б.
4. Головин Б.Н., Введение в языкознание. - М.: Высшая школа, 1983. 85 - 86 - б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Б.:2011 -880 б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Б.:2015-800б.
7. Кыргыз тилинин синонимдер антонимдер омонимдер сөздүгү.-

Б.:2015.-336 б

8. Юдахин.К.К. Кыргызча- орусча сөздүк. -Б.:2015.-1092 б.

9. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. -Б.: 2015.-1136 б.

10. Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча тематикалык фразеологиялык сөздүк.

11. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020,78-83 -б.

19. Морфемалар (2 с)

Суроолор:

19.1. Морфемалар жөнүндө түшүнүк.

19.2. Морфемалардын тил илиминде, грамматикадагы орду, түрлөрү.

Биринчи суроодо Бодуэн де Куртенэ тарабынан сунуш кылган эмгеги жөнүндө билүү. Морфеманын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот.

1. Морфема - сөздүн бөлүгү.

2. Морфема ар кандай сөздүн эле бөлүгү эмес, өзүнчө мааниси, формасы бар бөлүгү.

3. Морфема – сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү эң кичине тилдик бөлүгү. Ар бирине мисалдар менен берилип, морфемага түшүнүк берүү керек.

Экинчи суроодо морфема жөнүндө түшүнүктү жана ушул терминдин өзү да орус элинин көрүнүктүү тилчилеринин бири И.А.Бодуэн де Куртенэ тарабынан изилденген. Морфеманын мааниси жана формасы ар түрдүү карым-катышта болгондуктан, аларды тактап изилдөө максатында тил илиминде дагы эки термин келип чыкты. Анын бири - морф же морфа. Америкалык тилчи Ч.Хоккет сунуш кылды.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К.,Тил илимине киришүү.- Ф.: 1980. 110-112

2. Аширбаев Т., Нармырзаева К.,Тил илимине киришүү. - Ош:

2012, 65-71-б.

3. Орузбаева Б., Лингвистикалык терминдердин орусча -кыргызча сөздүгү. -Ф.: 1972, 176-б.

4. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 89-95 -б.

20. Сүйлөм жөнүндө түшүнүк. Сүйлөмдүн түрлөрү (2 с).

Суроолор:

20.1. Сүйлөм жөнүндө илимдеги изилдөөлөр

20.2. Сүйлөмдүн түрлөрү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо 19-кылымдын акырында 20-кылымдын башында Батыш Европада жана Россияда сүйлөмдүн табиятына аныктама берген, концепциясын иштеп чыккан өкүлдөр пайда болгон. Сүйлөмдүн нагыз логикалык жагына көңүл бурушканын далилдөө керек.

Экинчи суроодо сүйлөмдүн түрлөрү кайсы гана сүйлөм болбосун, ал өзүнүн синтаксистик түзүлүшү жана грамматикалык маанилери жагынан бирдей болбойт. Кепте айтылып жаткан сүйлөмдөрдүн модалдуулук белгилерине, чындыкка карата болгон мамилесин билдирүү максатына карай сүйлөмдөр жай, суроолуу, илептүү болуп бөлүнөт. Түзүлүшүнө карай бөлүнүштөрүн да тактап, мисалдар менен далилдегиле?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К., ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980. 136, 143, 146-б.

2. Кодухов В.И., Введение в языкознание. - М.: Высшая школа, 1983. 236- 239-241-б.

3. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000,180-194-б.

4. Аширбаев Т., Нармырзаева К.,Тил илимине киришүү. -Ош, 2012, 72-74-б.

5. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 41-54-б.

21. Үндүү тыбыштарга мүнөздөмө (2 с)

Суроолор:

21.1. Тил илиминде тыбыштардын изилдениши.

21.2. Кыргыз тил илиминдеги үндүү тыбыштардын мүнөздөмөсү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо тил илиминде фонетика бөлүмүнүн анын ичинде үндүү жана үнсүз тыбыштардын пайда болушу. Сүйлөө органдарына карата бөлүнүшү. Классификация боюнча дүйнөдөгү тилдердеги үндүү тыбыштардын айырмачылыгы жана окшоштугу. Үндүү тыбыштарга тиешелүү тилдик кубулуштар жөнүндө да кыскача түшүнүк бер.

Экинчи суроодо кыргыз тилинде үндүү тыбыштардын башка элдердин тыбышына караганда эмнеси менен айырмаланат. Созулма үндүүлөр сингормонизм законуна түшүнүк бер. Мисалдардын негизинде далилдеп түшүнүк бер. Кыргыз тилиндеги фонетиканы изилдеген окумуштууларга токтолуу керек.

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б., Тил илимине киришүү. -Ф.: Мектеп, 1980.16-41-б.
2. Ибрагимов С., Тил илиминин негиздери. -Б.: Бийиктик. 2000. 95-107-б.
3. Орузбаева. Б. Лингвистикалык -терминдердин орусча - кыргызча сөздүгү. -Ф.: Илим, 1972, 44-50-б.
4. Кодухов В.И., Введение в языкознание. -М.:Просвещение, 1987, 101-110-б.
5. Маслов Ю.С., Введение в языкознание. -М.: Высшая школа. 1987, 33 - 81 - б.
6. АширбаевТ., Нармырзаев К. Тил илимине киришүү. -Ош, 2012. 27-30-б.
7. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек. 1999. 23-26-б.
8. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 41-54 -б.

22. Үнсүз тыбыштардын артикуляциясы (2 с)

Суроолор:

22.1. Үнсүз тыбыштардын жасалышы, бөлүнүшү.

22.2. Тил илиминдеги үнсүз тыбыштардын мүнөздөмөсү.

Кыргыз тил илиминдеги орду.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо үнсүз тыбыштардын тил илиминдеги орду. Тыбыштарды жасоодо сүйлөө органдарынын артикуляциясы. Артикуляцияга, артикуляциялык базага түшүнүк бергиле? Дүйнөдөгү тыбыштардын сандык өзгөчөлүгүнө маалымат бергиле?

Экинчи суроодо тил илиминдеги үнсүз тыбыштардын классификациясы. Тил илиминде профессор Ж.Мамытовдун үнсүз тыбыштарга берген классификациясын негизге алып, тыбыштарды сүйлөө органдарына жасалышына мүнөздөмө бергиле. Үнсүз тыбыштарда ишке ашуучу тилдик кубулуштарга түшүнүк беребиз. Кыргыз тилинде үнсүз тыбыштардын ордун белгилеп, башка элдердин тыбыштарына салыштырабыз. 25 үнсүз тыбыштын мүнөздөмөсүн сүйлөө органдарында жасалышын практикалайбыз.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. –Ош, 2012, 28-30-б.
2. Ибрагимов С.,Тил илиминин негиздери. -Б.: 2000,99-107-б.
3. Кодухов В.И., Введение в языкознание. - М.: Просвещение,1987, 101-110-б.
4. Мамытов Ж.Азыркы кыргыз тили. –Бишкек. 1999. 26-29-б.
5. Нармырзаева К., Тил илимине киришүү. -Ош : 2020, 41-54 -б.

23. Сөз түркүмдөрү жөнүндө түшүнүк (2 с)

Суроолор:

23.1. Сөз түркүмдөрү жөнүндө түшүнүк

23.2. . Сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүшү.

Усулдук кеңештер:

Биринчи суроодо сөз түркүмдөрү, аларды классификациялоодогу негизги принциптер: Семантикалык принциптер, морфологиялык принцип, синтаксистик принцип сөздөрдүн категориялык жана функционалдык маанилериндеги, өздөрүнө мүнөздүү грамматикалык категорияларындагы, синтаксистик табияты менен жасалыштарындагы бөтөнчөлүк-төрүнө ылайык бөлүштүрүлгөн топтору (класстары) сөз түркүмдөрү болуп эсептелерине токтолгула?

Экинчи суроодо сөз түркүмдөрүнүн аткарган функциясына ылайык төмөндөгүдөй 2 топко бөлүнөрүн эске туткула жана бөлүнүшүн изилдегиле? Негизги жана кызматчы, эмоционалдуу жана экспрессивдүү сөздөргө өзүнчө маани берип карагыла?

Адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б. Тил илимине киришүү. -Ф.: 1980. 107-120 - б.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Ф. Мектеп. 1990. 38-40-б.
3. Авдудалиев Б. Садыков Т., Азыркы кыргыз тили. Морфология . -Б.: 1997. 42-45-б.

ПРЕДМЕТ БОЮНЧА КОЛДОНУЛУУЧУ АДАБИЯТТАР

Негизги адабияттар

1. Акматов Т. ж.б., Тил илимине киришүү. –Фрунзе. Мектеп, 1980.
2. Азизов О. Тилшунослика кириш. –Ташкент: Укутувчи, 1996
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1 том. (1-2) китеп. –Б.: 2018. 348 б.
4. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. - Бишкек: Бийиктик, 2003.-96 б.
5. Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. -Ош, 2020. -226 б
6. Головин Б.Н. Введение в языкознание. –М.: Высшая школа, 1983
7. Зулпукаров К.З.Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание.-Б.: 2016.-768 с.
8. Зулпукаров.К.З. Лингвопоэтика менен лингвопаремиялардын орчундуу маселелери.- Б.:2018.-828 б.
9. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2000
10. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: Высшая школа, 1987.
11. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. –М.: Высшая школа, 1987.
12. Сартбаев К.К. Тил илиминин маселелери. –Фрунзе. -1987. - 242 б.
13. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. –Бишкек: Мектеп, 2000, -360 б.
14. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. - Бишкек, 2007.

Кошумча адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Бишкек, 2009.
2. Алтыбаева М. Кесиптик билим берүүдө окутуунун натыйжаларын долборлоо маселелери. Ош, 2018. -224 б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Б.: 2011. -880 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Б.: 2015. -800б.

5. Кыргыз тилинин синонимдер антонимдер омонимдер сөздүгү. -Б.:2015.-336 б
6. Нармырзаева К. Кеп маданияты. –Ош: Вook-дизайн, 2015. -203 б. Окуу-методикалык колдонмо.
7. Юдахин К.К. Кыргызча- орусча сөздүк.-Б.:2015.-1092 б.
8. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк.-Б.: 2015.-1136 б.
9. Нармырзаева К. Атооч сөз түркүмдөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык өзгөчөлүктөрү. -Ош, 2012.
10. Нармырзаева К. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү. –Б. 2011. -192 б
11. Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча тематикалык фразеологиялык сөздүк. –Б.:2003. -380
12. Абдуллаева А., Суприн Т., Тилдин жана жазуунун келип чыгышы. Ф., 1984.
13. Осмонова Ж., Кыргыз тилиндеги омонимдер. Фрунзе: 1972.
14. Ю. Юдахин К.К., Киргизско-русский словарь. Москва:1980.
15. Мукамбаев Ж., Осмонкулов А., Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. Фрунзе: 1974.

Электрондук окуулуктар:

1. Акматалиев А. Аалам кезип, Айтматовдон салам айт... – Б.: 2012
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-том. -Б.: Бийиктик, 2018.
3. Карасаев Х.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Мамтил жана энциклопедия борбору. -Б.: 2009
4. Нармырзаева К. Атооч сөз түркүмдөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык өзгөчөлүктөрү. -Ош, 2012. ОшГУ электронная библиотека. [iboks .kg](http://iboks.kg)

Сайттар:

1. www.avn.osu.kg, 2. www.google.kg, 3. www.google.ru,
4. www.kabarat.kg 5. www.narod.kg, 6. www.Wikipedia.org,
7. www.kutbilim.kg, 8. www.kirghuztili.kg, 9. www.referat.ru,
10. Bizdin.kg

**СТУДЕНТТЕР ҮЧҮН ПРЕДМЕТ БОЮНЧА УЧУРДАГЫ,
АРАЛЫКТАГЫ ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН
ТАПШЫРМАЛАР**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Ош мамлекеттик университети
Кыргыз тил илими кафедрасы**

«Бекитемин»

Кафедра башчысы, профессор Ж.Элчиев

2020-жылдын «___» _____

*Кыргыз филологиясы жана журналистика
факультеттинин күндүзгү окуу бөлүмүнүн кыргыз тили жана
адабияты адистиги үчүн тил илимине киришүү предмети
боюнча түзүлгөн*

**УЧУРДАГЫ ЖАНА АРАЛЫК ТЕКШЕРҮҮЛӨРДҮН
МАТЕРИАЛДАРЫ (1-СЕМЕСТР)**

Түзгөн: доцент К. Нармырзаева

Ош-2020

Студент үчүн үлгү:

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Ош мамлекеттик университети
Кыргыз тил илими кафедрасы**

*Кыргыз филологиясы жана журналистика
факультетинин күндүзгү окуу бөлүмүнүн кыргыз тили жана
адабияты адистиги үчүн тил илимине киришүү предмети
боюнча түзүлгөн*

Учурдагы текшерүү иши

Тема: _____

Аткарган: _____

Текшерген: _____

Тайпасы: _____

Ош-2020

Тил илимине киришүү дисциплинасынын УТ, АТ жана экзамендик материалдарынын аннотациясы

Студенттерди билимин калыптандырууда, анын коммуника- тивдик жана маданий компетенттүүлүктөрүн жогорулатууда, алган билимин турмушта колдоно алуу жөндөмдүүлүгүн артты- рууда, зарыл болгон билим, билгичтик жана көндүмдөргө ээ болууда аталган дисциплинанын актуалдуулугу жогору.

УТ, АТ жана экзамендик тапшырмалар жумушчу программа- нын негизинде түзүлүп, аткарылуучу иш-аракеттер студенттердин жазуу, сүйлөө, текст түзүү, материалдын негизинде теориялык маселенин практикалык жагын, ар түрдүү ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталаган.

Баалоонун технологиялык картасы

<i>№1 модуль</i>					<i>Жалпы</i>	<i>№2 модуль</i>					<i>Жалпы</i>	
<i>Аудсаб.</i>	<i>УТ</i>	<i>УТ</i>	<i>СӨАИ</i>	<i>АТ</i>		<i>Ауд.саб.</i>	<i>УТ</i>	<i>УТ</i>	<i>УТ</i>	<i>СӨАИ</i>	<i>АТ</i>	
6	4	4	6	10	= 15	6	2.5	2.5	3	6	10	= 15

Эскертүү: ар бир практикалык сабактагы упайлар (эң жогорку упай - 3) кошулуп, сааттын санына бөлүнүп, орточо упайы аныкталат. Студенттер 1-семестрде 2ден учурдагы, аралык текшерүү тапшырып, 60тан упай чогултат. 40 упайды жыйынтыктоочу текшерүүдө (семестр аягында) алат.

Баалоо төмөнкүдөй белгиленет:

- 61-73 упай «орто»
- 74-86 упай «жакшы»
- 87-100 упай «эң жакшы»

- Эгерде студент 30 упайдан төмөн топтосо, сынакка киргизилбейт. Кайра тапшырууга 31 упайдан жогору упай топтогондор гана кирүүгө укуктуу.

Дисциплинанын окуу-методикалык жана маалыматтык камсыздалышы

- а) Негизги адабияттар
- б) Кошумча адабияттар
- в) Интернет ресурстар

Негизги адабияттар

1. Акматов Т. ж.б., Тил илимине киришүү. –Фрунзе. Мектеп, 1980.
2. Азизов О. Тилшунослика кириш. –Ташкент: Укутувчи, 1996
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1 том. (1-2) китеп. –Б.: 2018. 348 б.
4. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. -Бишкек: Бийиктик, 2003.-96 б.
5. Аширбаев Т., Нармырзаева К. Тил илимине киришүү. -Ош, 2012. -132 б.
6. Головин Б.Н. Введение в языкознание. –М.:Высшая школа, 1983
7. Зулпукаров К.З.Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. -Б.: 2016.-768 с.
8. Зулпукаров К.З. Лингвопоэтика менен лингвопаремиялардын орчундуу маселелери.- Б.:2018.-828 б.
9. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. –Б., 2000
10. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М.: Высшая школа, 1987.
11. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. –М.: Высшая школа, 1987.
12. Сартбаев К.К. Тил илиминин маселелери. –Фрунзе. -1987. -242 б.
13. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. –Бишкек: Мектеп, 2000, -360 б.
14. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. –Бишкек, 2007.
15. Нармырзаева К.Ж. Тил илимине киришүү. –Ош, 2020. -226 б.

Кошумча адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Бишкек, 2009.
2. Алтыбаева М. Кесиптик билим берүүдө окутуунун натыйжаларын долборлоо маселелери. Ош, 2018.-224 б
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Б.:2011 -880 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Б.:2015-800б.
5. Кыргыз тилинин синонимдер антонимдер омонимдер сөздүгү.- Б.: 2015.-336
6. Нармырзаева К. Кеп маданияты. –Ош: Воок-дизайн, 2015. -203 б. Окуу-методикалык колдонмо.
7. Юдахин.К.К. Кыргызча- орусча сөздүк.-Б.:2015.-1092 б.
8. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк.-Б.: 2015.-1136 б.
9. Нармырзаева К. Атооч сөз түркүмдөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык өзгөчөлүктөрү. -Ош, 2012.
10. Жаманкулова Г. Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы. 1-т. –Б.2014. -37-б.
11. Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча тематикалык фразеологиялык сөздүк. –Б.:2003. -380

Электрондук окуулуктар:

1. Акматалиев А. Аалам кезип, Айтматовдон салам айт... – Б.: 2012
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-том. – Б.: Бийиктик, 2018.
3. Карасаев Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Мамтил жана энциклопедия борбору–Б.: 2009
4. Нармырзаева К. Атооч сөз түркүмдөрүнүн Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы стилистикалык өзгөчөлүктөрү. -Ош, 2012. ОшГУ электронная библиотека. iboks .kg

Сайттар:

1. www.avn.osu.kg, 2. www.google.kg, 3. www.google.ru
4. www.kabarat.kg, 5. www.narod.kg, 6. www.Wikipedia.org
7. www.kutbilim.kg, 8. www.kirghuztili.kg, 9. www.referat.ru,
10. Bizdin.kg

УЧУРДАГЫ, АРАЛЫКТАГЫ ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАР

1-модуль, учурдагы текшерүүлөр, аралык текшерүү үчүн

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети

№1 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 3-14-б
2. Ибрагимов С. 3-9-б
3. Головин Б.Н. 4-24-б
4. Маслов Ю.С. 4-32-б
5. Кодухов В.И. 6-20-б
6. Нармырзаева К . 15-19-б

Тапшырма:

Тема: Тил илимин изилдөө объектиси

1-суроо. Тил таанунун негизги предмети жана бөлүктөрү

2-суроо. Окумуштуу Кедровдун илимдеринин классификациясы

3-суроо. Илимдердин классификациясынын бөлүнүштөрүнө, топторго түшүнүк бер.

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

Тема: Тил илиминин изилдөө объектиси

Суроолор.

1. Тил таануунун негизги предмети жана бөлүктөрү.
2. Б.М. Кедров илимдердин классификациясы.

Тил илимине киришүү курсу филология факультетинин 1-курсунда өтүлөт.

Тил таануу же лингвистика – тил анын коомдук табияты жана кызматы, ички структурасы, функцияланышынын законченемдүүлүгү, жеке тилдердин классификациясы жана тарыхый өнүгүшү жөнүндөгү илим.

Тилди көптөгөн илим изилдейт, ошондуктан тил таануу илимин баашка илимдерден айырмалоо үчүн анын изилдөө предметин аныктоо мааниге ээ экендигин далилде?

1. Төмөндөгү тексти окуп, тексттен тилдин кудурети мааниси жөнүндө өз пикиринди жаз?
2. Кыргыз тили мамлекеттик статусту качан алды? Тилдин азыркы учурдагы коомдук орду? Сенин оюң кандай ?

Кыргыз тили - кыргыз элинин улуттук тили

Кыргыз тили – кыргыз улутунун карым-катышынын куралы. Кыргыз улуту – эгемендүү. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү калкы. Мындан тышкары кыргыздар Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан, Россия ж.б. шериктеш республикаларда, Кытай, Афганистан, Пакистан, Түркия ж.б. өлкөлөрдө жашайт. Кытайдагы кыргыздар автономиялуу област болуп эсептелет.

Кыргыз тили-түрк тилдеринин эң байыркыларынан экени белгилүү.

11-кылымда көрүнүктүү ойчул, тил билерманы, жердешибиз Махмуд Кашкари кыргыз тилин нукура, таза түрк тилдеринин бир катары баалаган.

Чыгаан орус түркологу В.В.Радлов: «Кыргыздардын сүйлөгөнү ыргактуу. Алар сөзгө чечен, чукугандай сөз тапкыч...», - дейт. Бул жерде окумуштуу, бир жагынан, кыргыз тилинин

тыбыштык уккулуктуулугуна, кулакка жагымдуулугуна суктанса, экинчи жагынан анын чечендикке, чукугандай табыла берген таамай, таасирдүү сөздөргө бай тил экендигине тан берген.

Тил – эл тарабынан түзүлгөн кайталангыс феномен. Эл өзүнүн бүт руханий, маданий жетишкендиктерин тилинде сактап келет. Түбөлүктүү феноменге айланган залкар жазуучу Ч.Айтматов айткандай: «Ар бир элдин тили- ошол элдин нечен кылымдык акылынан жаралган кымбат мурасы», «Тил–улуттун жан дүйнөсүнүн улуулугу менен сулуулугунун күзгүсү», - деп белгилегендей, өзүнүн чыгармаларында да кейипкерлердин кебинде, каарманды ар тараптан сүрөттөөдө улуттун улуулугун, алардын жан дүйнөсүнүн сулуулугун, пейзаждык сүрөттөөлөрдө, тил аркылуу чеберчилик менен бергендигин изилдөөчү катары белгилөөгө болот.

1. Илимдердин классификациясы (Б.М.Кедров түзгөн) бул боюнча кластер түзүп түшүнүк бер?

2. Мисалы ар бир илимге обзор бер?

Философиялык илимдер:

Диалектика

Логика

Математикалык илимдер

Математикалык логика жана колдонмо математика, кибернетика

Математика

Табигый жана техникалык илимдер

Астрономия жана космонавтика

3. Тил таануу илими кайсы илимге таандык далилде?

Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети

№2 учурдагы текшерүү

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент: _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов.Т.К ж.б 16-41б
2. Ибрагимов С. 95-103б
3. Маслов Ю. 37-67б
4. Нармырзаева.К. 21-24-б
5. Орузбаева Б. 23-47б

Тапшырма:

2-тема: Тилдин кызматы. Байланыштын башка каражаттары

1-суроо: Тилдик коомдук функциясы

2-суроо: Байланыштын тилден башка каражаты барбы? Көмөкчү тил

3-суроо: Сигнализациянын атайын системасына түшүнүк бер

4-суроо: Илимий символикалар жөнүндө маалымат

Балоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай

1-суроо: Тилдин коомдук функциясы

Коммуникативдик функция – адамдын пикир алышуусунун маанилүү каражаты тил бул биринчи кызматы. Пикир алышуу башкаларга өз оюн, каалоолорун, сезимдерин, ички толгонууларын билдере алууга мүмкүнчүлүгү бар.

“Мен эмне үчүн филология адистигин тандап алдым” эссе жазуу.

“ОшМУнун мага тийгизген таасири” текст түзүү.

Коомдо адам баласынын жашоосунда, өнүгүүсүндө тил түбөлүктүүлүккө ээ, коммуникативдик функция – тилдин негизги **социалдык функциясы** болуп саналат.

2-суроо. Байланыштын тилден башка каражаттары барбы?

Төмөндөгү тексттен көрсөтүлгөн тапшырмаларды аткар?

1. Тилдин социалдык функциясын көрсөт.
2. Тилдин аккумулятивдик функциясын белгиле?
3. Төмөндөгү тексттен тилден башка каражаттар пайдаланылганбы? Болсо белгилеп, башка каражаттарды көрсөт?

Улуу көч

Кыргыздар күткөн күн келди. Манастын ак өргөөсүнө керней тартылды, алтын доор кагылды. Алтайдын кереметүү кызарган тоосу шаңдана түштү.

-Аттангыла, калайык! Алтайдын касиети колдосун! Бабалардын сөөгү, арбагы ыраазы болсун. Теңирим бизди аман-эсен бабалардын жерине, Ала-Тоого жеткирсин, ак жол берсин, - деп Кошой шумкар куштай баркылдады. Алтайдагы кыргыздар бабалардын салтын сактап, көч шаанисин чыгарып, каада менен эски журттан копшолду. Ошондо көч эсебин санаса, ар кошкондон болуп отуруп, үйү алтымыш миңге жетиптир.

Чоң конуштан узарган көч жүрө-жүрө түзөлүп, кырка тартты. Көч башында хан Манас, андан кийин туу кармаган атан Кутубий, андан кийинкиси хан Кошой баштаган аксакалдарды, эрэнче тон кийген кырк жигит коштоп баратат. Андан кийинкилер жорго

минген Чыйырды байбиче, аялдардын тобу. Төө жетелеген кыркарлуу кыздар, кыялы мас келиндер. Андан соң - килем жабылып, ак өргөөнүн жүгү артылган алты жүз атан. Алдыда-коңгуроолуу кара нар.

Кыргыздардын байсалдуу көчүн жолдо таанышкан казак, түрк уруулары жабыла айыл - четине чыгып, ак нан сунуп, суусун берип: “Эс алгыла, чарчадыңар” – деп, бышкан этин чыгарып: - Ала- Тоого эсен – аман жеткиле. Узак жолуңар кыска болсун. Теңир жолуңарды ачсын. Тилеги жаман жолдон качсын!-деп ак чачып, алкашып көчтүү узатышып турушту. (“Тенири Манас”).

3-суроо. Сигнализациянын атайын системасына түшүнүк бер?

1. Жол белгилерин көрсөт?
2. Желек качан колдонулат?
3. Ракетанын сигнал бергенин көрдүң беле? Мисалдар менен далилде?

4-суроо. Илимий символикалар жөнүндө маалыматты мисалдар менен далилде?

1. Кесипке тиешелүү болгон тилдик талдоолордо колдонулуучу белгилерди көрсөт?
2. Төмөндөгү текстке морфологиялык синтаксистик талдоолорду белгилер менен көрсөт?
3. Белгиленген тиешелүү сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүз? Тыбыштын типтерин **вокал, консонанттарды** белгиле?

Бишкегим - мекенимдин борбору

Бишкек шаары – эгемендүү Кыргыз Республикасынын борбору. Улуу жибек жолу ушул жерден өткөн. 19-кылымда чеп болгон. Ал жерде сарбаздар турган. Ушул аймакта Бишкек баатырдын жашагандыгы тууралуу да айтылат. Анын күмбөзү да бар эле. Жер ошол кишинин атынан калган дешет, кийин анын атын толук айта алышпай, “**Пишпек**” дешкен.

Шаар адегенде расмий “Пишпек” аталган, кийин ушул жерде туулган кызыл аскерлердин жетекчиси Михаил Васильевичтин аты менен **Фрунзе** деген наам алган. Михаил кыргыздардын

тоолорун кыдырган, кыргыз тилинде сүйлөй алган, жергиликтүү элдин салтын жакшы билген. Азыр М.В.Фрунзенин үй музейи шаардын орто ченинде өзү жашаган үйгө уюштурулган.

Эгемендүүлүк алган соң шаардын аты тарыхый ысымын алып, Бишкек аталды.

19-кылымда бул шаарга алгачкы келген орус, украин, немец дыйкандары, дарыгерлери, соодагерлери, багбандары аймакты жашылдандырууга, каналдарды курууга катуу киришкен. Ошол жылдары эле азыркы “Кара-Жыгач” багы, “Эмен” паркы, “Эркиндик”, “Жаш гвардия” сейил багы жайгашкан жердеги бак-дарактар тигилген. Шаардын таза, жашыл болуп турушуна Ала-Арча, Аламүдүн суулары жана ошол капчыгайлардан келген тоонун абасы таасир этет.

Бишкектин башкы аянты – “Ала-Тоо” деп аталат. Ал жерде мамлекеттик тууну аскерлер ардактуу кайтарууга туруп күзөтөт. Эгемендүүлүк күнүндө, Нооруз майрамында, бул жерде аскер парады жана ар кандай элдик көңүл ачуулар, оюндар болуп, ага мамлекет башчысы катышат. Борбордук аянттын жанында Улуттук тарых музейи, Кыргызстан Элдер ассамблеясынын имараты, Өкмөт үйү жайгашкан. Ушуга жакын жерде алгачкы кооз имарат “Ала-Тоо” кино театры көрктүү болуп турат. “Эркиндик” сейил багы – жаштардын сүйүктүү жайы. Ал жерде балдар үчүн да ойной турган аянчалар курулган.

Улуттук филармониянын астында баатырдын жана анын акылчысы Бакай атанын жары Каныкейдин айкелдери бар. Манасчылардын эстеликтери да ушул жерде. Шаардыктардын эң сүйүктүү жери – базарлар. Мындагы жогорку окуу жайларында миңдеген жаштар окуйт. Эгемендүүлүк жылдарында шаардын четине жаңы конуштар өсүп чыкты. Ал жерлерге да жаңы мектептер салынды. Шаар кеңейип, ар тараптан гүлдөп өсүүдө. **Бишкегим** – мекенимдин борбору болгондуктан, мен ар дайым сыймыктанам!

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети

№3 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 157-161б
2. Орузбаева Б. 29-50б
3. Ибрагимов С. 20-26б
4. Кодухов В.И. 261-257 б
5. Сартбаев К.К. 78-81-б
6. Нармырзаева К. 25-30-б

Тапшырма:

Тема: Тилдердин генеологиялык классификациясы

1-суроо. Тилдер генеологиялык классификация боюнча канча семьяга бөлүнөт?

2-суроо. Дүйнө жүзүндө тилдердин аткарган функциясына карата кандай типтерге бөлүштүрөбүз?

3-суроо. Индоевропа тилине мүнөздөмө бер?

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

Тилдердин генеологиялык классификациясы

Тилдердин генеологиялык классификациясы салыштырма – тарыхый методдун жетишкендиктеринин натыйжасында 19-кылымда иштелип чыккан.

1. Тил илиминде окумуштуулар И.Скалигер, Лейбниц, М.В.Ломоносовдор тарабынан генеологиялык классификациясын иштеп чыккандыгын далилде?

2. Тилдердин семьяга бөлүштүрүлүшүн түшүндүр?

3. Индоевропа тобундагы тилдер кайсылар?

4. Төмөндөгү тексттен тилдерди семьяга бөл. Кошумча сөздөрдү жаз?

Ар бир элден кирген (**колпак, камыш, сундук ж.б.**) сөздөрдүн өзүнчө тарыхы бар. Бул жерде европа тилдеринен кирген сөздөрдү белгилесек, аларды өз ара төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүп кароого мүмкүн:

Грек тилинен

Грек тилинин сөздөрү өткөн заманда Византияда жашаган гректерден чыгыш славян элдеринин тилдерине кирет. Ал сөздөрдүн кээ бир китептерде славян тилдерине которууга байланыштуу *ад (тозок), ангел (перийште)* деген сыяктуу сөздөр пайда болот. Кийинчерээк 17-18-кылымдарда грек сөздөрү, француз, немец тилдери аркылуу илимдердин тармактарына тиешелүү география, грамматика, философия деген сыяктуу сөздөр колдоно баштайт, мына ошондой эле **бактерия, атом, космос** деген сыяктуу илимий терминдер, **демократия, монархия** деген сыяктуу саясий-коомдук терминдер колдонулат.

Грек тилинин бир белгиси – сөз аягында **ос** аффиксинин колдонулушу: **космос, пафос, эпос**. Ошентип, орус тилине башка тилдерден кирген сөздөрдү сөздүк (справочник) боюнча атап гана койбостон, ал сөздөр газета окуучуларга төмөндөгүдөй маалымат

берилиши талапка ылайык: ал сөздөрдүн кайсы тилден, кайсы мезгилде алмашылгандыгы, маани жактан кандай түшүнүктөрдү камтыйт, алардын негизги кээ бир мүнөздүү белгилери. Бул сыяктуу маалыматтарды берүү үчүн атайын адабияттар менен тааныш болуу керек.

Латын тилинен

Латын тилинин сөздөрү да Петр биринчинин заманынан тартып, француз, немец, поляк ж.б. тилдер аркылуу кирген. Латын тилинен **абстракция, лекция, конус** деген сыяктуу илимий терминдер, диктатура, республика, демонстрация, диспут деген сыяктуу саясий-коомдук, философиялык терминдер, ошондой эле күндөлүк турмушта колдонулуучу **фабрика, проспект, адвокат** деген сыяктуу сөздөр кездешет.

Латын тилинен кирген сөздөрдүн кээ бир мүнөздүү белгилери сөз аягында колдонулуучу: **-ент, -тор, -ум, -ция** аффикстери: **абитурант, автор, форум, секция** ж.б.

Грек жана латын тилинен кирген сөздөрдүн искусстводо, илимде, философияда, саясатта колдонулуучу эл аралык, интернационалдык терминге айланып кеткен. Мисалы, медиктердин арасында дарылардын латын тилинде жазылышы.

Орус эли менен европалык элдердин арасында саясий, маданий, экономикалык карым-катыштар, айрыкча, Петр биринчинин учурунда кеңири орун алып, натыйжада орус тилине кыйла сөздөр кирет. Азыркы мезгилде ал сөздөр төл сөздөр сыяктуу эле колдонулууда.

Немец тилинен

Немец тилинен кирген сөздөр көбүнчө ар түрдүү кесипчиликте, профессияны камтыйт: **бухгалтер, вахтёр, шахтёр** ж.б. Күндөлүк турмуш-тирчиликке байланыштуу сөздөр: **галстук, бутерброд, паримахер, шлагбаум.**

Англис тилинен

Англис тилинен кирген сөздөр: *катер, траулар, танкер, футбол, боксер, чемпион, хоккей, митинг, веранда, бифштекс, каучук, клуб, экспорт, мастер, крейсер.*

Француз тилинен

Орус тилине француз тилинен көп сандаган сөздөр кирген: батон, котлет, лимонад, жилет, костюм, пальто, абажур, дирижер, балет, ложа, фойе, атака, блиндаж, сапер ж.б.

Италян тилинен кирген сөздөр: *ария, либеретто, соната, макарон, фонтан, вермишель*

Испан тилинен: *какао, томат.*

Голланд тилинен: *штурман, боцман, матрос, гаван.*

Скандинав жана фин тилдеринен орус тилинде өздөштүрүлүшү байыркы мезгилдерден башталган, анткени фин уруулары скандинав элдери (швед, датчан, норвег, испан) орус эли менен жанаша жашап келишкен.

Скандинав тилдеринен: акула, сельд, килька, салака.

1. Төмөндөгү ар бир тилге мисалдарды берүү аркылуу семьяларды түшүндүр?

2. Тилдердин алтай тобу, түрк группасы, монгол группасы, тунгус-манжур группасына түшүнүк бер.

Өлүү тилдер: булгар, хазар, половец, огуз, чагатай, байыркы түрк, карлук ж.б.

Тилдердин семит-хамит тобу:

Тилдердин угро-фин тобу:

Тилдердин дравид тобу:

Тилдердин малай полинезия тобу:

Эскимос-алеут тилдери, Япон жана корей тилдери:

3-тапшырма: Тилдердин Алтай семьясын мисалдары менен мүнөздө.

Төмөндөгү тексттен өздөштүрүлгөн сөздөрдү тап? Ар бир

сөздү анализде?

Кыргыз тилине мүнөздөмө бер. Коомдогу, дүйнө тилдеринин арасындагы аброюн кара?

Грейг жоогазыны

Чүй өрөөнүндө жапайы өсүүчү кооз өсүмдүк, Грейг жоогазыны көп. Кооздугу жагынан ал жоогазындын маданий сортторунан кем калышпайт. Бул өсүмдүктүн кыпкызыл гүлүнүн ортосунда кара темгилдер болот, диаметри 16 сантиметрге жетет. Күлгүн кызыл тактары бар, сүйрү келген ланцет сымал жалбырактары ага өтө өзгөчө көрк кошуп турат.

Апрелдин аягында, майдын башталышында, жоогазын тегиз гүлдөгөн кезде, Чүй өрөөнүндөгү талаалар жана тоонун беттери кыпкызыл түстү жамынып, укмуштуудай кооздукка бөлөнөт.

Грейг жоогазынын баалуулугу анын бизди эстетикалык ыракатка бөлөп, адамдын мекенге, өзү туулуп-өскөн жерге, болгон сүйүүсүн арттыруу менен эле чектелбейт. Анын Кыргызстандагы маанилүү тармактын, аарычылыктын, өнүгүшүндөгү мааниси зор. Жоогазындын жакшыртылган, кооз сортторун алууда да, Грейг жоогазыны эң баалуу баштапкы материал болуп саналат.

Жыл сайын май майрамдарынын алдында акыл-эссиздик менен өтө көп үзө бергендиктен, бизде, Кыргызстанда, жоогазын азайып баратат. Кээ бир адамдар оңой киреше табуу максатында түбү менен бирге сууруп келип сатышат. Мындай окуялар жыл сайын кайталана берсе, баалуу өсүмдүк таптакыр жок болуп кетиши мүмкүн.

Эл арасында Грейг жоогазыны жөнүндө түшүндүрүү иштерин жүргүзүп, баюу максатында жырткычтык менен терип алып жүргөн кишилерден коргоо керек. Жаратылыш берген байлыкты асыроо, өстүрүү же тыптыйпыл кылып жок кылуу бизге, адамдарга, байланыштуу экенин унутпайлы.

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети

№4 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К. ж.б 158-161-б
2. Ибрагимов С. 27-30-б
3. Головин Б.Н. 186-188-б
4. Нармырзаева К. 31-36- б
5. Орузбаева Б. 6-25-б
6. Зулпукаров К. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание, 27-700-б

Тапшырма:

Тема Тилдердин морфологиялык классификациясы

1-суроо. Дүйнөдөгү тилдердин морфологиялык жактан бөлүнүшү

2-суроо. Уңгу же аморфтук тилдер.

3-суроо. Аглютинативдүү флективдүү тилдер

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

Тема: Морфологиялык классификация

Морфологиялык классификацияда сөздүн курамы, түзүлүшү боюнча тилдер бөлүнөт. Мында үч топко бөлүнөт.

Сөз түркүмдөрү – грамматикада негизги орундардын бирин сөз түркүмдөрү ээлейт. Сөз түркүмдөрү деп сөздөрдүн лексика грамматикалык белгилери боюнча бири-бирине так ажырата турган топтору, түркүмдөрү деп аталат. Сөз түркүмдөрү морфологияда каралуу менен бирге, негизинен, тилдин тарыхы менен байланыштуу изилденүүчү маселе. Анткени ар бир сөз түркүмү белгилүү бир тарыхый мезгилде пайда болуп өнүгөт. Мисалы, тил илиминде тактоочтор менен байламталар башка сөз түркүмдөрүнө караганда кийинчерээк пайда болуп өткөндүгү белгилүү. Сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү түркологияда алардын саны 8ге чейин белгиленип келсе, кийинчерээк 1930-ж.ж. Бүгүнкү мезгилде 8ден 12ге дейре жеткен, азыр 12 сөз түркүмдөрү бар экендиги аныкталаган. Тилдеги сөздөрдү лексика грамматикалык белгилерине карай топтоштуруу сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн атайын принциби менен ишке ашат. Дүйнөдөгү тилдерде морфологиялык түзүлүшү жагынан айырмаланат.

1. Семантикалык принцип - эң байыркы принцип. Сөздөрдү жалпы категориялык маанилери боюнча топтоштуруу бул принциптин негизги мазмунун түзөт. Анткени жалпы категориялык маселелер сөздөрдүн лексикалык маанилерин абстракциялап, жалпыланыштырып, аларды ошол категориялык маанини маанилик окшоштук белгилери боюнча топтоштурат. Буларга зат атоочтун заттык, сын атоочтун белгилик, сан атоочтун сан өлчөмдүк, этиштин кыймыл-аракеттик маанини билдириши кирет. Морфологиялык принцип сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөз өзгөртүү системасын өзгөртөт.

Тил илиминде 170 жылдан ашык убакыттан бери тилдердин морфологиялык классификациясы жашап келе жатат.

1. Аморфтук тилдер

Бир муунду сөздөрдөн же уңгулардан турат. Мисалы, кытай тилинде **хао** сөзү төмөнкүдөй маанилерде келет. **Хао жень** - жакшы адам. **Сию хао** - жакшылык кылуу

2. Окумуштуу К.Зулпукаровдун “Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание” бул эмгектен кытай тилинен алынган сөздөрдү белгиле?

Аглютинативдүү тилдерде сөздөрдүн уңгусу туруктуу болуп, аларга, түрдүү маанидеги аффикстер жалганышы мүмкүн. Аглютинативдүү тилдерге түрк, угро-фин, монгол, япон, корей ж.б тилдер кирет. Флективдүү тилдерде уңгунун составындагы айрым тыбыштык орун алмашуулар грамматикалык жаны маанилердин келип чыгышын алып келет. В.В.Виноградов алды менен сөздөрдүн түшүнүгүн ар кайсы тилдерде ар түрдүүчө экендигин белгилейт да, сөздү аныктоодо анын тыбыштык, орус тили үчүн күч басымынын мүнөздүүлүгү жана айтылыш жагынан өзгөчөлүктөрү сөздүн аягынын каткаландашы артка окшошуу кубулушунун мүнөздүү эместиги сыяктуу, лексика семантикалык жана грамматикалык белгилери чогуу эске алынганда гана анын өзгөчөлүктөрүн туура белгилөө болорун көрсөткөн муну мисалдар менен далилде?

2. Агглютинативдүү тилдерге түшүнүк берип, тилдердин чегинде мисалдар менен далилде?

3. Флективдүү тилдер кандай түзүлөт анализде. Англис, орус, тажик, немец тилдеринин мисалында далилде?

Төмөндөгү тексттен орус тилиндеги сөздөрдүн курамына морфологиялык классификация боюнча анализ бер?

Комуз

Эту историю рассказал мне литовский профессор, когда мы встретились на научной конференции. Шли жестокие бои за крепость Калининград. Фашисты засели в бетонных укреплениях, и поэтому трудно было к ним подойти. Четыре раза наша рота ходила в атаку и четыре раза отходила назад. Наши потери были

большими, а утром снова предстоял бой. Вечером пришло подкрепление. Это были комсомольцы из Средней Азии. В блиндаже чуть мерцала коптилка, была сумрачно и грустно.

Когда вдруг зазвучала незнакомая мне музыка, я поднял голову. Молодой паренёк-киргиз тихо ударял по струнам и что-то в полголоса напевал. Бойцы подвинулись к нему ближе, и музыка завучала сильнее и радостнее. Прибывший боец виртуозно играл на комузе, и голос его звучал, как горный ручей. После того как он закончил песню, я спросил, о чём он пел.

Төмөндөгү “Акын” деген тексттен агглютинативдүү тилге тиешелүү жагын көрсөтүп, анализде?

АКЫН

Биздин элде: “Өнөр алды – кызыл тил”, - деп айтылып келет. Бардык өнөрдүн башы – тил. Акын – ошол сөз өнөрүн аздектеген инсан. Акындын сөзү – анын кылган иши, көтөргөн жүгү. Аны татыктуу алып жүрүү ар кимдин колунан кел бербейт. Эң негизгиси, акындын сөзү акыйкат, чынчыл, кара кылды как жаргандай адилет болушу керек. Ошол эле кезде адамдын жан дүйнөсүнө бүлүк салып ойготуп, канат берип, үмүт байлатып, жашоого кумарлантып турушу зарыл. Акындын сөзүндө сезим жуурулушуп, жүрөктөн чыккан ой берметтери сыйкырдуу күчкө ээ болот. Ал сөз окурманды тазалап, ыплас кир дүйнөдөн өйдө көтөрүп, жөлөк-таяк болгондо гана акындын чыныгы озуйпасы аткарылат. Күнүмдүк көйгөйлөрдүн кулуна айланган пенденин жашоосуна жылт эткен шоола чачып, кадырын көтөрүп, дилин агартып коюу, менимче, тирүүлүктөгү бир чоң милдет го.

Түпкүлүгүндө көркөм сөздү пир туткан ар бир акын өз элине, мекенине кызмат кылат. Анын кызматы элдин руханий дөөлөттөрүн түзүүгө, түбөлүктүү өлбөс дүйнөгө багытталган. Ошон үчүн биз эбак дүйнөдөн көзү өткөн Петрарканын, Ду Фунун, Басенун, Низаминин, Пушкиндин, Алыкулдун ырларынан азыктанып турабыз.

Төмөнкү тексттен тилдердин морфологиялык классификациясы боюнча бөлүнгөн топторго сөздөрдү белгилегиле?

а) Агглютинативдүү тилдерге тиешелүү жагын белгиле?

б) Текстте керектелген учкул сөздөрдүн маанисин түшүндүр?

- 1. Өз окуу жайыңардын кире беришин сүрөттөп, текст жазгыла. Анда өсүп турган гүлдөргө, арчаларга, дубалда жана тактайчада илинген сүрөттөргө чейин көңүл бургула. Текстте агглютинативдүү тилдердин кайсынысын көп колдонгонуңарды айткыла?***

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети
№5 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 13-33-б
2. Головин Б.Н. 25-44-б
3. Азизов О. 37-40-б
4. Кодухов В.И. 101-131
5. Нармырзаева К. 27-30-б

Тапшырма:

Тема. Тилдердин ареалдык классификациясы

1-суроо. Дүйнөдөгү тилдердин ареалдык (территориялык) жактан бөлүнүштөрү.

2-суроо. Индоевропа тобундагы тилдерге ареалдык жагынан мүнөздөмө.

3-суроо. Кытай, алтай, иберий-кавказ тобундагы тилдердин территориялык жайгашуусун далилде.

4-суроо. 14 семьядагы тилдерди дүйнөлүк карта аркылуу сүрөттүн тарт.

Окумуштуулар В.И.Кодуховдун, А.А.Реформатскийдин китебин пайдалан схема, белги, түс аркылуу көрсөт.

Баалоонун критерийлери

Жалпы: 1 упай

Тема. Тилдердин ареалдык классификациясы

1-суроо. Дүйнөдөгү тилдердин ареалдык (территориялык) жактан бөлүнүштөрү

2-суроо. Индоевропа тобундагы тилдерге ареалдык жагынан мүнөздөмө

3-суроо. Кытай, алтай, иберий-кавказ тобундагы тилдердин территориялык жайгашуусун далилде

4-суроо. 14 семьядагы тилдерди дүйнөлүк карта аркылуу сүрөттүн тарт

В.И. Кодуховдун, А.А. Реформатскийдин китебин пайдалан схема, белги, түс аркылуу көрсөт?

19-кылымдагы тил илиминин биологиялык багыттагы окумуштуулардын А.Шлейхердин көз караштары боюнча, тилдин өнүгүшү адамдардын эркинен тышкары, ошондуктан тил-жаратылыштык көрүнүш. Ал эми психологдордун көз карашы боюнча, тилди үйрөнүү маселесин адамдын духуна байланыштуу кароо керек. Тил менен маданият өз ара байланыштуу, бирок тилдин өнүгүү закондору бирдей эмес. Тил географиялык жагынан да байланышып, аймактарда жашоосу менен да ареалдык классификацияга бөлүнөт. Элдин маданияты, турмуш-абалы, башка эл менен карым-катышы, байланышы тилдин лексикасынан даана көрүнөт. Тил илими тарых, археология, этнография жана кээ бир табигый илимдер менен өз ара байланыштуу.

Төмөндөгү тексттен түрк тобундагы тилдердин тили менен желегин, территориялык жайгашуусун салыштыр?

а) 14 семьянын желеги, туусу, жашаган аймагы боюнча маалыматты даярдоо керек.

б) ар бир элдин тили боюнча жалпы бир карта түзүү?

в) төмөндөгү тексттен мамлекеттик тилдин орду, туунун ыйыктыгын, түрк тобундагы тилдерди, туусун, тилдерин салыштыр?

Кыргыз Республикасынын желеги

Кыргыз эли эзелтен асаба-туусу, мөөрү, тамга белгиси бар журт экендигин эпостордон, элдик оозеки чыгармалардан, тарыхтан билебиз.

Кыргыз Республикасынын желеги 1992-жылы, 3-мартта Жогорку Кеңештин токтому менен бекитилген. Авторлору - Э.Айдарбеков, Б.Жайчыбеков, С.Иптаров, Ж.Матаев, М.Сыдыков. Туунун бир кылка кызыл түсү эрдик менен кайраты, нурга бөлөнгөн күн тынчтык менен байлыкты, ал эми түндүк биримдикти, ата журтту туюндурат.

11-12-кылымдарда Эне-Сайдагы жана Борбордук Азиядагы кыргыз мамлекетинин жашап турган мезгилинде туулары болгон. Алардын формасы, түсү жана колдонулушу жазма булактарда сүрөттөрдө чагылдырылган.

Кытайдын «Синь-Танышу» хроникасынын маалыматтына караганда, кыргыздар согуш учурунда «жааларды, жебелерди жана тууларды» колдонушкан. Хакасиянын түндүгүндө жолуккан Сулек чиймелерине түшүрүлгөн оор куралданган кыргыз атчан жоокерлеринин колундагы найзанын сабында ар кандай формадагы туулар тартылган. Кыргыз тууларынын түсү да өзгөчө символикага ээ болгон. Кытай жылнаамасында кыргыздардын туулары жана байрактары кызыл түстө, ал эми X кылымдагы мусулман тарыхчысы Абду Дулефтин эмгегинде жашыл түстө экендиги кабарланат. Жашыл түс кыргыздар Чыгыш Түркстанды басып алгандан кийин, коюшу мусулмандардын таасири аркылуу пайда болсо керек.

Туу кыргызда ар кандай шартта түрдүүчө колдонулган. Жоого атанганда туу алып жүргөнгө эр жүрөк, ишеничтүү жоокер дайындалган. Ал салгылашуу учурунда аскерге дем, кубат берүү максаты менен тууну бийик дөңсөө жерге кармап турган. Туунун душмандын колуна түшкөнү жеңилгенге барабар болгон. Ошондуктан туу ыйык катары сакталган.

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети

№6 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 120-127-б
2. Ибрагимов С. 158-169-б
3. Кодухов В.И. 36-37-б
4. Реформатский А.А. 57-58-б
5. Головин Б.Н.
6. Сартбаев К.К. 27-229-б, 146-148-б
7. Абдувалиев И. 5-43-б
8. Нармырзаева К.Ж., 36-40-б.

Тапшырма:

Тема: Тыбыштар - тилдин материалдык негизи

1-суроо. Тилдин системасы жана стурктурасын анализдөө

2-суроо. Кептеги тыбыштардын акустикасына. Тон, тембр, үндүн бийиктиги деген терминдерге түшүнүк бер

3-суроо. Кеп аппараты, артикуляция. Артикуляциялык база

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай

Тема: Тыбыштар – тилдин материалдык негизи

1-суроо. Тилдин системасы жана стурктурасын анализдөө.

2-суроо. Кептеги тыбыштардын акустикасына. Тон, тембр, үндүн бийиктиги деген терминдерге түшүнүк бер?

3-суроо. Кеп аппараты, артикуляция. Артикуляциялык база.

Тилдин тыбыштык жагын тил илиминин бир бөлүгү-фонетика иликтейт. Тыбыштардын физикалык жактан пайда болуш маселеси физика илими менен, атап айтканда, физиканын акустика бөлүгү менен байланыштуу. Тыбыштардын тону, тембри, бийиктиги, күчү сыяктуу маселелер боюнча тил илиминин маалыматтарына таянат.

Мисалы, тыбыш чыгаруучу органдардын аткарган кызматы жөнүндөгү илимий маалыматтар физиология, анатомия илимдеринен алынат.

Тил илими менен географиянын өз ара карым-катышы тил илиминин жаңы бир тармагы болуп эсептелет.

Бир тилден экинчи тилге которуу машина аркылуу жумушуна байланыштуу проблемаларды чечүүгө математика менен тил илими бирдей катышат.

Тилдин системалык мүнөзү жөнүндө пикирлер азыркы кездеги тил илиминде тилдин бардык жагына, айрыкча фонетикалык түзүлүшүнө карата айтылууда.

“**Белги**” жана “**система**” деген терминдерден тышкары, кийинки кезде тил илиминде колдонулуп келе жаткан “**стурктура**” деген терминдер бар. Бул термин “система” деген терминдин синоними катары колдонулат.

1. Төмөндөгү тексттен үндүү жана үнсүз тыбыштардын артикуляциялык жактан бөлүнүшүн белгиленген сөздөрдөн талдап көрсөт?

Жалал - Абад курорту

Жалал -Абад курорту – Кыргызстандагы белгилүү эс алууга кооз жайлардын бири. Жер алдынан “Айып-Булак”, жана “**Кыз**

Булак” деп аталган дары суулар агып чыгат.

Курортун суусу биринчи жолу 1877-жылы текшерүүгө алынып, составы жана дарылык касиети аныкталган. 1900-жылдан баштап, курорт курула баштаган. Дары булактардын сууларында **ашказан**, ичеги орууларына шыпаа болуучу заттар мол. Суунун составында марганец, темир, күкүрт, азот жана башка кыркка жакын **минералдык** заттар бар. Ошондуктан ичеги – карынды дарылоочу касиеттери боюнча артыкчылыктарга ээ. Мындый минералдык заттар **сейрек** кездешүүчү зат катары эсептелинет.

Жалал - Абад курортунда суудан башка да **баткак** менен дарылоо ыкмасы колдонулат. Баткактын составында, минералдык туздар, сульфат, натрийлүү корбанаттуу заттар арбын. Бул ыкма менен муун, нерв, сөөк жана башка эс алуучуларды тейлөөчү жатаканалар, поликлиника, дарылоочу бөлүмдөр, спорттук залдар, бассейндер, курулган. Жалал- Абад курортунда жыл сайын миңдеген адамдар ден **соолугун** чыңдашат.

2. Сүйлөө органдарын сүрөтү менен берүү керек?

Төмөндөгү текстти окуп, өзүңдүн эпос боюнча кыргыз элинин тили маданияты жөнүндө эссе даярда?

Манас

“Манас” эпосу – кыргыз элинин бабалардан калган ата – мурас, улуттук сыймыгы, руханий маданиятынын туу чокусу. Ал кылымдар бою муундан – муунга ооз эки түрүндө өтүп сакталып келген ыр түрүндөгү улуу чыгарма. Адатта, аны океан – эпос деп аташкан. Анткени ал жүз жылдан ашык убакыт аралыгында эзелтен кыргыз тарыхын, коомдук турмушун чагылдырган бабалар баяны.

“Манаска” орус элинин академиги В.В.Радлов мындайча баа берген: “Манас” эпосу – бул Манас баатырдын тегерегине топтолгон кыргыз мифтеринен, жомокторунан, ылакаптарынан энциклопедиялык жыйнагы.

Бул чексиз чоң кыргыздардын турмуш салты, диний жана медициналык түшүнүгү эл аралык маселеси орун алган. Бул эпостун көлөм жактан дүйнөдө теңдешти жок. Ал өзүнүн эбегейсиз зор маштабы боюнча буга чейинки белгилүү элдик эпикалык поэмалардын бардыгынан чоңдук кылат. Алсак, “Манастын” Саякбай Каралаевден жазылган бир гана вариантынын көлөмү 500553 сап ыр. Бул көлөм “Илиада” менен “Одиссеяны” кошуп эсептегендиги көлөмдөн жыйырма эсе чоң. Ал эми элдик ооз эки чыгармачылык жөнүндөгү дүйнөлүк илимде эң көлөмдүү чыгарма катары эсептелген индустардын эпосу “Махабхараттан” эки жарым эсе, фарсы тилиндеги “Шах-Намеден” беш эсе чоң.

Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул - эпос таалим алуучу, өткөндү эске салууну тарых китебинин милдетин аткарып келген.

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети

№7 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 120-127-б
2. Ибрагимов С. 158-169-б
3. Кодухов В.И. 36-37-б
4. Реформатский А.А. 57-58-б
5. Головин Б.Н.
6. Сартбаев К.К. 146-148-б
7. Абдувалиев И. 5-43-б
8. Нармырзаева К.Ж. 41-46-б

Тапшырма:

Тема: Тыбыштарды классификациялоочу принциптери

1-суроо. Тыбыштарды бөлүштүрүүнүн принциптерин анализдөө

2-суроо. Дүйнө тилдериндеги тыбыштардын сандык сапаттык көрсөткүчтөрү

3-суроо. Үндүү жана үнсүздөрдүн түрк тилиндеги өзгөчөлүгү

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай

Тема: Тыбыштарды классификациялоочу принциптери

Дүйнөдөгү тилдерде тыбыштардын саны ар түрдүү. Алар биринен экинчиси сапаттык да жагынан кескин айырмаланат. Угулган жана айтылган тыбыштарды классификациялабастан, кептеги тыбыштарды классификациялайбыз. Фонетика-тилдик тыбыштык жүйөсүн ичине камтыган тил изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүгү.

Үндүүлөр жана үнсүздөр. Дүйнөдөгү бардык тилдердеги жалпы тыбыштар эки категорияга, тыбыштардын эки тибине үндүү жана үнсүз тыбыштарга ажырайт, ал эми үнсүздөрдүкү **консонантизмдерди, үндүүлөр вокализмдерди** түзөт.

Үндүүлөр. Вокалдардын классификациясы тилдин, жаактын жана эриндердин кызматы аныктайт. Үндүн созулушу же кыскалыгы аларды созулма же кыска үндүүлөргө ажыратат.

Үнсүздөр бардык тилдерде үндүүлөрдөн сан жагынан көптүк кылат.

Үнсүздөрдүн классификациясын, негизинен, үч артикуляциялык белги түзөт.

1) артикуляциялануу ыкмасы.

2) активдүү орган

3) үн түйүндөрүнүн кызматы

1-тапшырма. Бул айрымачылыктарды белгиле?

Кыргыз тилинде түгөйлөш үнсүз тыбыштар жана бири-бирине жакын айтылуучу үндүү тыбыштар аркылуу кайсы бир сөздөр эки түрдүү вариант менен колдонулуп, орфографиялык жазылышына карата алардын бири орфоэпиялык нормага негизделет.

2-тапшырма. Төмөндөгү үндүү, үнсүз тыбыштар катышкан түгөйлүү тыбыштардын курамынан түзүлгөн мисалдарды

Ч.Айтматовдун чыгармаларынан таап жазууну ишке ашыр?

Аткаруу үчүн үлгү: Ч.Айтматовдун чыгармаларынан алынган мисалдар. Калем-калам

Кагаздагы сүрөттү көргөндө үрөйү учту: бул менин баягы кырманда Данияр менен Жамийланы **калам** менен тарткан сүрөтүм экен (“Ж”,504-б). Танабай карабастан кол коюп берди. Кыжырлангангы ошончо **калеминин** учу сынып кетти (“Г”,128-б)

1. Үндүү тыбыштар боюнча

ы, и: мысал –мисал

и, ы: тарих –тарых

у, ы: маалумат- маалымат

ү, и: мүнтип-минтип

и, у: осият- осуят

а, э (е): калам-калем

и, а: инжир-анжир

аа, а: чаара-чара

а, аа: ылажы –ылаажы

о, оо: чочун –чоочун

оо, о: чолоо-чоло

ээ, ие: тээшелүү- тиешелүү

ей, ээ: зейин-зээн

2. Үнсүз тыбыштар боюнча

б, п: бут, пут (ченөө маанисинде)

п, б: парк-барк

в, б: бувак-бубак

г, к: газал-казал

к, х: пакта-пахта

к, г: козо, гозо

к, г: күлкайыр- гүлкайыр

т, д: таяр-даяр

д, т: дагдыр, тагдыр

м, б: думана-дубана

л, н: мүчүлүштөр-мүнүштөр

б, м: бөөн-мөөн

з, ч: зынжыр- чынжыр

з, с: дазмал-дасмал

д, й: сүрдө-сүйрө

ш, с: шыйкыр- сыйкыр

ж, з: таажым-таазим

3. Кээ бир сөздөрдүн ар түрдүү (же эки вариантта) колдонулушу айрым тыбыштардын түшүп калып кошулуп айтылышы менен байланыштуу. Андай сөздөр орфографиялык тактоолорго карата орфоэпиялык жагынан белгилүү нормага түшүп калыптанып бара жатат.

Көрсөтүлгөн сөздөргө мисал келтирип жазуу, толуктоо?

Мисалы:

ы: ырахмат-ыракмат

и: леглек, илеглек

у: руксат-уруксат

и: терис-терс

у: увазир-вазир

ы: тарыс (тарс этти)

ы: нисап, нысап-ынсап

н: ур (кызы)- нур (кыз)

4. Орус тилинен кирген сөздөрдүн (тектеш эмес тилдердин) орфографиялык жактан туура жазылышы, орфоэпиялык жактан туура айтылышы кээ бир үнсүз тыбыштар боюнча алып караганда төмөндөгүдөй:

5. Сөздүн аягында жумшак үнсүздөр өздөрүнүн түгөйлөш каткалаң үнсүздөрүнө өтүп айтылат:

б-п: клуб-клуб

в-ф: актив-актиф

г-к: педагог-педагок

д-т: доклад-доклат

ж-ш: гараж-гараш

з-с: түз-түс

6. Каткалаң үнсүздөрдүн алдында жумшак б, д, з, в, г тыбыштары өздөрүнүн тиешелүү каткалаң тыбыштарына өтүп айтылат;

б-п: пробка –пропка

д-т: редколлегия –ретколлегия

ж-ш: кружка –крушка

з-с: физкультура-фискультура

в-ф: справка-спрафка

7. Кээ бир сөздөрдүн ар түрдүү (же эки вариантта) колдонулушу айрым тыбыштардын түшүп калып кошулуп айтылышы менен байланыштуу. Андай сөздөр орфографиялык тактоолорго карата орфоэпиялык жагынан белгилүү нормага түшүп калыптанып бара жатат.

Көрсөтүлгөн сөздөргө мисал келтирип жазуу, толуктоо?

Мисалы:

ы: ырахмат-ыракмат

и: леглек -илеглек

у: руксат-уруксат

и: терис-терс

у: увазир-вазир

ы: тарыс (тарс этти)

ы: нисап, нысап-ынсап

н: ур (кызы)- нур (кыз)

2- модуль үчүн учурдагы, 2-аралык иштери

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети

№8 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

- 1.Акматов Т.К ж.б 16-41-б
- 2.Ибрагимов С. 95-103-б
- 3.Маслов Ю . 37-67-б
- 4.Аширбаев Т., Нармырзаева К. 34-37-б
- 5.Орузбаева Б. 23-47-б
6. Нармырзаева К.Ж. 50-54-б.
7. Сайттардын аталышы: Google.kg., Google.ru., kabarat.kg

Тапшырма:

Тема. Кеп агымындагы тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрү

1-суроо. Позициялык процесстер деген эмне.

2-суроо. Апакопа деген терминге түшүнүк.

3-суроо. Орфоэпия деген терминге түшүнүк бер.

4-суроо. Тыбыштардын фонетикалык жана тарыхый алмашуулары.

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

Тема: Кеп агымындагы тыбыштардын позициялык өзгөрүүлөрү

Позициялык процесстер. Негизги фонетикалык позициялык процесстерге басымдуу жана басымсыз муундагы үндүүлөрдүн айырмаланышы (редукция), үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингармонизм) **протеза, апакопа** сыяктуу тилдик кубулуштар кирет.

Редукция – басым түшүү жөндөмдүүлүгүнө ээ тыбыштардын басым түшпөгөн муунда айтылышынын басандап, угулуш сапатынын өзгөрүшү, түшүп калуу абалына чейин жетиши. Бул басымсыз муундагы үндүүнүн сапат жана сан жагынан алсызданып угулушунун өзгөчөлүгү.

Протеза – сөздүн башында этимологиясы жагынан аныкталбаган ашыкча тыбыштын болушу. Мисалы: **лампа-ылампа**.

Мисалдар менен толукта?

Синкопа – кубулушуна дуушар болгон сөз адабий жазма тилдин нормасына жооп берет.

Эллизия (латын сөзүнөн алынган - кысуу, түртүп чыгуу). Бул кубулуш үндүү тыбыштарга мүнөздүү. Жанаша келген эки сөздүн биринчиси үндүү менен аяктаса, экинчиси үндүү менен башталса, биринчи сөздүн аягында үндүү түшүрүлүп айтылат. Мисалы: *Келе элек - келелек*.

Мисалдарды толуктоо менен иштеп чык?

Бирикме – үндүүлөр кыргыз жана орус тилдеринде (интерфикстер - үндүүлөр, үнсүздөр, үндүү+үнсүздөр) бирдей эле кызматты сөз жасоо кызматын аткарышат.

Төмөндөгү тексттен фонетикалык позициялык процесстерди белгиле? Корей тили боюнча текстке кошумча маалыматты жаз?

Кимчон шаары

Тагдырдын буйругу менен Түштүк Кореянын Кимчон деген шаарында иштеп, жашап жүрөм. Кимчон Кореянын чакан шаарларынын бири. Чакан болгону менен жашаганга ыңгайлуу, тоо арасында жайгашкан, кооз шаар. Кореянын эки ири шаары

Сеул менен Пусанды байланыштырып турган «КТХ» тез жүрүүчү поезд жолунун боюнда орун алган. Поезд станциясы менен автовокзал жайгашкан жер шаардын борбору болуп эсептелет. Алгач шаар ушул районду гана камтыса керек, себеби имараттардын архитектурасы да өзгөчөлөнүп турат. Жапыс үйлөр менен тар көчөлөр көп кездешет. Башка райондору бийик-бийик, заманбап салынган көп кабаттуу үйлөрдөн турат. Кореянын бардык башка шаарларындай эле биздин көзгө дароо урунган, бизди суктандырган бир өзгөчөлүгү - бул көчөлөрү. Көчөлөрү тептегиз, сары жана ак сызык менен белгиленген, керек жеринде атайын тосмолор менен тосулган, бардык жол белгилери ордунда. Айдоочулар да жол эрежесин бузбай, бир жакка шашып бараткансыбай жай айдаганы кадимкидей көрүнүш. Коомдук транспорт катары кенен, таза автобустар каттайт. Жол кирени кирерде, көбүнчө атайын электрондук карточка менен же банктык карточка менен төлөшөт. Биз качан ушундай деңгээлге жетер экенбиз деп ойлоп коём.

Кимчондогулардын орто муундары көбүнчө спорттук кийим кийишет. Жаштары жаштар кие турган кийимдерди кийишет. Кыздары тизеден өйдө кийимдерди кийгенди жакшы көрүшөт. Ал эми улуттук кийимдерди үйлөнгөндө кийишет экен. Анан майрамдары болгондо супермаркеттерден кийинишет.

Кыргыздарга мамилеси, биринчи таанышып чогуу иштеп баштаганда жакшы көрүшөт, кыргыздардын башы иштейт, тилди жакшы билишет деп.

1. Текстти окуп, сүйлөшүү стилине таандык болгон тилдик каражаттарды бөлүп көрсөткүлө. Каармандарга мүнөздөмө бергиле?

- Ылдыйдан жөн эле киргиздиңизби?

- Ичким жок экен. Ояка бастым, биякка бастым, липке бардым, ошол эле жерде ывырсып жүрө бердим. Кандай анан биз жак, тамеки неме болуп атат, шону айтчи?

Орунбай ака жакыныраак жылып отурду.

- Бардыгы тынч, отурушат. Биз келатканда тамеки эгилип бүтөйүн деп калды эле азыргыча бүтсө керек.
 - Картишка, мака мени күтүп, эгилбей тургандыр?
 - Али ич ким эге элек. Турат бардыгыныкы.
 - Механик отпускеге чыгың деп таза кыстады. Жамгыр жаап атат, баары бир үйдө иш канча иш кылалбайм, кийинраак чыгайын дедим эле. Чыга бербей...
-
-
-

2-тапшырма:

Ким кандай адам?

Акылман адамдын шакирти устатынан бир жолу мындай деп сурайт:

- Эгер мени жолдон бирөө башка адамга окшоштуруп уруп жиберсе, мен эмне кылышым керек?-деп сурайт.

Шакиртинин суроосуна устаты кайра суроо менен жооп берет:

-Эгер сенин жолуңан дарактын бутагы сынып башыңа түшсө эмне кыласың?

- Эмне кылмак элем, жолумду улай бермекмин. Дарактын бутагы кокусунан түштү да.

Ошондо устаты:

- Бул учурда да так эле ошондой кыл, андан ары жолуңду улай бер. Кимдир бирөө ачуусун тыя албай, окшоштуруп уруп алса, сен ага ачууланба. Ал да дарактан түшкөн бутак сымал кокустук катары көрүп кой. Ачууну акыл жеңет. Ар дайым сабырдуу болсоң, сенин кадырың жогорулайт, - дейт.

1. Текстти көркөм окугула.
2. Тексттеги айтылуучу негизги ой эмнеде деп ойлойсуңар жана мында чечендик кеп катыштыбы?
3. Мында орфоэпиялык эрежеге ылайык айтылуучу сөздөрдү кездештире алдыңарбы?

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 3 упай

1.

а) Текстти окуп, сүйлөшүү стилине таандык болгон тилдик каражаттарды далилдөө менен бөлүп көрсөтө алса 0, 5 упай

б) Каармандарга туура мүнөздөмө бере билсе 0, 5 упай

в) Сүйлөшүү стилине таандык болгон сөздөрдүн тексттеги ордун аныктай алса 0, 5 упай

2.

а) Текстти окууда интонация, синтагмаларды эске алуу менен көркөм окуса, тилдик кубулуштарды белгилесе 0,5 упай

б) Тексттеги айтылуучу негизги ойду так аныктап, андагы чечендик кептин үлгүлөрүн ажырата алса 0,5 упай

3. Тексттеги орфоэпиялык эрежеге ылайык айтылуучу сөздөрдү туура тапса жана колдонулган чечендик кептердин тексттеги ордун аныктай алса 0, 5 упай

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети №9 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ К.Ж.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 16-41-б
2. Ибрагимов С. 95-103-б
3. Маслов Ю . 37-67-б
4. Аширбаев Т., Нармырзаева К. 34-37-б
5. Орузбаева Б. 23-47-б
6. Нармырзаева К.Ж. 54-58-б
7. Сайттардын аталышы: Google.kg., Google.ru., kabarat.kg

Тапшырма:

Тема: Фонемалар жана тыбыштар. Фонологиялык мектептер

1-суроо. Фонема деген эмне? Изилденишине анализ

2-суроо. Фонологиялык мектеп деген терминге түшүнүк.

3-суроо. Фонологиялык мектептердин тил илиминдеги орду

4-суроо. Кыргыз тил илиминдеги илимий мектептер жөнүндө

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

Тема: Фонемалар жана тыбыштар. Фонологиялык мектептер

Фонема жөнүндө түшүнүк. Фонеманын негизги өзгөчөлүгү анын конкреттүү бир тилдин тыбыштык түзүлүшүнө жана фонологиялык системасына таандык экендиги. Бул система бири менен экинчиси байланыштуу келген, кеп агымында жана морфемалардын тутумунда белгилүү бир эрежелердин негизинде өз ара карым катышта турган жана туруктуу карым катышта турган жана туруктуу сапка ээ болгон тыбыштардан турат.

Фонологиялык мектептер. Фонемалар теориясын россиялык окумуштуу И.А.Бодуэнде Куртунэ түзгөн мектеп жөнүндө маалымат бер?

1. Азыр мектептер түзүлөбү, түзүлсө кандай мектептер жөнүндө маалыматтарың бар?

2. Москва фонологиялык мектебинин негиздерин түзгөн окумуштуулар боюнча анализде?

МФМдин ири өкүлдөрү Р.И.Аванесов, П.С.Кузнецов, А.А.Реформатскийлер. Алардын көз карашы төмөнкүдөй: фонема эң кичине тыбыштык бирдик, ал сөздүн жана морфеманын тыбыштык элементи болуп саналат.

Ленинград фонологиялык мектебинин (ЛФМ) негизги өкүлдөрү. Л.В.Щерба, Л.Р.Зиндер, А.Н.Гвоздев, М.И.Матуевич ЛФМдин фонологиялык көз карашы төмөнкүдөй: кеп тыбыштары автономиялуу жана фонема маани ажыратуучу функцияга ээ.

ЛФМдин өкүлдөрү фонеманын, морфеманын тыбыштык элемент, дифференциалдык белгилеринин көрүнүшү экендиги бир тараптуу деп саналат. Л.В.Щерба **дети** жана **детки** деген сөздөрдө (т) тыбышынын эки башка фонема деп эсептейт. Себеби одеть-одет, разуть-разут, тук-тюк, деген сөздөрдө тыбышы сөздөрдүн маанилерин дифференциялайт деп эсептейт.

Текст менен иштөөдө төмөнкүлөрдү аткаруу керек:

1. Тексти окуп чыгып кайсы стилде жазылганын аныкта?

2. Тексттен белгилүү илимпоздорду кайсы мектеп экенин

бөлүп көрсөтө аласыңбы? Орус тил илиминде, кыргыз тил илиминде түркологияда белгилүү окумуштууларга маалымат бер? Текстке тема кой? Текстти өзгөртүп түз?

Академик Б.Ө.Орузбаева сөз, сөздүн тутуму, сөздүн жасалышы, сөз жасоонун жолдору боюнча бир топ салмактуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн (Орузбаева, 1964; 2000). Кыргыз тилинде сөздөрдүн жасалышын ар тараптан өтө терең изилдеп чыгып, сөз жасоону топторго бөлүштүрүп, анын ичинен айрыкча аффикстер аркылуу сөздөрдүн жасалышына анын китебинде орун берилген. Сөз жасоочу мүчөлөрдү, алардын сөз жасай ала турган мүмкүнчүлүктөрүнө жараша изилдөө Б.Ө.Орузбаевага таандык. Тилибиз менен барктуубуз жана түптүү элбиз. Белгилүү окумуштуулар Ч.Валиханов, Радловдор “Кыргыз эли сөзгө маани берген, тилди кадырлаган чечен эл”, - деп баалайт. Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып тилчи окумуштуулардын алдына кыргыздын улуттук жазмасын иштеп чыгуу милдети коюлган. Кыргыз тили совет доорунда бардык деңгээлдер боюнча иликтөөгө алынган. Анын диалектилери жана говорлору, мектептерде окутуу проблемалары, орус жана чет тилдери менен салыштырылышы, тарых жана башка маселелери илимий негизде иликтенген. Натыйжада кыргыз тилчи окумуштуулардын тобу түзүлгөн. Кыргыз тилин изилдөөдө И.Арабаев, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, Бектенов, А.Идирисов сыяктуу улуттук алгачкы тилчилердин эмгеги өтө чоң. Алар өз изилдөөлөрүн тилдин түрдүү тармактары боюнча жүргүзүшүп, улуттук тил илимин түптөшкөн. 20-кылымдын 40-жылдарынан баштап улуттук тилчилердин экинчи мууну илимий аренага келишет. Алар: К.Сартбаев, Б.М.Юнусалиев, А.Жапаров, Ы.Жакыпов, К.Дыйканов, Б.Орузбаева, Т.Ахматов, К.Чоңбашев С.Кудайбергенов, А.Осмонкулов ж.б. окумуштуулар (23:30). Кыргыз тилинин илим катары түптөлүшүнө К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Е.Д.Поливанов, О.В.Захарова сыяктуу орус окумуштуулары да зор салым кошушкан (23:93) Мына ушул окумуштуулардын ичинен кыргыз тилине өзгөчө зор салым

*кошкондордун арасында орустун чыгаан окумуштуусу
Константин Кузьмич Юдахин эле.*

*Кыргыз улуттук маданиятынын совет мезгилинде
түптөлүшүнүн бирден-бир данакери, көрүнүктүү агартуучу,
лексикограф, чыгаан түрколог окумуштуу, филология илимдери-
нин доктору, академик, профессор жана кыргыз таануучу
К.К.Юдахин жөнүндө сөз баштоо өзгөчө сыймык. Ал кыргыз
элине өчпөс эмгек калтырган. Анын түзгөн «Кыргызча-орусча»
жана «Орусча-кыргызча» сөздүгү көпчүлүккө белгилүү.*

Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети
№10 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 41-44-б
2. Ибрагимов С. 42-50-б
3. Кодухов В.И. 37-67-б
4. Аширбаев Т., Нармырзаева К. 41-45-б
5. Азизов О. 23-47-б
6. Нармырзаева К. 58-63-б

Кошумча адабияттар:

1. *Кыргыз тилинин жазуу эрежелери жана аны практикада колдонууга карата методикалык көрсөтмөлөр.* - Б.: Ректайм, 2008.
2. *Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 4-китеп.* – Б.: Бийиктик, 2004.
3. *Аширбаев Т. Орфографиялык эрежелер.* – Ош, 2005.
4. *Аширбаев Т. Стилдик жана стилистикалык каталар.* -Б.: 2002.
5. *Сайттарды наталышы: Google.kg., Google.ru., kabarat.kg*

Тапшырмалар:

Тема: Жазуунун тарыхы

1-суроо. Жазуу качан пайда болгон.

2-суроо. Жазуунун коомдогу ролу.

3-суроо. Пиктографиялык жазуу.

4-суроо. Идеографиялык жазуу.

5-суроо. Фонографиялык жазуу.

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 0,5 упай

Тема: Жазуунун тарыхы

Жазуу – адам баласынын эң зор табылгасы. Оозеки жетибыштык тилге салыштырмалуу жазуу байланыштын кошумча курагы катары кийинчерээк пайда болгондугу белгилүү. Маселен, азыр адамдын тыбыштык тилинин пайда болушун акыркы 400-500 миң жыл менен чектесек, жазуунун келип чыгышын илим акыркы 5-10 миң жыл менен байланыштырат. Жазуу тийиштүү маалыматты сактап калуу, башка бирөөгө жеткирүү же кийинки муундарга берүү зарылдыгынан пайда болгон.

Пиктографиялык жазуу - адамзаттын алгачкы жараткан жана пайдаланган бул сүрөт жазуусунда айрым, жеке түшүнүктөр берилбестен бүтүндөй бир ой баяндалган.

Идеографиялык жазуу – жазуунун бул доорунда пиктограммалар жоголуп, түшүнүктөрдүн жаңыча түшүндүрүү белгилери иштелип чыгат. Идеографиялык (гр.idea-ой, түшүнүк, идея-графo) жазууда идеограммалар менен алар туюнткан нерселердин арасында сырткы окшоштук болбой калгандыктан, жазууну окуу үчүн адамдардан сабаттуулук талап кылган.

Фонографиялык жазуу - мында тамгалар пиктография менен идеографиядагы буюмдук же маанилик мазмундан ажыратылган. Жазуунун эң жогорку өнүккөн түрү фонографиялык жазуу

1. *“Китеп менин турмушумда ...” деген темада дил баян жазгыла.*

2. *Төмөнкү текстке карата өз пикириңерди билдиргиле.*

Публицистикалык стилдин кайсы подстилинге таандык? Кара тамга менен басылган сүйлөмдүн маанисин чечмелегиле?

Калпак

Калпак – кыргыз элинин **улуттук менталитетин** чагылдырып турган символдуу баш кийим. Жүрөгү кыргыз деп соккон ар бир кыргыз атуулу үчүн калпак жөн гана баш кийим болбостон, элибиздин өткөн тарыхын **тулку боюна сиңирген өзүнчө асыл мурас**. Элибизде баш кийимди улуу көрүшөт. Бирөөгө тартууга

бербейт, ыплас жерге койбойт. Адам акыл-эси менен улуу болсо, баш кийим анын коштоочусу болуп эсептелет. Калпактын ар бир саймасы өзүнчө сырды билдирип, адамзат жашоосун коштоп жүргөн карама-каршылыкты (ак, кара) таңууласа, ошол эле мезгилде **адам менен табияттын ажырагыс гармонияда экендигин** билдирет. Ошондой эле, анын **пирамида сымал** формасы адамдын ден соолугунун жакшырышына **өбөлгө** болуп, ысыкта ысыкты өткөрбөй, суукта жылуулукту сактап туруусу чоң мааниге ээ. Чокусу Ала-Тоого **түспөлдөш** болуп, элибиздин бийик ой-санаасын, өткөн **турмуштун изин** күзгү сыяктуу **таасын** чагылдырып турат. Дүйнө элинин ичинен калпакты бир гана кыргыз эли кийишет. Бир аз формасы өзгөргөн калпактын башка түрүн **боордош элдерден** кезиктирүүгө болот. Бирок, ички жана сырткы мазмунун **шайкеш келген** баш кийими менен кыргыздар өзгөчөлөнүп турат. Кыргыз эли көчмөн турмушта боз үйдө жашагандыгынан улам, **ара төрөлгөн** баланы калпакка салып, аны **керегенин** башына илип, күн сайын жылдырып турушкан.

Ошондой эле, калпак **көз тийүүдөн** сактайт деген жана магиясы боюнча ооруган адам өз калпагын жыттаса, оорусунан айыгып кетүүсү тууралуу **элдик ишеним** кеңири тараган. Учурда калпактын өнүктүрүлгөн, өзгөчө, аялдар үчүн жаңы формалары моделдер тарабынан тигиле баштады. Албетте, бул жагымдуу көрүнүш. Калпакты эки адамдын же болбосо эки улуттун ортосундагы ынтымакты бекемдеп турган **данакер** катары элибиз белекке тартуулашат. Көп улут жашаган өлкөбүздө элибиздин **энчисине** бүткөн калпакка карата мамиле бир аз өзгөргөндөй туюлат. Көчөдө болсун, башка жерде болсун, айтор, калпак кийген кыргыз мырзасын чанда кезиктиресиң.

Кылымдар кыйырынан, жылдар санагынан өтүп келген улуу муундардын калтырган ыйык тумарын аздектөө - ар бир кыргыз жаранынын вазийпасы.

Текст боюнча төмөндөгүлөргө көңүл бурулса:

1.

а) Эссе темага дал келип, теманын мазмуну терең ачылса 0,1 упай

б) Аргументтер логикалык иретте берилип, фактылар так көрсөтүлсө 0,2 упай

в) Оригиналдуу жана чыгармачыл жазылып, каталар дээрлик кездешпесе 0,2 упай

2.

а) Текстке карата өз пикирин жазуу түрүндө туура бере алса 0, 2 упай

б) Текстти публицистикалык стилдин кайсы подстилинге таандык экендигин далилдөө менен айта билсе 0,2 упай

в) Кара тамга менен басылган сүйлөмдүн маанисин чечмелеп, аларды катыштырып сүйлөм түзсө 0,1 упай

Ош мамлекеттик университети

Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети №11 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 32-95-б
2. Ибрагимов С. 141-146-б
3. Орузбаева Б. 89-90-б
4. Реформатский А.А. 131-132-б
5. Аширбаев Т., Нармырзаева К. 54-58-б
6. Эгембердиева Р. 6-20-б
7. Нармырзаева К 73-78-б
8. *Сайттардын аталышы: Google.kg., Google.ru., kabarat.kg*

Тапшырма:

Тема: Фразеологизмдер

1-суроо. Фразеологизмдердиг тилдеги орду

2-суроо. Фразеологизмдин типтери, түрлөрү, канчага бөлүнөт.

3-суроо. Фразеологизмдик бирдик, айкалыш, ширешмелердин айырмасын мисалдар менен далилде?

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

Тема: Фразеологизмдер

1-суроо. Фразеологизмдердин тилдеги орду

2-суроо. Фразеологизмдин типтери, түрлөрү, канчага бөлүнөт.

3-суроо. Фразеологизмдик бирдик, айкалыш, ширешмелердин айырмасын мисалдар менен далилде?

Сөздүн мааниси жалаң эле контекстте такталбайт. Айрым сөздөр туруктуу мааниге ээ б.а. алар өзүнчө жеке турганда да дайыма туруктуу бир маанини өзүнө камтып турат.

Фразеологизмдер жана алардын түрлөрү

Эркин сөз айкаштары пикир алмашуу учурунда жагдайга ылайык түзүлүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми туруктуу сөз айкашы мындай касиетке ээ эмес. Алар тилдеги сөздөр сыяктуу мурдатан даяр формада колдонулуп келе жаткан лексикалык каражаттар болуп саналат. Мисалы: жел өпкө.

ФШ жана ФБдеги ар бир сөз эркин сөз айкашын түзүү мүмкүнчүлүгүнө ажырган болот. Мисалы: өнө-бою

Тилибизде ФА кеңири өнүгө алган эмес.

Тапшырма

1. Фразеологизмдердин орус, англис тилиндеги эквиваленттерине мисал келтирүү

(5 мисал)

2. Сөздүктү пайдаланып, төмөндөгү сөздөрдүн омонимдик түгөйлөрүн аныктап, маанилерин түшүндүргүлө.

Айтыш, алуу, ар, арык, атлас, ач, ат, ашык.

3. Фразеологизм менен макал-лакаптардын айырмачылыктары (мисал менен түшүндүрүү)

1. Фразеологизмдерди катыштырып, текст түзгүлө. Алардын ордун синоним сөздөр менен алмаштыргыла. Кандай айырманы байкадыңар?

2. Текстке тиешелүү тыныш белгилерди коюп, тексттин кайсы түрүнө киргендигин (сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү) аныктап, чыгарманын негизинде эссе жазгыла.

Билим - түгөнбөс байлык

Бир кишинин эки баласы болуптур. Атасы улуу уулун жакшы көрдү. Энчинин баарын улуу баласына бермек болду.

Энеси эки баласын тең жакшы көргөн. Энчини экөөңө тең бөлүп бергиси келди. Байы аялынын тилине көнгөн жок. Аялын урду. Таяктан качкан аял бир кара чийдин түбүнө барып, ыйлап отурду.

Жолдон өтүп бара жаткан жолоочу аялды көрүп:

- Эмне үчүн ыйлайсың?-деп сурады.

Катын жай маанисин айтты. Жолоочу аңгемеге түшүнгөн соң, аялга айтты:

- Сиз бекер эле ыйлайсыз. Кичи балаңызды окууга жибериңиз. Билим - түгөнгүс байлык дейт. Атанын дөөлөтү колдун кириндей. Бат эле жоголот.

Эне жолоочунун сөзүнө макул болду. Баласын ыраакка окууга жиберди. Бала көп жыл тырышып окуду. Түрдүү сонун өнөр үйрөндү. Өнөрү аркасында бай болду. Агасы ата дөөлөтүнө мас болуп жүрүп, өнөрдөн куру калды. Ата дөөлөтү бат эле бүттү. Абдан жарды болду. Акыры инисине жалынып, тамак сурап калды.

1. Фразеологизмдерди катыштырып, текст түзгүлө. Алардын ордун синоним сөздөр менен алмаштыргыла. Кандай айырманы байкадыңар?

а) фразеологизмдердин маанисин чечмелей алса (дөөлөтүнө мас болуу, колу ачык, чычканга кебек алдырбаган, ак төөнүн карды жарылган ж.б.);

б) аларды катыштырып текст түзө алса;

в) синонимдерден айырмачылыгын билсе – 2 упай

1. Текстке тиешелүү тыныш белгилерди коюп, тексттин кайсы түрүнө киргендигин (сүрөттөө, баяндоо).

а) тыныш белгилерди коюунун жол-жобосун түшүнсө;

б) тексттин мазмунун терең түшүнүп, аны кайсы түрү экендигин ажырата алса – 2 упай.

Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети
№12 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 96-97-б
2. Ибрагимов С. 141-146-б
3. Орузбаева Б. 89-90-б
4. Ибрагимов С. 131-132-б
5. Нармырзаева К 78-83-б

Тапшырма:

Тема: Лексикография жөнүндө түшүнүк

1-суроо. Лексикография деген терминге түшүнүк

2-суроо. Лексикографтар академик К.К.Юдахин, Б.Орузбаева, Х.Карасаевдердин эмгектерине обзор берүү

3-суроо. Сөздүктөрдүн типтерине маалымат

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1-упай.

Тема: Лексикография жөнүндө түшүнүк

Сөздүктөрдү жазуунун теориясын жана практикасын үйрөтүүчү лексикологиянын өзүнчө бир тармагы **лексикография** деп аталат. Тилдеги сөздөрдүн жана фразеологиялык айкаштарды жыйноо, тартипке салуу иши сөздүктөрдү жазуу менен тыгыз байланыштуу.

1. Энциклопедиялык, лингвистикалык сөздүктөргө анализ ?

2. Түшүндүрмө сөздүк (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү 2-бөлүк, Бишкек, 2015.)

3. Ар бир сөздүктөн мисалдар жазуу керек?

Мисалы, **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (176-бетте)**

Мисалы: **Лектор-** Лекция окуучу киши.

Лексикограф – лексикография боюнча адис.

Х.К.Карасаев. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү.
Турук жай, турагы, турак үй (491-б).

К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча котормо сөздүгүнөн”

Мисалы, **мээримдүү** - приятный, любезный, симпатичный, благосклонный.

Азамат алымдуу болсо, кыз мээримдүү болор – если молодец обходителен, девушка бывает благосклонна. (614-б)

Суроо – тапшырмалар:

Өздөштүрүлгөн сөздүктү пайдаланып, төмөнкү сөздөрдүн кайсы тилден кабыл алынгандыгын аныктагыла?

Азиз, анар, анделек, аракет, аспирант, батыр, бадыраң, каалга.

2. Фразеологиялык сөздүктү пайдаланып, төмөнкү фразеологизмдердин маанилерин түшүндүргүлө? Жакадан алуу, жакасын кармануу, жан – алы калбоо, жан кирүү, жел жебирине жеткирүү, жок жерден, жол берүү.

3. Х.Карасаевдин «Накыл сөздөр» сөздүгүн пайдаланып, төмөнкү фразеологизмдердин маанилерин жана келип чыгышын түшүндүргүлө?

Ак төөнүн карды жарылуу, жумурткадан кыр чыгаруу, колтугуна суу бүркүү, тутулуу, жел таман.

Текстке тема коюп, андагы сүйлөмдөрдүн байланыштуу жолдорун аныктагыла. Дагы эки абзацтагы сүйлөмдөр бири – бири менен кандай жолдор менен байланышканын түшүндүргүлө?

Кыргызстан кооз, жаратылышы адамды таң калтырган жерлери-

нин бири – **Апшыр-Ата** шаркыратмасы. Ал Ноокат районунун аймагынан орун алган. Бул табышмактуу шаркыратманын пайда болушу адамдарды ар убак кызыктырып келген. Жарылгандай болуп бөлүнгөн эки асканын бир жак боорунан эки суу агып чыгат да капчыгайдагы сууга кошулат. Анын кай жерден башталганы билинбейт, суунун нугу асканын экинчи бетинен уланат. Суусунун даамы да башкача.

2. Текстти окугула, эскирген сөздөрдүн маанисин сөздүктөн таап жазгыла жана алардын көркөм тексттеги ордун түшүндүргүлө?

- *Салават! Салават! Өч түгөндү. Кек бүттү. Салават...*

Жабыла дуулдап кетти. Дагы да тиги чайхананын балаканасындагы топ кишинин моокуму али канбады. Өзгөчө Касым миңбашы. Ушунун баарын баамдап, сылык көрүнгөн жүзүн жылмайтып турган Нияз кушбеги колундагы бир баш буудайды Касым миңбашынын алдына кармады.

- *Миңбашы, бул эмне?*

Жарыла албай араң отурган миңбашы бурадарын ыраазы болбой тиктеди.

- *Ие, кушбеги! Бул эмне деген оюнуңуз? Бул эмне, бул бугдай го!*

- *Рахмат! – деди кушбеги көзүн сүзө. Анан буудайды Кедейбай даткага сунуп баратып, анын хандын бир тууган тагасы экендигин сыйлабады, датканын төмөн жак катарында отурган Абилге кайрылбады:*

-Сиз айтып коюңузчу, мырза бий, бул эмне?

- Бийдай!

- Бий... – деп такмалады Нияз кушбеги.

Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети
№13 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 96-97-б
2. Ибрагимов С. 141-146-б
3. Орузбаева Б. 89-90-б
4. Ибрагимов С. 131-132-б
5. Нармырзаева К. 89-95-б.

Тапшырма:

Тема: Морфемалар

1-суроо. Морфема деген терминге түшүндүрмө жаз?

2-суроо. Морфемалардын классификациясына түшүнүк бер?

3-суроо. Уңгу жана мүчөнүн белгилерине анализ

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай.

1. Төмөндөгү тексттен морфемага анализ бергиле?

1. *Морфемаларга ажырат?*
2. *Сөздүн уңгу жана мүчөсүн белгиле?*
3. *Тексттен уңгу жана мүчөнү белгилөө?*

Адептүүлүк

“Адамдарды сыйлай билүүнүн өз эле канчалык ырахат... Адамдын жүзү да, кийими да, жан дүйнөсү да, ою да сулуу болуу керек”- деген орустун атактуу жазуучусу А.П.Чехов. Кыргыз элинин залкар жазуучусу, дүйнөлүк деңгээлде түбөлүктүү феноменге айланган Ч.Айтматов “Тил – улуттун жан дүйнөсүнүн улуулугу менен сулуулугунун күзгүсү”- деп белгилейт.

Адамдарды сыйлоодон ырахат табуу, бирөөгө жакшылык көрсөтүүдөн өзүнө канагат алуу атуулдардын канына сиңген жакшы көрүнүштөрдүн бири. Өзгөнү сыйлаганың өзүңдү сыйлаганың. Айлана-чөйрөдөгүлөргө жакшы мамиле жасап, алардын кымындай болсо да керегине жарап жүрүүнүн өзү өзүбүз үчүн кандай жагымдуу. Андан сиз эч кандай зыян да тартпайсыз. Кайра сизди кимдир бирөөлөр суктанып, ыраазы болуу менен карайт. Ал сиздин жашоо турмушуңуз үчүн эң керектүү болгон жакшы сапаттардын бири.

Кеп, ошол жакшы сапаттарды өзүңүздүн жаңылбас адатыңызга айландырып алууңузда.

Даанышман жазуучу, оратор Сервантес: “Сыпайылыктай арзанга туруучу, бирок өтө кымбат баалануучу нерсе жок,” - деген экен.

Ар түрдүү шартта өзүңдү токтоо кармап, орундуу сүйлөй билүү адамгерчиликтин белгиси.

2. “Суу ичкен кудугуңа түкүрбө” деген аталышта текст даярда?

- а) тексттен морфемаларды белгиле?
- б) текст боюнча пикириңди жаз

3. “Мугалим-мөмөлүү дарак” дилбаян жазуу

- а) тексттен уңгу мүчөнү белгилөө
- б) сөз түркүмдөрүн аныктоо

Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети
№14 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 120-127-б
2. Ибрагимов С. 158-169-б
3. Кодухов В.И. 36-37-б
4. Реформатский А.А. 57-58-б
5. Головин Б.Н.
6. Сартбаев К.К. 146-148-б
7. Абдувалиев И. 5-43-б

Тапшырма:

Тема: **Сөз түркүмдөрү**

1-суроо. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүнүн принциптери

2-суроо. Грамматикалык категориялар

3-суроо. Сөз түркүмдөрүнүн сөз жасоонун өзгөчөлүктөрү

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселесине байыркы замандын окумуштуулары (Аристотель, Александрия, араб грамматистери) тарабынан башталышы, жаңы замандын окумуштуулары тарабынан такталышы, толукталышы 16-17-кылымдарда грамматика маселесинин жана 19-кылымдарда түрк тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн бөлүштүрүлүшү, традициялык классификациянын орун алышын окумуштуу К.Сартбаев белгилеген.

Грамматика тил илиминде төмөндөгүдөй маанилерде колдонулат:

1. Тилдеги сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн курулушу, ички түзүлүшү. Тилдин ички табияты. Бул маанисинде биз тигил же бул тилдин грамматикалык түзүлүшүн элестетебиз. Мисалы, кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшү
2. Тилдин грамматикалык түзүлүшүн, башкача айтканда, сөздөрдүн өзгөрүү мыйзам-ченемдерин, сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдүн типтерин үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы. Бул маанисинде биз тигил же бул тилдеги сөздөрдүн түзүлүшүн, сөз өзгөртүү системасын, сөз айкаштарынын табиятын, сүйлөм түзүлүшүн, сүйлөмдүн типтерин, түрлөрүн окуп үйрөнүүнү түшүнөбүз. Мисалы, кыргыз тилинин сөздөрүнүн түзүлүшүн, сөз өзгөртүү системасын, сөз айкаштарынын табиятын, сүйлөм түзүлүш мыйзам-ченемдерин, сүйлөмдөрүнүн типтерин, түрлөрүн кыргыз тилинин грамматикасы окутуп үйрөтөт.
3. Тигил же бул грамматикалык түзүлүшүн мүмкүн болушунча толук чагылдыра иликтеп, жарык көргөн илимий эмгек, же тилдин түзүлүшү боюнча жазган окуу китеп. Мисалы, Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (Фрунзе, 1980). Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы, Бишкек, 2014.

1. Төмөндөгү көрсөтүлгөн эки эмгекке обзор бер?

2. Грамматикалык маани деп эмнени айтабыз?

3. Кыргыз тилинин грамматикалык маани берүүчү каражаттары кайсылар?

Сөз тутуму

Атоо кызматын аткарган тилдин негизги материалдык бирдиги сөз болуп эсептелет. Сөз эмнеден куралат, башкача айтканда, сөздүн тутумунда эмнелер бар, сөздүн тутуму , кандай бөлүктөн турат? Сөздүн чыныгы ички табиятын аныктоо үчүн мына ушул суроолорго жооп бериш керек.

Сөз-тилдин эң негизги материалдык бирдиги. Сөздө анын ички табиятын мүнөздөгөн маани-мазмуну жана сырткы турпатын мүнөздөгөн түзүлүшү болуп, бири-биринен ажырагыс эки тарабы бар

Уңгу жана мүчө

Уңгу - сөздүн эң негизги мүчөсү, андан ары мүчөлөнбөй лексикалык маани берип турган бөлүгү

Сөздүн уланды мүчөсүн алып таштагандан калган бөлүгүн **сөздүн негизи** дейбиз.

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү жалпы категориялык грамматикалык маанилеринин өзгөчөлүгү боюнча топторго бөлүнөт.

1. Маани берүүчү же негизги сөз түркүмдөрү
2. Грамматикалык жактан маани бербеген сөз түркүмдөрү
3. Кызматчы сөз түркүмдөрү

Төмөндөгү тексттен сөздөрдү уңгу мүчөгө ажырат? Мүчөнүн түрлөрүн белгиле? Сөз түркүмдөрүн көрсөт?

Кыргыздын чыгаан уулу

Кыргыз элинин белгилүү коомдук ишмери, көп тармактуу билимдүү, таланттуу инсан Исхак Раззаков болгон. Ал өмүрүнүн соңку жылдарында Москвада Мамлекеттик пландоо комиссиясында үзүрлүү иштеди. Мамлекеттик пландоо комиссиясынын төрагасы Байбаковго жолуккан мезгилибизде Исхактын аткарып

жаткан иши туурасында ал жакшы пикирин билдирип калчу.

И.Раззаков орус, өзбек тилин да, өзүбүздүн эне тилибиздегидей так жана таза сүйлөп, ал аталган элдердин адабий тилин, диалектилик, говордук өзгөчөлүгүн терең өздөштүргөн. Ал үч тилде эркин сүйлөгөн, оратор, сабаттуу, жазма кептин, которуунун сырын да эң мыкты деңгээлде билген, элине кызмат кылган урматтаган кыргыздын чыныгы аалымы болгон. Бош убактысында Н.К. Крупскаянын, А.Чеховдун чыгармаларын өзбек тилине которгон.

1945-жылы 14-ноябрда Исхак Раззаков Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы болуп дайындалат. Бул жооптуу кызматка бекитилип, Кыргызстанга келгенде ал отуз беш жашта эле.

“Исхак үч-төрт саат гана уктачу. Калган учурларын жалаң гана иш менен өткөрчү. Эс алуу дегенди билчү эмес. Көп окуп, көп жазчу”- деп, эскерет анын өмүрлүк жубайы Роза Александровна. Бул өз ишине жогорку жоопкерчилик менен мамиле кылган адамга гана мүнөздүү сапат. Ал борбор шаарыбыз Бишкектин келечегин ойлоп, кам көргөн. Өзгөчө курулушта улуттук архитектуранын ишке ашпай жатканына минтип өкүнгөн: “Республикалык архитекторлор союзу, долбоорлоо институту улуттук архитектураны түзбөй жаткандыгы чоң кемчилик. Түшүнүктүү себептер боюнча бизде кыргыздын иштелип чыгарылган улуттук архитектурасы мурас болуп калган жок”.

И.Раззаков Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин бир нече жолку депутаты болгон. Эл алдында сиңирген эмгеги үчүн ал беш жолу Ленин ордени жана башка орден медалдар менен сыйланган. Коомдук ишмер Исхак Раззаков - кыргыздын чыгаан уулу болгон.

Тапшырма:

Тексттеги көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, мүчөлөрдү улап, жыйынтыктуу пикириңерди тизмелегиле. Чечендик өнөр боюнча оюңарды жазгыла?

Алдар көсө

Алдар көсө бир күн... хан... алды... «Ассалоому алейкум, кан ордосу» деп салам айтып кирип келет. ... саламы... Жээренче чечен «Воалейкумус-салам, эл жоргосу» деп алик алат. Алдар көсө орун алгандан соң, Жээренче чечен ишарат кылып, колу менен башы... кагат. Алдар көсө колу... учу менен тили... кагат да, эшик... чыгып кетет.

Жээренче чечен хан... карап:

-... эч ким жеңе албайт эле, ушул Алдар көсө кантип жыкты-дейт.

-Көсө эшик... «Ассалоому алейкум, кан ордосу» деп салам айтты, ... «Воалейкумус-салам, эл жоргосу» деп салам бердиң. Андан башка эч кандай сөз болгон жок го-деп, Жаныбек хан жооп берет.

... Жээренче чечен:

-Көсө отурганда ... колум менен башымды кагып, «балээ башка кайдан келет?» деп сурадым. ... колу менен тилин кагып, «балээ башка тилден келет» деп, мени жеңип кетти- деп айтат.

Баятан бери сөздү тыңшап отурган хандын бир вазири:

-Алдар көсөнү мен жеңем,-деп хан менен убадалашып(жеңсе алтын алат), чыгып кетет.

Көсө ... бара жатканда, вазир жете барып, салам Көсө:

-Ээ, балам, кайдан ...?-деп

Вазир:

-Сизди ... - деп жооп берет

-Жумушуң бар беле менде? - дейт Алдар көсө.

Анда вазир:

-Жер ортосун таба албай, сизден сурайын дедим. Анан дагы акыр заман качан келет? Ушуларга жооп берип коёсузбу?-деп сурап калат.

-Атаганат ай, боюм ... болуп жатат. Эч нерсени көрбөй жатам, -деп эки жагын элеңдеп карайт

Вазир:

-Эмесе, менин атымды минип алып караңыз,-деп атын бере коёт.

Көсө атты минип, таягы менен шарт камчыланып:

-Ата балам ай, көпкөн убагың экен, акыр заманды да сураганы турасыңбы?-деди.

Анда вазир:

-Кыйын болсоң экөөнү тең айтпайсыңбы, бол бачым,-деп демитти.

Алдар көсө ары-бери чапкылап, алак-булак эки жагын караган болуп:

-Таптым, таптым. Отурган жериң жер ортосу, акыр заман атынан айрылган кишиде,- деп чапкан бойдон кете берди.

Көркөм чыгарманын стилине мүнөздүү болгон тилдик каражаттарды бөлүп көрсөткүлө. Колдонулган морфологиялык каражаттарды аныктагыла. Каармандарга мүнөздөмө бергиле?

Ала-шала болуп үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган жеңем тура калды. Жеңем урушчаак начар аял эле.

-Сен кайда жүрөсүң, ыя? – деди жулунуп. Мен жооп кайтарганча болбой, колумдагы капты жулуп алды:

-Караңгы түнгө чейин сандалып жүрүп тергениң ушубу? – Кыздар айтып койсо керек. – О, өлүкканыңды көрөйүн, шүмшүк, мектепте сенин эмнең бар экен! Мектептен айланат бекенсиң! – Жеңем менин кулагымдан толгой кармап, желкеден нары койгулай баштады. – Ит жетим, көк жетим! Томаяк! Бөрү баласы ит болбойт: элдин баары үйүнө ташыса, сен үйдөн ташыйсың! Экинчи ошол жакка басып көр: шыйрагыңды ташка чагып, талпагыңды сыйрып, туз куям! Мектепчилин мунун!..

Мен сөз да, үн да кайтарбадым. Очоктун боюнда дабыш чыгарбай ыйлап отурдум.

Баалоодо төмөнкүлөрдү эске алуу керек:

1.

- а) Тексттеги көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, мүчөлөрдү туура улап жазса 0,5 упай
- б) Чечендик өнөр боюнча өз оюн жазууда далилдерди, аргументтерди пайдаланса 0,5 упай
- в) Тексттин мазмунун түшүнүп, аны анализдей алса 0,5 упай

2.

- а) Сүйлөшүү стилине мүнөздүү болгон тилдик каражаттарды бөлүп көрсөтө алса 0,5 упай
- б) Морфологиялык каражаттардын колдонулушун тексттен аныктай алса 0,5 упай
- в) Каармандарга туура мүнөздөмө берсе 0,5 упай

Ош мамлекеттик университети
Кыргыз филологиясы жана журналистика факультети
№15 учурдагы текшерүү иши

Тил илимине киришүү

Окутуучу _____ доцент К.Нармырзаева

Студент _____

Тайпасы:

Упай:

Колдонулган адабияттар:

1. Акматов Т.К ж.б 120-127-б
2. Ибрагимов С. 158-169-б
3. Кодухов В.И. 36-37-б
4. Реформатский А.А. 57-58-б
5. Головин Б.Н.
6. Сартбаев К.К. 146-148-б
7. Абдувалиев И. 5-43-б
8. Нармырзаева К. 96-100-б.

Тапшырма:

Тема: Сүйлөм жөнүндө түшүнүк. Сүйлөмдүн түрлөрү

1-суроо. Сүйлөмдүн аткарган функциясын далилде?

2-суроо. Сүйлөмдүн түрлөрүн белгиле

3-суроо. Сүйлөмдүн маанисине жана түзүлүшүнө карата бөлүнүшүнө түшүнүк бер?

Баалоонун критерийлери:

Жалпы: 1 упай

Тема: Сүйлөм жөнүндө түшүнүк. Сүйлөмдүн түрлөрү

1. Тексттен сүйлөмдүн түрлөрүн ажырат?
2. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн белгиле?
3. Текст жөнүндө сен пикириңди кыскача жаз?

Кыргыз илиминин бешиги

Кыргыз ССРинин илимдер академиясы – республикабыздагы илимдин өнүгүшүнө, анын ийгиликтерине негиз болгон мекеме. Ал 1943-жылы каардуу согуш мезгилинде негизделип, СССР илимдер академиясынын филиалынын базасында 1954-жылы уюшулган. Академиянын алдында табигый-техникалык, биологиялык жана коомдук илимдердин тармагындагы илимий-изилдөө иштерин уюштуруу маселеси коюлган. Анын курамына геология, ботаника, химия, суу чарбасы жана энергетика, зоология жана крайлык медицина, тарых, тил жана адабият институттары кирген. Алардын 7 сектору, 17 лабораториясы, экономикалык география группасы, Ботаника багы, Улуттук маданият музейи, илимий китепканасы болгон. Филиал өзүнүн бүт күч аракетин Кыргызстандын байлыктарын коргоого, өнөр жайын, айыл чарбасын мындан ары өсүшүнө багыттаган.

Кыргыз илимдер академиясы ачылган күндөрү анда илимдердин 12 доктору, 84 кандидаты, 110 илимий кызматкери иштеп турган. К.И.Скрябин Кыргыз ССРинин ардактуу академиги болуп шайланган. 1943-1952-жылдары филиалдын негиздөөчүсү, биринчи төрагасы болгон. 1993-жылы декабрда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун негизинде илимдер академиясы Улуттук илимдер академиясы деген статус алды. Түштүк регионалдык бөлүмү уюшулду. Кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрү чет өлкөлөрдө да белгилүү болуп, эл аралык байланыштар кеңейди. Жаш окумуштуулар АКШ, Япония, Германия сыяктуу ири өлкөлөрдөн стажировкалардан өтүштү. Демек, КРУИА өзүнүн структурасын кайра куруу менен рынок шарттарына ыңгайлаштырылып, өлкөнүн өнүгүшүнө татыктуу салым кошууда.

1. Төмөнкү тексттен сүйлөмдөрдү маанилик жактан түрлөрүн ажыратып белгиле?
2. Сүйлөмдөн байланыштын түрлөрүн көрсөт.
3. **Үлпөт, чебер, ишарат** деген сөздөрдүн түшүндүрмөсүн “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн” пайдаланып жаз?

1. Төмөнкү текстти окуп, ар бир сүйлөмдөн сүйлөмдүн түрлөрүн белгиле?

Чай ичүү

Чай ичебиз десе, деле кулакка жакшы угулат экен. Биз Азияда чай менен чоңойбодукпу, кыргыздын үйүндө адегенде чай ичүү салты эзелтен келатат. “Чай иче кетиңиз”, - деп мейманды чакырат. Бул – ар бир ыймандуу кыргыз баласынын даяр сөзү. Кыргыз баласы өзүнүн үйүн, рухий дүйнөсүн, боорукерлигин, адамгерчилигин көрсөтүүсүн чайдан, ырыс-кешикти бөлүшүүдөн баштайт. Мына ушул куттуу досторконго чакырган эки ооз сөздө элдин байыртан келаткан маданияты, этикасы – баары жаткан сыяктуу.

Бир карасак, чай ичүүдө кыргыздар деле япондордон кем калбоочудай көрүнөт. Карыялар чай үстүндө ойго батып, кыялданып, өткөн-кеткенди сүйлөшкөн, санжыра айтышкан. Аялдар чайдын түрлөрүн чебер демдей билген. Элге таанымал **көк чай, кара чайдан бөлөк, ак чай, алма чай, куурма чай, сүт катыктаган чай** жана түрдүү дары чөптөрдөн, жалбырактардан даамдуу чайларды жасап ичишкен.

Мен Кыргызстандын түштүгүнө барганда чайга тунуп калам. Мындагы үлпөт япондордун чай берүүсүнөн кем калбайт. Япониядагы Киото шаары чай үлпөтүнүн ордосу катары белгилүү. Алгачкы чай барактары, чай үйлөрү ушул жерде салынган. Атүгүл, чайга деп Киотодон Токиого нечен күндөп араба менен суу ташыган мезгил болгон. Биздин байкообузда, чай ичүү – жалаң эле кара курсактын камы эмес, опасыз күндүн сулуулугун көрө билүү, жанды сеп алдыруу, жүрөктү эс алдыруу ишараты.

2. “Адамгерчилик - саламдашуудан башталат” деген темада сүйлөмдүн түрлөрүн катыштырып эссе жаз?

ТИЛ ИЛИМИ САБАКТАРЫ ҮЧҮН ТЕСТ СУРООЛОРУ

I блок. 1-5-сабак

1. Тил илимине киришүү илиминин изилдөө предмети
 - а) тыбыш
 - б) тамга
 - в) тил
 - г) сөз
2. Тил илиминин бөлүмдөрү өз ара байланышабы?
 - а) байланышпайт
 - б) байланышат
 - в) синтаксис менен морфология гана байланышат
 - г) фонетика менен лексикология гана байланышат
3. Тилдин коомдук кызматын аныкта?
 - а) коомдук кызматы жок
 - б) пикир алмашуу
 - в) сөз жасоо
 - г) сүйлөм түзүү
4. Тил илиминин изилдөө объектиси -
 - а) жалпы тил
 - б) жеке тил
 - в) кыргыз тили
 - г) жок
5. Тил дин жана саясат менен байланышабы?
 - а) байланышпайт
 - б) тил дин менен гана байланышат
 - в) тил саясат менен гана байланышат
 - г) байланышат
6. Тил менен ойлоонун карым-катышын тил илиминин кайсы бөлүгү изилдейт?
 - а) фонетика
 - б) морфология
 - в) лексикология
 - г) менталингвистика
7. Тилдердин генеологиялык классификациясында эмне негиз кылып алынат?
 - а) тилдердин жанаша жашашы
 - б) тилдердин тектештиги
 - в) тилдердин морфологиялык түзүлүшү
 - г) тилдердин коомдук кызматы
8. Инди тилдери кайсы семьяга кирет?
 - а) угро-фин
 - в) тибет

18. Эстон тили кайсы семьяга кирет?
- а) түрк
б) индоевропа
в) самодий
г) угро-фин
19. Сүйлөө органын көрсөт?
- а) баш мээ
б) кулак
в) көз
г) үн түйүндөрү
20. Кеп аппараттарын белгиле?
- а) тил
б) тиш, жаак
в) жаак, тил
г) кулак, көз баш мээ
21. Тыбыштардын артикуляциясы деген эмне?
- а) тыбыштардын айтылышы
б) тыбыштардын угулушу
в) тыбыштардын жазылышы
г) тыбыштарды айтуудагы сүйлөө органынын аракетин
22. Артикуляциялык базаны көрсөткөн сүйлөмдү белгиле?
- а) сөзгө катышуучу тыбыштар
б) ар бир тилдин өнүгүшүнүн белгилүү этабында ага мүнөздүү болгон артикуляциялык кыймылдардын жыйындысы
в) сүйлөө органдарынын үч түрдүү абалда жок болушу
г) тыбыштардын жасалышындагы эриндин абалы
23. Үндүү тыбыштар кайсы сүйлөө органдары боюнча мүнөздөлөт?
- а) жоон үндүү
б) кең үндүү
в) эринсиз үндүү
г) тил, жаак, эрин боюнча
24. Эринчил үндүүнү көрсөт?
- а) ы) б) аа в) өө г) ээ
25. Кеп агымындагы тыбыштардын позициялык өзгөрүүсүнүн түрүн белгиле?
- а) диэреза
б) редукция
в) эпентеза
г) метатеза
26. «Катка» деген сөздө кайсы кубулуш жүрдү?
- а) эпентеза
б) эпитеза
в) синкопа
г) ассимиляция

7. Лексикалык мааниси жок сөздү белгиле?
- а) ооба
 - б) бейм
 - в) окуу
 - г) адам
8. «Сага» деген сөздүн грамматикалык маанисин көрсөт?
- а) ат атооч, жактама ат атооч, 2-жак, жекелик түрү, орой форма, барыш жөндөмө
 - б) грамматикалык мааниси жок
 - в) бир нерсе багытталган тарап
 - г) сүйлөмдүн тутумуна кирбеген сөздө грамматикалык маани болбойт
9. Көп манилүү сөз катышкан сүйлөмдү белгиле?
- а) ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болуп эсептелет
 - б) мен кечээ айылга бардым
 - в) жакында референдум болот
 - г) туура жообу жок
10. Омоним сөздөрдү белгиле?
- а) достук, сүйүү, көз
 - б) сыр, ат, кой
 - в) туура жообу жок
 - г) бала, шаар, кол
11. Б. Орузбаева ж.б., Кыргызча-орусча (1988-жылы) чыккан сөздүгүндө канча сөз бар?
- а) 500
 - б) 1000
 - в) 3000
 - г) 13500 сөздөн ашык
12. Сөздүктөрдү изилдөөчү грамматиканын бөлүгү -
- а) этимология
 - б) синонимия
 - в) лексикография
 - г) топонимия
13. Морфемалардын түрлөрүн белгилегиле?
- а) омонимдик, синонимдик, антонимдик
 - б) лексикалык, фонетикалык, сөз жасоочулук
 - в) морфологиялык, синтаксистик, графикалык
 - г) орфографиялык, орфоэпиялык, пунктуациялык
14. Сөз жасоочу мүчөлөрдү белгиле?
- а) - каз, - кар
 - б) - дыр, - лар
 - в) - чы, - лык
 - г) - оо, -ып

15. Форма жасоочу мүчөлөрдү белгиле?
- а) - га, -кор в) - гы, - сыз
б) - мыш, -быз г) - лар, - ынчы
16. Аффикс уңгунун каягынан орун алат?
- а) уңгудан кийин в) уңгудан мурун
б) уңгунун ортосунда г) уңгудан бөлүнүп жазылат
17. Приставканы көрсөт?
- а) -чы в) бей-
б) -чылык г) -га
18. Гарнсфикс кайсы тилде кездешет?
- а) кыргыз в) араб
б) орус г) кытай
19. Инфикс уңгунун каеринен орун алат?
- а) уңгудан мурун в) уңгудан кийин
б) уңгунун ортосунда г) уңгудан бөлүнүп жазылат
20. Тилдин бирдиктерин көрсөт?
- а) сөз, сүйлөм в) тыбыш, тамга
б) зат, сын атооч г) ээ, баяндооч
21. Сөздөр лексикалык мааниси боюнча канча топко бөлүнөт?
- а) 2 б) 1 в) 3 г) 4
22. Кызматчы сөздөрдү белгиле?
- а) жандооч, модалдык сөз
б) киринди сөз
в) сырдык сөз
г) тууранды сөз
23. Сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүүдөгү принциптерди көрсөт?
- а) фонетикалык, орфографиялык
б) лексикалык, орфоэпиялык
в) пунктуациялык, синтаксистик
г) семантикалык, морфологиялык, синтаксистик
24. Сырдык сөздөрдү белгиле?
- а) албетте в) балким
б) чейин г) чиркин

25. Зат атоочтун грамматикалык категорияларын көрсөт?
- а) заттын атын билдирет
 - б) таандык, жөндөмө
 - в) жалпы жана энчилүү ат болуп келет
 - г) грамматикалык категориялары жок
26. Сын атооч сөз заттык мааниде колдонулган сүйлөмдү көрсөт?
- а) жети өлчөп бир кес
 - б) күлүк ат чапкан сайын арбытат
 - в) жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт
 - г) эр жигит эл четинде, жоо бетинде
27. Тууранды сөздөрдү белгиле?
- а) атаганат
 - б) бали
 - в) зырп-зырп
 - г) балким
28. Кызматчы сөздөрдү белгиле?
- а) калкып
 - б) кыруу-кыруу
 - в) улам
 - г) соң
29. Бөлүкчөлөрдү белгиле?
- а) мен, сен
 - б) ал, эх
 - в) бах, эх
 - г) бейм, го
30. Ат атоочтун жеке грамматикалык категорияларын көрсөт?
- а) чак, жак
 - б) ыңгай мамиле
 - в) даража, сан
 - г) жөндөмө, сан

III блок 11-15-сабактар

1. Сөз айкаштары багындырган бөлүгүнө карата канчага бөлүнөт?
- а) 1
 - б) 2
 - в) 3
 - г) 4
2. Этиштик сөз айкашты белгилегиле?
- а) ууга чыгуу
 - б) кызыл көйнөк
 - в) үчүнчү үй
 - г) кечки көрүнүш
3. Атоочтук сөз айкашын белгиле?
- а) жакшы бийлөө
 - б) өйдө болуу
 - в) сыйлыкка татыктуу
 - г) туура сүйлөө
4. Ээрчиш үү байланышын көрсөт?
- а) күлүп сүйлөө
 - в) сен окудуң

- б) болоттой өткүр г) менин курбум
5. Башкаруу байланышын көрсөт?
- а) мурун баруу в) сабакка кетүү
б) жашынан абийирдүү г) биринчи орун
6. Таандык байланышта турган сөз айкашын белгилегиле?
- а) ошол киши в) суудай суюк
б) жыйырма кабат г) акындын ою
7. Ыкташуу байланышын көрсөт?
- а) аргымактын жалы в) мүдүрүлбөс туяк
б) класстан чыгуу г) билимге умтулуу
8. Сүйлөм маанисине карата канчага бөлүнөт?
- а) 1 б) 2 в) 3 г) 4
9. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр байланыш жасаган каражатты көрсөт?
- а) үтүр, кош чекит в) үтүрлүү чекит
б) байламта, интонация г) чекит
10. Синтаксис жалпы тил илиминин кайсы бөлүгүнө кирет?
- а) экстралингвистика в) интралингвистика
б) социоллингвистика г) менталингвистика
11. Графика эмне жөнүндөгү илим?
- а) тыбыш в) сөз
б) жазуу г) сүйлөм
12. Муундук жазууну колдонгон элди көрсөт?
- а) тажиктер в) арабдар
б) кытайлар г) индустар
13. Кыргыз тилинде канча фонема бар?
- а) 41 б) 40 в) 37 г) 39
14. Идеографиялык жазууну пайдаланган элди көрсөт?
- а) өзбектер в) кытайлар
б) якуттар г) орустар
15. Кыргыз алфавити кайсы алфавиттин негизинде түзүлгөн?
- а) латын в) араб
б) орус г) кытай
16. Кыргыз тили качан мамлекеттик тилдин статусун алган?

а) 1987 б) 1988 в) 1990 г) 1989

17. Тилдин кызматын белгиле?

- а) саясаттын куралы
- б) идеологиянын куралы
- в) адамзат топтогон тажрыйбаны өзүндө сактайт жана кийинки муунга берет
- г) экономиканын куралы

18. Тил менен пикир алышуунун кошумча каражаттарынын окшоштугу эмнеде?

- а) эмоционалдуулугу, көрсөтмөлүүлүгү
- б) абстрактуулугу, тактуулугу
- в) ой-пикирди билдириши, коомдук көрүнүш, материалдуулугу
- г) туруктуулугу, өзгөрүлмөлүүлүгү

19. Тил илими илимдердин кайсы тобуна кирет?

- а) так илимдерге
- б) коомдук илимдерге
- в) табийгый илимдерге
- г) философиялык илимдерге

20. Фонографиялык жазууну колдонгон элди көрсөт?

- а) индустар
- б) кыргыздар
- в) кытайлар
- г) корейлер

21. Дүйнө жүзүндө канча тил бар деп ойлойсуң?

- а) 2000
- б) 500
- в) 6000ден ашык
- г) 1000

22. Байланыштын тилден башка каражаттарын белгиле?

- а) сөз
- б) сүйлөм
- в) текст
- г) Морзе алиппеси

23. Тилдин жана саясат менен байланышабы?

- а) байланышат
- б) байланышпайт
- в) дин менен гана байланышат
- г) раса менен байланышат

24. Тилди ким жараткан?

- а) табийгый түрдө
- б) эч ким
- в) адамдар кому
- г) жеке адам

25. Кириллица деген эмне?

- а) грек жазуусу
- в) эски славян алфавити

Тест суроолорунун ачкычтары

I блок	
<i>Суроо</i>	<i>тура жооп</i>
1.	В
2.	Б
3.	Б
4.	А
5.	А
6.	Г
7.	Б
8.	Г
9.	В
10.	Б
11.	А
12.	Г
13.	Г
14.	Г
15.	Г
16.	Г
17.	Б
18.	Г
19.	Г
20.	Г
21.	Г
22.	Б
23.	Г
24.	В
25.	Б
26.	Г
27.	А
28.	Г
29.	А
30.	Б

II блок	
<i>Суроо</i>	<i>Туура жооп</i>
1.	Б
2.	А
3.	Г
4.	Г
5.	Г
6.	В
7.	Г
8.	А
9.	А
10.	Б
11.	Г
12.	В
13.	А
14.	В
15.	Г
16.	А
17.	В
18.	В
19.	Б
20.	А
21.	А
22.	А
23.	Г
24.	Г
25.	Б
26.	В
27.	В
28.	Г
29.	Г
30.	Г

III блок	
<i>Суроо</i>	<i>Туура жооп</i>
1.	Б
2.	А
3.	В
4.	В
5.	В
6.	Г
7.	В
8.	В
9.	Б
10.	В
11.	Б
12.	Г
13.	Г
14.	В
15.	Б
16.	Г
17.	В
18.	В
19.	Б
20.	Б
21.	В
22.	Г
23.	Б
24.	В
25.	В
26.	В
27.	В
28.	Г
29.	А
30.	Г

ГЛОССАРИЙ

АМПЛИТУДА

Үндүн бийиктиги белгилүү бир убакытта (мисалы, секундада) болгон термелүүнүн санына көз каранды болот.

АНТОНИМДЕР

Мааниси бири-бирине карама-каршы айтылган сөздөр антонимдер деп аталат. Мисалы, аз-көп; өйдө-төмөн; чоң-кичине; келим-кетим; баш-аяк; улуу-кичүү; ак-кара; жакшы-жаман; жаш-кары; ачуу-таттуу; илгери-кийин; арык-семиз ж.б.

АНТОНИМДЕР СӨЗДҮГҮ

Тилдеги айтылышы бири-бирине карама-каршы келген сөздөргө түшүндүрмө берген сөздүк. Буга «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988) кирет. Мисалы, аз – көп, арбын; жакшы – жаман; улуу – кичүү; узун – кыска; өйдө – төмөн; оң – тетири; оң – сол ж.б.

АРХАИЗМДЕР

Азыр колдонулбаган, колдонуудан чыгып калган эски сөздөр архаизмдер деп аталат. Мисалы, уруят (эркиндик), от араба (поезд), жалчы (пролетариат), кырааткана (китепкана), бирикме чарба (колхоз), кементай, увазир ж.б. Архаизм гректан архайас (эски, байыркы) деген сөзүнөн алынган.

АДАБИЙ ТИЛ

Белгилүү бир нормага салынган элдин тилине айланган тил. Адабий тилдин кеңири мааниде түшүндүргөн аныктамасын В.В.Виноградов төмөндөгүдөй белгилеген: Адабий тил- белгилүү бир (же бир канча) элдин жазмасында колдонулган жалпы элдик тили. Ал расмий иш кагаздары - документтердин, мектепте окутуунун, турмуштун ар түрдүү чөйрөсүн камтыган байланыштын тили, илимдин, публицистиканын, көркөм адабияттын тили, маданияттын бардык тармактарында байланыштын куралы катарында жазма жана оозеки формасында колдонулат.

АДАБИЙ ТИЛДИН СТИЛДЕРИ

Тилдин функционалдык стилдери. Функционалдык стилдер. Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана стилдик түрлөрү жөнүндөгү толук илимий маалымат окумуштуу А.Турсуновго таандык. Окумуштуулар кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин беш түргө бөлүп карайт. Ушул классификация азыркы күнгө чейин жетекчиликке алынып, функционалдык стилистикага жана стилдерге байланышкан түрдүү талаш-тартыштар да беш стилге келип такалат. Алар **илимий, иш кагаздар, публицистикалык, сүйлөшүү жана көркөм стилдер**

АБЗАЦ

(Нем-бөлүм) – текстте бүткөн бир ойду бере турган логикалык бөлүмдүн жаңы жолдон башталышы.

АННОТАЦИЯ

Ар кандай илимий эмгекке, окуу китебине, көркөм адабиятка же деги эле жаңыдан чыккан басылмага кыскача түшүнүк берүүдө жазылат. Мурун эмгектин толук аты аталып, авторлордун аты-жөнү, китепти рецензиялаган адамдардын ким экендиги жана квалификациясы, басмага сунуш кылган мекеменин аты аталат. Андан кийин китептин мазмуну, кимдерге арналгандыгы, максаты аныктама менен мүнөздөлөт.

АЙТЫМ

Сүйлөм формасында коммуникациянын минималдык бирдиги.

БАЯНДОО

Болуп өткөн, же болуп жаткан окуя, кубулуш жөнүндө маалымат берип, ал тууралуу баян (аңгеме) түрүндө билдирилген кептин тиби.

БАСЫМ

Муундун же сөздүн фонетикалык каражаттардын жардамы менен ажыратылып, көтөрүңкү үн менен айтылышы аталат.

БАЙЛАНЫШТУУ СҮЙЛӨӨ

Өз ара бири-бири менен маанилик жактан байланышып

тутумдашкан, чыгармачылык менен берилген ой-пикирдин, билдирүүлөрдүн жыйынтыгы.

ДИАЛОГ

Эки же андан көп адамдардын пикир алышуусу, сүйлөшүүсү. Тышкы кептин бир түрү. Жазууда тиешелүү тыныш белгилери аркылуу берилет.

ДИДАКТИКАЛЫК МАТЕРИАЛДАР

Тилдик коммуникативдик мүнөздөгү билим берүүчүлүк жана тарбиялоочулук маселелерин камтыган, мугалим менен окуучунун ортосундагы байланышты камсыз кылган каражаттардын жыйындысы (сөздүктөр, буклеттер, сүрөттөр, тексттер, перифокарталар ж.б.)

ДИАЛЕКТИЛИК ЛЕКСИКА

Белгилүү бир диалектиге мүнөздүү болгон же ал диалектиде адабий тилдеги маанисинен башка да маани берген сөздөр: сыйыр (уй), сүдрө (сүйрө), чыз (сыз), чөжө (жөжө), турпак (топурак), шорпо (сорпо), буун (муун), сагат (саат) ж.б.

ЖАЛПЫ ЭЛДИК ЛЕКСИКА

Тилдеги жалпыга белгилүү, түшүнүктүү жана күндөлүк турмушта дайыма колдонулуучу сөздөр: киши, окуучу, борбор, коом, базар, эл, эмгек, китеп, алтын ж.б.

ЖАЗМА КЕП

Кептин жазуу жүзүндө аткарылган түрүн билдирип, белгилүү тема боюнча мазмундуу, системалуу жана байланыштуу ойдун адабий жазма тилдин нормативинде болушун түшүндүрөт.

ЖЕКЕ МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Бир нерсенин атын билдирип турган сөздөр жеке маанилүү сөздөр деп аталат. Мисалы, адам, шаар, кыш, жамгыр, тоо, мектеп, бала, китеп ж.б.

ИДИОМА

Башка тилдерге сөзмө-сөз которууга мүмкүн болбогон туруктуу сөз айкашы. Мисалы, Кабырга менен кеңешүү; бармак басты, көз кысты; кой оозунан чөп албаган; төбө чачы тик туруу; эшек

такалоо; акесин таанытуу; сай-сөөгү сыздоо; тили буудай кууруйт.

ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Илимий макала, эмгек ж.б. жазууда тил каражаттарын колдонуунун ыгы. Бул стилге жалпылагандык, логикалуулук, объективдүүлүк, тактык, системалуулук, ырааттуулук ж.б. мүнөздүү.

ИНТОНАЦИЯ

Тилдеги фонетикалык, синтаксистик жана эмоционалдык-экспрессивдик маани берүүчү эң татаал көрүнүш. Интонация төмөнкүдөй элементтерден турат: үн ыргагы (мелодика), кептин интенсивдүүлүгү (күчү), кептин темпи, тыным (пауза), кептин тембри

ИЧКИ КЕП

Өз алдынча ойлонуу, өзү менен өзү үн чыгарбай сүйлөшүү. Ички кеп сырткы кептин жаралышынын негизи.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК КЕП

Кеп негизинен интеллектуалдуу, логикалык татаал ой-пикирди билдирет.

КАЛЬКА

Бир тилдеги сөздү же сөз айкаштарын өз калыбынан бузбай экинчи тилге ошондой эле сөз тизмектеринин жардамы менен которуу. Мисалы, доска почета - ардак такта, красный уголок-кызыл бурч, литературный язык - адабий тил, учитель - мугалим, преподаватель - окутуучу, ученик - окуучу.

КРЕДИТ

ЖОЖдо толук академиялык окутууну аяктоо үчүн иштин жалпы көлөмүнө карата ар бир окуу курсунун (дисциплинанын) үстүнөн жүргүзүүлүчү зарыл жумуштардын көлөмү, б.а. лекциялар, практикалар, семинарлар, СӨАИ, билимди текшерүүнүн формалары

КРЕДИТ СААТ

Берилген предметке сарпталуучу убакытты көрсөтөт, окутуу

убактысына негизделген чен.

Бир тилдеги сөздү же сөз айкаштарын өз калыбынан бузбай экинчи тилге ошондой эле сөз тизмектеринин жардамы менен которуу. Мисалы, доска почета - ардак такта, красный уголок - кызыл бурч, литературный язык – адабий тил, учитель - мугалим, преподаватель – окутуучу, ученик — окуучу.

КРЕДИТ

ЖОЖдо толук академиялык окутууну аяктоо үчүн иштин жалпы көлөмүнө карата ар бир окуу курсунун (дисциплинанын) үстүнөн жүргүзүүлүчү зарыл жумуштардын көлөмү, б.а. лекциялар, практикалар, семинарлар, СӨАИ, билимди текшерүүнүн формалары

КЕПТИН ТАКТЫГЫ

Күндөлүк пикир алышуу тажрыйбабызда кеңири колдонулуп жүргөн тилдик каражаттардын конкреттүү кырдаалда зарылчылыкка жараша ачык, таамай болушу - кеп маданиятына коюла турган негизги талаптардын бири, ошондой эле тилдин коммуникативдик сапатын айгинелөөчү касиети кептин тактыгы деп аталат.

КЕПТИН ТАЗАЛЫГЫ

Жалпы маданияттын, улуттук адеп, кулк-мүнөздүн, үрп-адаттын тикеден-тике көрүнүшү, тилдин маданиятын арттыруунун булагы, өбөлгөсү

КЕПТИН ТУУРАЛЫГЫ

Кептин тууралыгы жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган нормасына ылайык туура бере билүү менен гана чектелбестен, конкреттүү шарт, кырдаалга жараша тилдик бирдиктердин эң мыктысын колдонуу аркылуу өз ой-пикирин, түшүнүгүн ачык, элестүү жеткирүүгө аракеттенүү болуп саналат.

КЕПТИН ИНТЕНСИВДҮҮЛҮГҮ (КЕПТИН КҮЧҮ)

Бул дем чыгаруунун күчөшүнө же алсызданышына байланыштуу айтылышын күчүн мүнөздөйт.

КЕПТИН ТЕМПИ

Фразадагы сөздөрдүн, сөз айкаштарынын ылдамдык өлчөмүн кептин темпи дейбиз. Ал жай, жайыраак, тез ылдамдыкта болот. Өз алдынча аңгемелешүүдөн, жат жазуу жаздыруудан, жаңылмач айтуудан кеп темпинин ар түрдүү ылдамдыгын көрөбүз. Бир эле фразадагы сөздөр, сөз айкаштары да ар кандай темпте айтылат.

КЕСИПТИК ЛЕКСИКА

Белгилүү бир кесипке таандык болуп айтылган сөздөр кесиптик лексиканы түзөт. Мисалы, га – гектар; механизатор, центнер ж.б. – айыл чарба кызматкерлерине; йод, доктор, дарыкана, операция, хирург, бинт – медицина кызматкерлерине; живопись, графика, скульптура, портрет – сүрөтчүлүк кесиптегилерге; очерк, аңгеме, повесть, роман, поэзия – жазуучуларга; ээ, баяндооч, сүйлөм, сөз, уңгу, мүчө – тил илимине таандык; адыргы кылыч, эриш, аркак - өрмөкчүлүккө.

КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Бир сөздүн көп мааниде колдонулушу. Мисалы, аш (тамак) – аш (ашып кетүү), там (тамуу) – там (уй), таң (таңуу) – таң атуу, көз: а) адамдын көзү; б) терезенин көзү; в) ийненин көзү.

КОТОРМО СӨЗДҮК

Бир тилдеги сөздөрдү экинчи же үчүнчү тилге которуп берген сөздүк. Буга проф. К. К. Юдахиндин «Орусча-кыргызча» (1957), «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1965), (2015) кирет. Же «Англисче-орусча-кыргызча сөздүктөрү», «Орусча-англисче-кыргызча сөздүктөрү» ж.б.

ЛЕКСИКА

Тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы лексика деп аталат.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Тилдеги сөздөрдү жана фразеологиялык айкаштарды жыйноо, тартипке салуу иши; тил илиминин сөздүктөрдү түзүү ишинин теориясын иштеп чыгуучу бөлүмү.

ЛОГИКАЛЫК КАТА

Туура ой-жүгүртүүнүн закон-ченемдеринин жана нормаларынын бузулушу

МАДАНИЯТ

Адам коомунун иштеп чыккан жана сактап келген материалдык, руханий дөөлөттөрү.

МЕНТАЛИТЕТ

Аң-сезимдин, социалдык маданий, тилдик географиялык тарыхый, этникалык факторлорго байланышкан терең структурасы, дүйнөгө көз караштын улуттук аспектиси.

МОТИВ

Адамдардын жүрүм-турум аракеттерине, теориялык жана практикалык ишкердүүлүктөрүнө түрткү берген себептердин системасы. Табигый жана социалдык чындыкка карата болгон мамилени, максатка умтулуу иш-аракеттерин аныктоочу психикалык шарттар.

МУГАЛИМДИН КОММУНИКАТИВДИК ИШМЕРДҮҮ-ЛҮГҮ

Пикир алышуунун ишмердүүлүгү, анын жардамы менен мугалим билим берип, маалымат алмашууну уюштурат. Окуучунун таанып-билүүчүлүк, практикалык ишмердүүлүгүн башкарып, алардын өз ара мамилелерин коррекциялайт.

МЕТОНИМИЯ

Бир нерсенин атын экинчи түшүнүктүн ордуна колдонуу. Мисалы, Эки чыны ичти (эки чыны кымыз ичти дегендин ордуна), Пушкинди жаттоо (Пушкиндин чыгармаларын жаттоо), чайнек кайнады (чайнектеги суу кайнады), мектеп сыйлайт (мектептин жамааты сыйлайт).

МУУН

Тилдеги эң кичинекей айтым бирдиги муун деп аталат. Бир дем чыгаруу менен айтылган бир же бир нече тыбыштардын ыргагы муун деп белгиленет.

МЕТАФОРА

Заттарды, буюмдарды айрым белгилеринин окшоштугуна карай ооштуруп атоо. Мисалы, бут – адамдын буту, столдун буту; кулак – адамдын кулагы, казандын кулагы; көз – малдын көзү, терезенин

көзү; тиш – адамдын тиши, соконун тиши.

МЕТАТЕЗА

Бир же катар айтылган эки сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашылып айтылышы. Мисалы, тегирмен – темирген; күнөм – күмөн; кочуш – кошууч; мыкчы – мычкы; нысап -ынсап; кымындай – кыпындай; жалгыз – жангыз; кыйнал -кыйлан; каракчы – карачкы; алаксы – аласкы; дарыя – дайра; топурак – турпак; мин – им.

НЕОЛОГИЗМДЕР

Тилдин сөздүк курамында пайда болгон жаңы сөздөр. Мисалы, бакалавриат, силлабус, кредиттик саат, зуум, магистр, аккредитация, портфолио ж.б.

НЕГИЗДӨӨ

Айтуучу, же жазуучу жана анын окурмандары үчүн жалпы болгон жана бардык аргументтерге негиз берип турган кандайдыр бир түшүнүк, ой

ОЙ КОРТУНДУСУ – бир нече ой пикирлердин негизинде айрым логикалык жактан байланышкан закон-ченемдерге таянуу менен жаңы түшүнүктүн келип чыгышы.

ОМОНИМДЕР

Айтылышы бирдей, мааниси ар башка болгон сөздөр.

Мисалы, ат (зат атооч) – ат (этиш), ак (сын атооч) – ак (этиш), жаш (сын атооч) – жаш (зат атооч), үй (зат атооч) – үй (этиш), жат (этиш) – жат (тактооч), кат (зат атооч) – кат (этиш), ээ (сүйлөмдүн ээси) – ээ (кожоюн); бак (таалаи) (зат) – бак (этиш).

ОМОФОН

Айтылышы жана угулушу бирдей, бирок жазылышы ар башка сөздөр. Мисалы, ава – аба, басар – базар, шкап – шкаф, бикир – пикир, доклат – доклад, боюс – поезд, барат – парад, бул – пул (акча).

ОЙЛОНУУ БИЛГИЧТИГИ

Маалыматты өздөштүрүү, талдоо, системалаштыруу, топтоо, кайрадан иштеп чыгуу жөндөмдүүлүгү.

ООЗЕКИ КЕП

Сүйлөө, айтуу жана пикир алышуу менен оозеки түрүндө аткарылып, орфоэпиялык мыйзам-ченемдүүлүктүн негизинде үйрөтүлүп, машыктыруу жүргүзүлөт.

ОРФОГРАФИЯ

Сөз жана сөз мүчөлөрүн туура жазуу эрежелери. Демек, ал адабий тилдин жазуу нормаларын аныктоочу эрежелердин системасы болуп саналат.

ОРФОГРАММА

Белгилүү бир орфографиялык эреженин негизинде жазылган жөнөкөй же татаал сөз.

ОРФОГРАФИЯЛЫК СӨЗДҮК

Тилдеги сөздөрдү туура, катасыз жазууга үйрөтүүчү сөздүк. Буга Х. Карасаевдин «Орфографиялык сөздүгү» (1966, 1983), Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (2009) кирет. Мисалы, бүгүнкү эмес, бүгүнкү, долбор эмес, долбоор, деңгел эмес, деңгээл, адам зат эмес, адамзат, разы эмес, ыраазы, рахмат эмес, ыракмат.

ОНОМАСТИКА

Адам аттарын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. Мисалы, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Акыл Карачач, Кыз Сайкал.

РЕПЛИКА

Бул пикир алышып жаткан адамдын карама-каршылыгы, эскертүүчү сын-пикири. Бул бирден бир диалогдун өзгөчөлүгүн чагылдыруучу тилдик каражаттардын бири болуп эсептелет. Реплика диалогдук пикир алышуунун өнүгүшүндө биринин ой кортундусун экинчиси толуктап, анын негизги сүйлөө сапатын арттырат. Реплика өзүнчө тилдик бирдик катары салыштырмалуу түрдө формалдык-грамматикалык жактан бүткөн ой кортундуну билдирет.

РУБРИКАЦИЯ

Тексттин составдык бөлүктөргө бөлүнүшү, бир бөлүгүнүн экинчи бөлүгүнөн графикалык жактан ажыратылышы, ошондой эле текстте заголовкалардын, нумерациялардын жана башкалардын

колдонулушу аталат.

РЕКВИЗИТ

Латынча **requisite** - талап кылынуучу деген түшүнүктөн алынып, кыргызча иш кагазындагы же кайсы бир документтин курамындагы сөзсүз сактала турган формалдуу белгилердин (маалыматтардын) жыйындысы, аларсыз иш кагазы же документ юридикалык жактан жараксыз болуп калышы мүмкүн.

РЕКВИЗИТТЕР (МААЛЫМДАРЕКТЕР)

Ар бир стилдин жана анын подстилдеринин (жанрларынын) коом тарабынан кабыл алынган жана аткарылган формасы болот. Ал бир канча бөлүктөрдөн турат. Ал бөлүктөр документ таануу илиминде реквизииттер деп аталат.

ПАРАЛИНГВИСТИКА

Тил илиминин вербалдуу эмес (тилдик эмес) каражаттарды изилдөөчү бөлүмү. Тилдик билдирүүдө жана башка бирөөгө ойду жеткирүүдө тилдик каражаттар менен биригип, маанилик информацияны жеткирүү жолдорун изилдейт.

ПЕДАГОГИКАЛЫК ОКУУ

Педагогдордун, педагогикалык илимдин жана эл агартуу ишмерлеринин коомдук өкүлдөрдүн алдыңкы тажрыйбаларды жыйынтыктоо жана жайылтуу максатында өткөрүлүүчү кеңешмеси. Педагогикалык окуу адегенде райондордо, шаарларда андан областтарда, республикада өткөрүлүп, материалдары жарыяланат.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА

Тилдик системага ылайык сүйлөөнү уюштуруу, жашоо жана кабыл алуу процесстерин үйрөтүүчү багыт. Сүйлөө ишмердүүлүгүнүн моделдерин адамдын сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн психофизиологиялык мүмкүнчүлүктөрүнө карата изилдейт.

ПОДСТИЛЬ

Конкреттүү бир функционалдык стилдин баштапкы классификациясы үчүн бөлүнүшү. Подстилдик экстралингвистикалык каражаттар аркылуу иш кагаздарынын подстилдери аныкталат. Иш

кагаздарынын подстилдик экстралингвистикалык каражаттарынын дагы бири катары анын тексттеринин рубрикацияланышын көрсөтүүгө болот.

ПРОТЕЗА

Сөздүн башына тиешелүү тыбыштардын кошулуп айтылышы. Мисалы, ыстарчын (старшина), ыштат (штат), ыштарап (штраф), ыстансия (станция), ысклат (склад), ыспрапке (справка).

САБАК КОНЦЕЦИЯСЫ

Белгилүү бир теманы түшүнүүгө, аңгемелеп баяндоого, анын түзүлүшүнүн жана өнөгүүсүнүн жетектөөчү идеясын тактап аныктоонун системалык баяндоосу.

САБАК ПАСПОРТУ

Окуу процессинин негизги үч компонентин: окуу материалынын мазмунун, окутуунун көрсөтмө каражаттарын, мугалим менен окуучулардын иштөө методдорун жана ыкмаларын эсепке алууга негизделген.

СТИЛЬ

Пикир алышуунун максатына, шартына, өзгөчөлүгүнө жана жагдайына жана тил каражаттарын колдонуунун ыгы. Максатка, шартка ылайыкталган кептин түрү.

СҮЙЛӨӨ МАДАНИЯТЫ

Адабий тилдин оозеки жана жазуу нормаларын сактай билгендик.

СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ

Күндөлүк турмуш-тиричиликте ээн-эркин пикир алышуу, карым-катнаш жасоодо колдонулган стиль.

СТИЛЬ

Тексттин тилдик бирдиктерди жана экстратилдик каражаттарды колдонушунун биримдиги.

СТИЛИСТИКА

Сүйлөөчүнүн же жазуучунун оюн башка бирөөлөргө так берүү үчүн тилдик каражаттарды туура тандап алуунун ыгын үйрөтүүчү

тил илиминин бир бөлүгү болуп саналат. Стилистиканын изилдей турган негизги объектиси – тил. Стилистикада тилдин ар түрдүү шартта, тилдик катнаштын ар кандай формада, коомдук турмушта ар түрдүү колдонулушун изилдейт. Стилистика тилдик материалдардын төмөнкүдөй маселелерди ичине алат: тилдик норма, стиль, стилдик маани, стилдик боёк. Кыргыз тилинин стилистикасынын өнүгүшү, жазма тарыхы саналуу гана мезгилди өзүнө камтыгандыктан, азыркы мезгилде көптөгөн илимий-лингвистикалык ачылыштарды талап кылууда. Текст жазуунун ар бир стили тилдик каражаттарын талап кылат жана өзүнчө стилистикалык боёкко ээ.

СТИЛИСТИКАЛЫК БОЁК

Бул кандайдыр бир кеп стилине тиешелүү болгон тилдик каражат.

СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ

Адамдардын күндөлүк турмушунда өз ара пикир алышуусу үчүн колдонулат да, диалог көбүнчө ар түрдүү кырдаалга жараша ишке ашырылат.

СӨЗДҮН КУРАМЫ ЖАНА СӨЗДҮК ФОНД

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, сөздүн курамын түзөт. Сөздүн курамындагы эн башкы нерсе – сөздүк фонду болуп саналат. Ага тилдин уюткусу болгон уңгу сөздөр кирет. Сөздүн курамына караганда сөздүк фонду өтө жай өзгөрөт.

СӨЗДҮН ЛЕКСИКАЛЫК МААНИСИ

Ар бир сөздүн өз башындагы материаллык мааниси лексикалык мааниси деп аталат. Мисалы, мал, сүт, уй, китеп, темир, чагылган, машина, жыгач, үстөл ж.б.

СӨЗДҮН ГРАММАТИКАЛЫК МААНИСИ

Сөздөрдүн грамматиканын карамагына түшкөндө сүйлөмгө карата өз ара катышка ээ болгон маанисин айтабыз. Мисалы, Сабак башталды. Сабак – зат атооч, жалпы зат атооч, атооч жондөмөсүндө турат. Сабак сүйлөмдүн ээси, эмне? деген суроого жооп берди, уңгу түрдө турат; башталды – этиш, баяндооч.

СӨЗДҮН ӨТМӨ МААНИСИ

Жаратылыштагы кээ бир нерселердин, түшүнүктөрдүн атынын

тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр аркылуу берилиши сөздүн өтмө мааниси деп аталат. Мисалы, тумшук – канаттуулардын тумшугу, тоонун тумшугу, кочкор тумшук; туяк – малдын туягы, артыңда туяк (бала) калды; кол – кол койду, кол жыйнады; түлкү (жырткыч айбан), түлкү (куу, алдамчы, митаам).

СИНОНИМДЕР

Айтылышы ар түрдүү, мааниси бири-бирине жакын сөздөр. Мисалы, бөрү - карышкыр, акылдуу – эстүү, киши – адам, мыкты – сонун, кооз – сулуу – көркөм, бактылуу -таалайлуу, көк - асман; эс-акыл, төмөн - ылдый, өйдө -жогору, жүгүр - чурка, эл - журт - калк, атак – даңк, жакшы- дурус - мыкты - түзүк.

СИНЕКДОХА

Бер нерсе жөнүндө түшүнүк берүү үчүн аны ошол заттын бир белгиси менен атоо. Мисалы, улууларды – аксакал, бир үй-бүлөнү - түтүн, эркек баланы – туяк деп атоо.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Тилдеги сөздөрдүн маанисин, ал маанилердин өзгөрүшүн изилдей турган илим. Гректин *semasia* (маани), *logos* (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган.

СӨЗДҮКТӨР

Бир тилдеги сөздөр чогултулуп, алфавит тартибине келтирилип чыгарылган китеп.Сөздүктөр ар түрдүү болот. Мисалы, орфографиялык сөздүк, түшүндүрмөлүү сөздүк, котормо сөздүк, терминологиялык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, фразеологиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү, омонимдер сөздүгү, антонимдер сөздүгү

СИНОНИМДЕР СӨЗДҮГҮ

Тилдеги айтылышы ар башка, мааниси бирдей болгон сөздөргө түшүнүк берген сөздүк. Буга Ш.Жапаров, К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү», К.К.Сартбаев, С.Үсөналиевдин «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (орто мектептин окуучулары үчүн, 1973) кирет. Мисалы, абийирдүү – уяттуу – ар-намыстуу, ызааттуу; залым – таш боор, ырайымсыз, кара ниет, канкор.

ТЕКСТ

Жазууда же басмада берилген кептик чыгарма (бирдик). Маанилик жана грамматикалык жактан байланышкан, стилистикалык бир тутумда турган жана бир бүтүндүктү түзгөн бөлүктөрү бар кептин жазууда берилген түрү.

ТИЛ

Айтылган ойду кабарлоо жана кабылдоо аркылуу ишке ашырыла турган адам баласынын пикир алышуу куралы, унгу мүчө, сөз, сөз айкашы, сүйлөм өңдүү тилдик белгилердин өзгөчө системасы.

ТЫНЫМ

Фразалардын, анын бөлүктөрүнүн араларындагы кыска же узак тыныгуулар тыным деп аталат. Тыным учурунда сүйлөөчү дем алып, кийинки фонетикалык бөлүктөрдү айтууга даярданат. Ал оозеки кептин түшүнүктүү жүзөгө ашышында чоң мааниге ээ.

ТЕЛЕФОНОГРАММА - кызматтагы кезеги менен же чукул өткөрүлө турган отурумдарды, кеңешмени уюштурууда атайын чакыруу же кулактандыруу жиберип отурбастан, телефонограмма жиберүү практикасы кийинки кезде көп учурап баратат. Телефонограмманын тексти күн тартибин жана чакырылган кызматчыларды жалпы (керек болсо жеке) атоо менен аяктап, өткөрүү күнү, сааты көрсөтүлүп, бул кабарды бердирген жооптуу адамдын аты-жөнү аталат.

ҮН ЫРГАГЫ (Мелодия)

Кептеги үндүн тонунун төмөндөшүн жана жогорулашын билдирет. Ар бир тилдин өз үн ыргагы болот. Ал - сүйлөмдүн маанилик типтерин ажыратуучу негизги каражат.

ТЕРМИН

Илимдеги бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмеги. Тил илимине байланыштуу терминдер: грамматика, морфема, фонема, морфология, синтаксис, фонетика, орфография; тарых илимине байланыштуу терминдер: коом, ХХI кылым, кул ээлөөчүлүк коом, жаңы тарых, капитализм, буржуазия; математика жана физика илимдерине байланыштуу терминдер: алгебра, математикалык анализ, кошуу,

көбөйтүү.

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Илимдин ар кайсы тармактары боюнча тилде колдонулган терминдерди изилдөөчү же үйрөтүүчү илим.

ТАРЫХЫЙ СӨЗДӨР

Белгилүү бир тарыхый доорго тиешелүү колдонулуп, кийин колдонуудан чыгып калган, бирок элдик оозеки чыгармаларда, көркөм адабияттарда, жазма эстеликтерде гана колдонулган сөздөр тарыхый сөздөр деп аталат. Мисалы, болуш, ыстарчын, датка, миң башы, бий, зекет.

ТҮШҮНДҮРМӨЛҮҮ СӨЗДҮК

Тилдеги сөздөргө адабий тилдин нормасында түшүнүк берүүчү сөздүк. Буга «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (Э.Абдулдаев, Д.Исаев, 1969) кирет. Мисалы, аалам – дүйнө жүзү, жер жүзү. Аарчы – бет аарчы, жүз аарчы – бети-колду сүртө турган кол жоолук. Жобо – белгилүү бир маселе боюнча эрежелердин, закондордун жыйындысы. Кабык – бир нерсенин сыртын кап-тап турган бөлүгү. Болушуу – бир жакка, экинчи тарапка талам-даш, жардамдаш болуу, ага жан тартуу.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК

Илимдин, техниканын ар кайсы тармагындагы терминдерге түшүнүк берген сөздүк. Буга профессор Б.Ө.Орузбаеванын «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (1972) кирет. Мисалы, активный глагол – активдүү этиш, анализ – талдоо (тыбышты, муунду, сөздү, сүйлөмдү же мүчөнү бөлүктөргө ажыратып талдоо). Гласные долгие – созулма үндүүлөр. Местоимения указательные – шилтеме ат атоочтор.

ТОПОНИМИКА

Географиялык энчилүү аттарды жыйноочу жана изилдөөчү илим: Ысык-Көл, Нарын, Жалал-Абад, Чолпон-Ата, Сары-Булак, Чүй, Кемин, Тоң, Жети-Өгүз.

ТАБУ

Тилдеги кээ бир сөздөрдү өз аты менен атабай, жымсалдап, башка

сөз менен атоо табу же тергеме сөздөр деп аталат: чечек оорусун – улуу тумоо, мончок; чыйканды – сыздоок; безгек оорусун калтыратма деп атоолор кирет. Ошондой эле келиндердин кайнагаларын, кайнилерин, кайын сиңдилерин атаган (молдо бала, уста бала, кызыке, шопур бала, почточу аке) ж.б. сөздөр кирет.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Тил илиминдеги сөздөрдүн туруктуу же эркин сөз айкаштарын, алардын түзүлүшүн жана маанилик жагынан болгон өзгөчөлүктөрүн изилдеген бөлүм: ботокөз, койкөз, кызыл кырман, бармак басты, көз кысты; сызга отуруу. Фразеология гректин *phrasis* – туюнтма, кеп түрмөгү жана *logos* – окуу деген сөздөрүнөн алынган.

ЭВФЕМИЗМ

Тилдеги айтууга ылайык келбеген кээ бир сөздөрдү сылык, сыпайы сөздөр менен атоо эвфемизм деп аталат. Мисалы, боюнда бар аялды кош бойлуу, кош кабат; ооруп калды дегенди сыркоолоп калды, табы жок; сокур, көр дегенди азиз; өлдү дегенди көз жумду, кайтыш болду, дүйнөдөн кайтты, чарчады, ээси ааламдан өттү

ЭССЕ

Конреттүү себеп, же суроо жекече таасирлерди жана ойлорду билдирген чакан көлөмдөгү жазуу ишинин түрү.

ЭТИКЕТ

Француз тилинен которгондо этикет-ярлык, этикетка коомдук жайдагы жүрүм-турум, кийинүүнүн манерасы, адамдарга мамиле кылуудагы жүрүм-турумдун эрежеси, кайрылуунун, учурашуунун формалары ж.б. деген түшүнүктү билдирет.

ЭМОЦИОНАЛДЫК КЕП

Ар кандай толкунданууну, кубанууну, өкүнүчтү ж.б. сүйлөөнүн психикалык жактан кескин өзгөрүүсү.

ЭСКИРГЕН СӨЗДӨР

Тилдин сөздүк курамында эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр. Мисалы, хан, буурсун, булдурсун, найза, бараң, болуш, зоот, калкан, кошуун, саадак, жасайыл, ак олпок, миң башы, он

башы. Эскирген сөздөр тарыхый сөздөр жана архаизмдер болуп экиге бөлүнөт.

ЭПЕНТЕЗА

Сөздүн ичине тыбыштын кошулуп айтылышы. Мисалы, куружок (кружок), пулан (план), кулуп (клуб), тырактор (трактор), ыспорт (спорт).

ЭПИТЕЗА

Сөздүн аягына тыбыштардын кошулуп айтылышы. Мисалы, Минск-и-ге, акт-ы-га, фонд-у-га, митинг-и-ни, аерб-и, банк-а-га.

ЭТИМОЛОГИЯ

1. Сөздөрдүн түпкү теги же эң алгачкы формасын табуу. Мисалы, кулач деген сөздүн алгачкы формасы кол ач; өйүз деген сөздүн алгачкы формасы ал, жүз; бүгүн деген сөздүн алгачкы формасы бул (бу), күн.

2. Тил илиминин сөздүн түпкү тегин изилдөөчү тармагы. Этимология гректин *etimon* – сөздөрдүн чыныгы, түпкү мааниси жана *logos* – окуу, илим деген сөздөрүнөн алынган.

Этимологиялык талдоого мисал:

Сар кар – сар тажикче башкы, чоң деген мааниде, демек, башкы, чоң кар. Чаткал – чат (кыргызча), кол – монголчо өзөн, суу деген мааниде, демек, чат суу. Жумгал – жум монголчо сол, гал – өзөн, суу, демек, сол суу деген мааниде. Жети-Өгүз – өгүз (эгиз) – бийик маанисинде, демек, жети бийик жер, жети чоку дегенди түшүндүрөт.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК СӨЗДҮК

Айрым терминдерге, түшүнүктөргө, тарыхый окуяларга, өлкөлөргө, географиялык аттарга, белгилүү, өтө көрүнүктүү адамдарга, кубулуштарга ж.б. түшүндүрмө берген, сүрөттөр менен жабдылган сөздүк.

Бул сөздүккө кыргыз энциклопедиясынын томдук сөздүктөрү, Нарын, Ысык-Көл, Ош областтарынын энциклопедиялык сөздүктөрү кирет.

МАЗМУНУ

1. Киришүү.....	3
2. Тил илимине киришүү дисциплинасын окутууда күтүлүүчү натыйжалары, калыптандыруучу натыйжалар.....	6
3. Тил илимине киришүү боюнча сааттардын болжолдуу бөлүштүрүлүшү.....	12
4. ЛЕКЦИЯЛЫК САБАКТАР	15
5. Тил илимине киришүү предмети боюнча студенттердин өз алдынча иштөө сабактарынын кыскача түшүндүрмөсү.....	102
6. Предмет боюнча колдонулуучу адабияттар.....	127
7. Студенттер үчүн предмет боюнча учурдагы, аралыктагы текшерүү үчүн тапшырмалар.....	129
8. Тил илимине киришүү предмети боюнча сабактарды текшерүү үчүн тесттик суроолору	197
9. Тест суроолорунун ачкычтары	207
10. Глоссарий	208
11. Мазмуну	225

К. Нармырзаева

ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ

Окуу-методикалык комплекс